

उ. या. मं. प्रकाशन ६ धें

उत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ उम्हरिखेई

चरणव्यूह-भाष्य

(मराठी भाषांतरासहित)

— भाषानकार —

गणुकाशम गजेश्वर तथा दासंभट्टशास्त्री अयाचित

५ रुपये (कापडी)

४॥ रुपये (बर्ध कापडी)

शके १८७६]

[सन १९५४

प्रकाशक
सर्वोत्तम रघुनाथ पाण्डे.
कार्यवाह
उत्पत्तिक वाङ्मयमंडळ,
उम्बरसेड (बऱ्हाड).

(सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन)

: मुद्रक -
रा. धे जोशी,
भीष्मादा मुद्रणालय,

श्री

प्रकाशकाचे दोन शब्द

श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ या उबरखेड येथील सस्थेचे प्रस्तुत प्रथम हे सहाय्ये प्रकाशन होय.

स्वातंत्र्योत्तर भारतवर्षाची सर्वाङ्गाने उन्नति करावयाची तर भारतीय प्राचीन विद्या-कलाचा अभ्यास व उत्कर्ष आधी होणे अत्यंत आवश्यक आहे त्यातहि 'सर्वज्ञानमयो हि सः' असे भगवान् मनुने ज्याच्याबद्दल प्रेमादरपूर्वक गौरवाचे उद्गार काढले आहेत त्या ऋग्वेदाङ्गमथाचा अभ्यास तर नितान्त आवश्यक आहे.

प्रस्तुत चरणव्यूहमाष्य-भाषांतर हे वेदाभ्यासकास अत्यंत उपयुक्त असे पुस्तक आज वाचकाच्या हाती देताना प्रकाशक या नात्याने मंडळ्यास अत्यंत आनंद तर होत आहेच, पण त्याचरोबरच अशा प्रथांचे प्रकाशन करण्याची सध्या मंडळ्यास लागली याबद्दल धन्यताहि वाटत आहे आणि म्हणूनच या ग्रंथाचा फारसा खर्च होण्याची शक्यता नसतानाहि मंडळ्याने तो प्रकाशित करण्याचे ठरविले. कारण केवळ द्रव्याजिनासाठी प्रथमप्रकाशन करण्याचे ध्येय मंडळ्यापुढे येव्हाच नव्हते व नाही.

उबरखेड येथील चतुरस्रविद्वान्, वेदविद्यान्यासगी व मथार्थतेने वेदशास्त्रसंपन्न असणारे श्री. दासभद्रशास्त्री यांनी हे भाषांतर करून वैदिक लोकांस फार उपयुक्त करून ठेवले आहे श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळाचे सस्थापक व आजपर्यंतचे अध्यक्षहि तेच असल्यामुळे मंडळ्याकडून त्याचा प्रथम प्रकाशित होत असलेला पाहून दुधात साखर पडल्याचाच आनंद मंडळ्यास होत आहे.

जाजक्योद्दिष्ट, माननीय मा.प्र. श्रीहरि ऊर्फ वापुजी अणें याची प्रेरणा या प्रयत्नशासनाच्या मुळाशी आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध करता-
नाहि मोठा आनंद व अभिमान वाटतो शब्द टाकताच त्यानी या
प्रयास आशीर्वाद लिहून दिला व प्रयत्नमार्ग करण्यास अनुज्ञा दिली
याचदळ त्यांना नम्रमात्रे मटळ अभिज्ञान करित आहे.

प. वासुदेवशास्त्री जोशी यानी प्रथ. निर्माण करण्यापासून
तो आपून वाहेर पडपर्यंत अमोल असे साहाय्य केले आहे. त्यामुळे
प्रारंभी मगळचरणांत प्रथकार्यानी त्यांना नमन केले असले तरी
त्यांच्या या उपकृतीदळ मडळ अरुणी होणार नाही असे त्यांचे
मर्मोत्तंपरी साहाय्य झाले आहे.

पंडित रामचंद्रशास्त्री जोशी, घनी श्रीशारदामुद्रणालय, पुणे, यानी
ज्या आपुलकीच्या भावनेने या प्रयाचे मुद्रणकार्य स्वतःच्या अगार
घेऊन ठारिक वेळेस आत पूर्ण केले, त्यादळ त्यांना कितीहि धन्य-
वाद दिले तरी ते अपुरेच होतील. प. रामचंद्रशास्त्री जोशी व त्यांच्या
मुद्रणालयानील इतर कर्मचारी यांच्या अमोल साहाय्यादळ मडळ
त्यांचे सदैव ऋणी राहील.

शब्दी अंतसत असा निर्देश करून मडळाचा हा स्वाध्याय-
यज्ञ ज्यांच्या कृपने पूर्ण होत आहे त्या मनातनवेदपुर्यास नमन
करून हे प्रास्ताविक संपवितां.

उत्तम, }
पाळगुन घु. १३ }
शके १८७७ }
दि १७/११/१९०४ }

समोत्तम रघुनाथ पाडे,
गव्यंगार,

श्रीउत्तमश्रीरुद्राक्षयमडळ

सूचना — या पुस्तकात पृ. ४४ पर आलेले युज्येद खण्ड
चौपद्या सख्त मीरिज क पुस्तकासून घेतले आहे

माननीय
लोकनायक माधव श्रीहरि
तथा
बापूजी अणे

यास
स्याख्या ज्वलंत घेदनिष्ठेषुइल
आदरपूर्वक समर्पण.

ग्रंथकर्ता

FOREWORD

Dr. M. S. Aney, Ex-Governor of Bihar.

Charana Vyūha with Bhashya of Mahidas is being published with Marathi translation by Pandit Dasambhataji Ayachit of Umarkhed, a town in Vidarbha, (Madhya Pradesh), under the Auspices of the Urtamshlok Wangmaya Mandal, Umarkhed.

The edition of Charana Vyūha with commentary published previously at Banaras is, now, not available. It was last published in 1902. Those who desired to study all the four Vedas and the various systems of Vedic recitation prevalent among the Vedic Brahmins feel the necessity of having a text-book of Charana Vyūha with them, in order to have at a glance a full picture of the mighty tree of the Vedas with its four main branches and ramifications of each into a large number of sub-branches known as Shakhas.

Importance of Charana Vyūha in the system of Vedic Studies can be easily realised from the fact that it is included among the 18 shodas (अष्टादशपरिशिष्ट), the knowledge of which is insisted on Vedic student by the Rishis. The names of the shodas have been given in the Katyayana Sūtras also. In the Text of Charana Vyūha the passage referring to the 18 shodas comes immediately after the name of Katyayana Shakha. An emphatic reference to Charana Vyūha as a book in the course of Vedic Studies in the Katyayana Sūtras itself is a proof of its antiquity. It cannot be brought to a period later than the period to which the works, included in the Shadangas such as Ashtadhyayi, Shiksha and Vedanga Jyotish, are assigned. It will have to be assigned to some date before the invasion of India by the Greeks.

That the work was considered as of great importance for the full understanding of the Vedic literature and for the prosecution of the Vedic studies, according to approved usage, is also evident from the fact that renowned Pandits have written elaborate commentaries or Bhashyas on the same. Mahidas says at the end of the commentary that he was approached by the learned men of Kashi to write this work. He completed his commentary in the year 1618 of the Shalivahana Shaka corresponding to 1691 A. D., on the 10th day of the bright fortnight of Chaitra, 1 c. on the next day of Ramnavami of that year.

Vedas are the revelations. The entire fabric of the Hindu religion, culture and social life derives its sustenance from the teachings of the Vedas including the Brahman and Upanishadas. The Gotras and the Pravaras as well as Shakhas of the Vedas form a living link connecting the present day Hindus with the Rishis—the pioneers of their religious and cultural life. A Hindu cannot call himself an enlightened and cultured gentleman if he has not even a bare skeleton knowledge of the Vedas, its Shakhas and the Rishis who founded these different schools. Charana Vyasa is a work written in a simple style to introduce the readers to the Genealogy of the Vedic tree under whose shade the Hindu culture has grown and preserved itself intact defying the thundering storms and devastating cyclones that had blown over it for thousands of years.

The passion for Vedic study and their preservation shown by the Indian scholars has no parallel in the history of the civilised world. They have not only enumerated the various sub-branches of each of the four Vedas but most minutely calculated the number of Adh.

yayas, Suktas, Anuvakas or Vargas of each compilation of the four Vedas. They have not only counted the number of Mantras, but even the total number of words and letters in them. In the case of Yajur-Veda they have given the total of the letters in that Veda, by creating groups of fifty in the following passage.

“There are two branches of the Taitiriyas (तैत्तिरीय) (1) Onkheya (औंक्षेया) and Khandikeya (खांडिकेया) Khandikeya has five sub-branches such as Apastambj, Baudhajani, Satyashadh, Hiranyakeshi and Oudheya.” The extent of the Yajur-Veda to be studied by them is as follows.

Kandas : 7.

Prashnas : 44,

Anuvakas : 651

Group of fifty Padas—(Pannashi) 2198

Words : 192000

Total letters of Samhita 258868.

Total number of groups of eight sentences, in the Taitiriyā Brahmana is 19480.

In the case of Rigveda the number of Adhaya is 64, that of Mandals 10, of Vargas 2006, of Suktas 1017 and Pada 152385. This calculation excludes the Valkhilya Suktas and Mantras.

In Sama Veda there are 8814 Sama Mantras to which 970 Mantras known as Suparna-Prekshya and Valkhilyas have to be added. In the Kauthumi, Jaimini, and Ranayaniya branches of Sama which are the only existing

Shakhas, the number of Mantras is 8000 and their Sama-Mantras are 14810. Besides the Brahman and Upanishads of the Sama contain 1000 Mantras

There are 9 Shakhas of Atharvana. The total number of mantras for study is given as 12000. They are grouped under five Kalpas each having a total of 500 Mantras. I am unable to reconcile the figure of 12000 with the total of the five Kalpas which comes to 2500 only. The Commentator did not throw any light to reconcile this obvious discrepancy.

Having given some points of the Charana Vyūha, I like to make a passing reference to the Second part of this book which deals with the definitions of the eight Vikritis and explains the process of their recitation. Their names are given in the following Karika

“जटामाला शिखा रेखा ध्वजा दण्डो रथो घनः”

The Brahmin is expected to study one Veda in its triple form viz, Samhita, Pada and Krama. These eight Vikritis of recitation are mainly based on the क्रमपाठ and षट्पाठ by prescribing certain definite method of juxtaposition of the Padas and the number of times of their repetition without violating the rule of Iskaran (इतिकरण). The author has explained every rule regarding each Vikriti by giving illustration of it. This portion will be of great help to the Vedic reciters in qualifying themselves as Jata pathi and Ghanapathi without actually going to any Guru to take his lessons. If he is a tripadi reciter of the Samhita, Pada and Krama, he would be able to prosecute his studies generally without the help of any preceptor by carefully following the rules of Sandhi and the instructions

regarding the order of the Padas given in the Karikas and illustrated in the sample passages from the Vedas.

A reader will find in the Bhashya much interesting information regarding the various schools of Vedic recitation. Information regarding the various parts of India in which the various shakhas of four Vedas is given in eleven verses, quoted in the Bhashya from an old work called Maharavana. The river Narbada is described there as an equatorial line dividing the World into two hemispheres the Northern and the Southern. It is also stated that those shakhas of the four Vedas which are in the South can have inter-marriages amongst them and can invite Brahmins of those shakhas to participate in sacrificial ceremonies of one another. (यद् कर्म विभागिनः ॥) The same rule holds good as regards the shakhas of the four Vedas which are being studied in the Northern India. Evidently the modern practice of excluding for the purpose of marriage and sacrificial ceremonies persons belonging to different Vedas or shakhas seems to be a later innovation. It has no justification under the rules mentioned in the portion of the Bhashya referred to above. In another portion of the Bhashya, the story of the struggle between Vaishampayan and Yajnavalkya is narrated in great detail. It throws light upon the origin of the new Veda called Vajasaniya Veda (वाजसनीय वेद) which is also otherwise known as Shukla Yajurveda of which the Kanva Samhita is mentioned as the first branch (प्रथमशाखा). In another place some points regarding distinction between Shukla Yajurveda and Krishna Yajurveda have been clearly given. It is obvious from what is stated in Charana Vyaha Bhashya and Puranas and Epics like Ramayana and Maha-Bharat,

that what is known as Krishna Yajurveda is the original Yajurveda which was taught to Vaishampāyan by Veda-Vyas, the author of the Maha-Bharat. Therefore, all references to Yajus in Rigveda, Samaveda and Atharvaveda have to be read as references to Krishna-Yajurveda.

I will not like to write any thing further about the contents of the Bhashya in this foreward. I recommend the readers to read the text and the Bhashya for themselves for the same.

At last, I wish in the end to record my appreciation for the great pains taken by Pandit Dasambhataji for preparing this edition of Charana Vyuha with Bhashya. In fixing the text of Charana Vyuha and the Bhashya of Mahidas, he seems to have made use of all the existing printed editions of Charana Vyuha and of certain manuscripts also. The present text is undoubtedly an improvement in the matter of the Bhashya on the edition published in Banaras several years ago. Pandit Dasambhataji is one of the few learned Brahmins in Vidarbha who are not only reciters of the Vedas but qualified to explain and interpret them also. He has kept up his studious habit throughout his life. He published many years ago, the Saptashati with Prakrit commentary by the famous poet Uttamshloka. That work was very much appreciated by the public then. Recently, he has collaborated with Pandit Vasudeva Shastri Joshi in compiling Maha-Bharatsar i.e. the abridged version of the Maha-Bharata. Dr. Pattabhi Sitaramayya, the scholarly Governor of the Madhye Pradesh, has described that work as an admirable one in the note of appreciation. *This is the third important work which Dasambhataji is offering to the public as a result of his studies. May*

he be spared long and in sound health to continue his literary labours and render service to the Vedic Culture by publication of similar works in future.

The Uttam Shioka Wangmnya Mandal-the literary institution of Umarkhed of which, Shri Sarvottamrao Pande is the Mainstay and the Chief guiding spirit, under whose auspices this work is being published, is rendering very valuable service to the people of Maharashtra and I am sure, they will ever remain grateful to the members of this institution, for the same.

Laxmi Vilas,
342, Sadashiv Peth Poona 2. }
Dated 21-12-1954.

M. S. ANEY

श्री उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ,

(उमरखेड)

— कार्यकारी मंडळ —

- (१) अध्यक्ष-वे. शा. सं. रेणुकादाम राजेश्वर तथा
दासंभट्ट शास्त्री अयाचित
(संस्थापक सभासद).
- (२) उपाध्यक्ष-आयुर्वेद विशारद गणपत अंनदास जोशी,
साहित्य विशारद.
- (३) कार्यवाह-श्री. सर्वोत्तम रघुनाथ पांडे, बी. ए.
(संस्थापक सभासद.)
श्री. बळिराम नागोराम एकवोटे,
साहित्यविशारद.
- (४) सभासद-(१) श्री. वामन राजाराम उत्तरवार-
(२) श्री. गोविंद महादेव देशपांडे
(३) श्री. गोविंद व्यंकटेश साकळे.
(४) श्री. गंगाधर रंगनाथ वानरे.
(५) श्री. लक्ष्मण राजाराम गारुडी.
(६) श्री. शंकर गोपाळराव देशमुख.
(७) श्री. विश्वनाथ सखाराम पोफाळकर.

॥ श्रीशंकरो विजयते ॥

आचार्याः शंकराचार्याः सन्तु जन्मनि जन्मनि ।

श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य संस्थान मठ संकेश्वर-करवीर

॥ श्रीशंकर ॥

मिति-मागं- कृ. १०१८७६ भानु, वास्तव्य पुण्यपत्तनम्

श्रीमत्तु वेदविद्याम्पठनतप.संपत्तिशालिपु अस्मदत्यंतप्रियविधिष्य
धीदासंमद् अयान्वितमहाभागेषु—अनुदिनभेषमानमव्यजनकानि
श्रीनारायणस्मरणानि विराजन्ताम् ।

‘ धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं धृतिः ’ इत्यत्रिहि धर्मप्रमापक-
त्यमनितरप्रमाणसाधारणमाभ्यासस्यैव भट्टपादैरभ्यधाये । अतएव तदध्ययन-
स्य बाह्यमयतपस्य जर्गा गीतासु गोविन्दः । तदेतस्मिन् प्रमाणपूर्धन्ये, सप्रति
करालकलिकालवशाद्वा, अप्येतृणासास्त्रिकधृतिशून्यतया वा थिलुततासुपे-
युपि कथमिव तत्प्रमेयधर्मस्य यथार्थावगमः, कथं वा तदनुज्ञातादभ्युदयनि-
श्रेयसप्राप्तिः भद्रायतामिति भगवानेव विजानाति । कुतश्चिद् वेदाध्ययनं
विरलं संहस्यते । ‘ योऽर्थज्ञद् स रूल भद्रमश्नुते ’ इति धननानुसारेण
तदर्थज्ञाने विधिवदध्ययनपूर्विकाप्रवृत्तिस्तु सर्वत्रैव विरलतरा । एतत्त्रेपि यथा-
सम्प्रदाय साङ्गाम् वेदविद्या समवाप्य धीदासंभट्टमहोदयैः महाराष्ट्रभाषया
चरणव्यूहमाभ्यानुवादरूप वेदविकृतिविशेषचकारकं च ग्रंथरत्न निर्माय सस्कृत-
भाषानभिष्टं सभद्रे जिज्ञासुद्दम् अधमर्णताम् आपादितम् । अतः तान्
‘ वेदविद्याकोविदः ’ इत्युपाधिदानेनवयं संभावयामः ।

इत उत्तरमपि नित्यमेतेषा वेदविद्याव्यासगः । सर्वानेताश्चकस्याणमार्गं
प्रदर्शनेन निसिद्धभेषोदानेन च सुधिरं गुणयतादिति श्रीशारदाभ्राचर-
मौलीश्वरचरणशरीरुःशोः अनवरतमभ्यर्चयामहे

महानुशासनं वरीवर्ति

मुद्रा

INTRODUCTION

By—*Shri. P. D. Kulkarni*

Since the immemorial moment on which the mortals made their appearance on this momentary world, there existed the immortal knowledge of Spiritual and Temporal things. This was perceived in pure form by Seers and Saints of Aryavarta. They call it a call of Heaven. It is in itself an Encyclopaedia and hence the term Veda is appropriately applied to this unique collection of infallible truth. This came out in the signal word only fit to give expression of the same subject. *अत्यात्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संघः* is the principle point in this. In view of this collection of truth it is called *Apaurusheya*. It is our Veda. It is handed down from one generation to another unceasingly in each era. True knowledge is above space, time and things—limited as they are by nature. This rule of Truth is applicable to our Vedas only. They are everlasting and therefore defined as *अनन्ता वै वेदाः*. When all other sources of securing knowledge fail, Vedas give their helping hand and throw flash light to make out what is right path to grapple the problems of life before us.

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

Though the Vedas are अनन्ता still the necessary portions are made available to us. These are required to be followed by cultured men to take them to the right path. The Seers i.e. *मंत्रद्रष्टारः ऋषयः* have arranged these selections in a manner which goes to satisfy our Spiritual and

Temporal wants. These are our Arya's Sacred Scriptures. They are known as ऋक्, यजुस् and सामन् and are collectively called ऋषी. Each of the Vedas has two distinct parts - मेत्रद्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्. भाष. परि. १-३३. It is a direct revelation. They are grouped in innumerable branches as occasion and requirements demanded. To acquaint ourselves with this grouping, it is essential to study the works specially written by the experts, like कात्यायन, शौनक and others on the subject. They are called चरण-व्यूह's. The glosses of महीदास, कनकाकर etc. on these, make the matter more clear. चरण means a school or branch of any of the Vedas, and व्यूह means the arrangement of the same in certain recognised order. Consequently it comes to this that this work shows how and on what line the various groups of the ऋषी, now available to us, are arranged.

When the art of writing was unknown to us, recital was the only source left open to the Seers of संहितामंत्रस. They kept them intact by applying many modes of recitation. This has come to us in an unfilthy condition. The details of these systems are explained with some instances of the kind in these works i.e. चरणव्यूह. The present work is one of them. Besides, the work is adorned with वैदिक छंदोमंत्रिरी a rare work of immense value which helps the students in grasping the subject thoroughly. यो ह वा अविदिताप्येच्छन्दोदिवत. भाष. द्रा. १. १. supports the statement made above. The mode of recitation of अष्टविकृति of Vedas is shown here with apt illustrations which is commendable in every point of view. This whole literature is made available in our colloquial language of बृहन्महाराष्ट्र, by erudite Pandit Shree Dasambhat Shastree Ayachit of Umarkhed.

There are some translations of the work and some Sanskrit printed texts of it also. But they are now rare and out of print. The versions of this work have also seen light of the day in the garb of German and Telugu languages but they are also not free from defects. They give wrong readings. Pandit Shree Dasar'ambhat Shastree Ayachit has given this flawless text of चरणव्यूह with a corrected commentary of महीदास and its true version in pure Marathi. This is all essential to each and every student of वैदिक वाङ्मय. His untiring efforts can only be repaid by our unbiased appreciation of his meritorious achievements in this connection. This is his most valuable gift both to the students and scholars.

This work is the sixth achievement of उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ of उमरखेड in विदर्भ. This मण्डळ spared no pains in bestowing these boons on महाराष्ट्र in this form. This is really creditable to the selfless members of मंडळ. We offer our hearty thanks to the मंडळ for these rare gifts of great merit.

Ajandi, Dewachi,
29-12-1954

P. D. Kulkarni

“ वेदाविद्याकोविदुः ”

ये. शा. सं. रे. रा. तथा दासंभट्टशास्त्री मयाचितः,
चरणन्यूहभाष्य-भाषांतरकर्तुः.
उम्बरलेड (कन्हाड)

लेखकाचें हृदय

धीमङ्गलमयो आदिशक्ति जगजननीच्या कुपेनें हें चरणव्यूह-भाष्य-भाषांतर प्रसिद्ध होऊन वाचकांसमोर येत आहे हें पाहून आनंद होत आहे.

आमच्या घराण्यांत परंपरेनें पुष्कळ काल वेदविद्याभ्ययन चाळू राहिल्यामुळे बालवयांतच मनावर जे संस्कार झाले त्यामुळे वेदपुस्तकाविषयी परमादराची दृढ भावना उत्पन्न होऊन वेदनाम्याविषयी निहासा बाढत गेली व आपल्या हातून कांहीं तरी वेदसेवा घडावी असें मनांत येऊ लागले. सन् १८४६ मध्ये संस्थान बडोदा येथें उत्तमश्लोकविरचित प्राकृत ग्रंथाचें मुद्रणकार्य संपवून परत येतांना वारेंत मुक्काम धनगरटाकलीत माझ्या वडिलांचे अत्यंत स्नेही, परंपरागत सुप्रसिद्ध वैदिक आणि सिद्धपुत्र कै. द जीमहाराज यांचे दर्शनाचा लाभ घडला. त्या वेळीं संभाषणसंगी त्यांनींच चरणव्यूहांतील 'ऋचा द्वादशहस्ताणि' या कारिकेंत पारायणासाठी (बालखिल्यसूक्तारहित) जी संख्या सांगितली आहे, (१०५८० ऋचा व एक ऋच) ती बरोबर आहे का ? असा प्रश्न मला केला. तेव्हां मी घरी गेल्यावर आमच्या घरी वडिलांच्या संग्रहात एक चरणव्यूह-भाष्याची लेखी प्रत आहे ती घाचून पाहून नंतर फळवितो असे उत्तर देऊन घरी आलों व भाष्याची प्रत काढली, वाचली व पारायणार्थ दिलेली संख्या बरोबर कशी आहे याचें टिप्पण सविस्तर लिहून त्यांच्याच-कडे पाठविलें. तेव्हां त्यांनीं हें भाष्य वैदिकोपयोगी इतकेंच नव्हे तर संशोधकांनाही आवश्यक आहे; करिता तूं याचें संपूर्ण भाषांतर कर अशी आज्ञा केली. तदनुसार हें भाषांतर लिहावें असा मनाचा निश्चय ठरला.

११) त्या वेळची माझी साक्षरिण स्थिति अत्यंत अडचणीची असल्याने जरेच दिवस हे काय झाले नाही. पुढे स्वफरण ज्याच्यावर वृद्धप्रपन्नाचा सर्व भार होता ते माझे कनिष्ठ बंधु व प्रियपत्नी या उभयतांचे निधन इत्यादि अनेक कारणामुळे हे कार्य पचवीस वर्षे लाजले.

नंतर जगदम्बवृषेने सर्व अडथळे दूर होऊन मी प्रपचातून भोकळा झालो. इतक्यातून माहूरभागात कायमचे वास्तव्य करून राहिलेले वेदाध्ययन झालेले व शास्त्रज्ञ पण प्रसिद्धिपराङ्मुख वे. घा. उ. घामुदवशास्त्री ज्योती याच्या सहवासाना दुर्मिळ असा योग आला व उपर्युक्त सुम-कार्यांग चालना मिळाली. त्यावेळीच त्याचे साविध्यात काही काल घालून चरणध्यूहभाष्य व मालादि विद्वृतीचे "जटाधलि" नामक ग्रंथातील संस्कृतविरण या देवदी ग्रंथाचे लक्षपूर्वक कार्य वाचन केले. त्यामुळे भाषांतर लिहिण्याचा निश्चय अधिक पक्का झाला.

ऋग्वेदलक्षणविवरणसारखा महत्त्वाचा विषय व त्याचे मराठीत सोदाहरण भाषांतर करणेच अति कठीण, परन्तु शास्त्रीसुतांच्या साविध्यात पुष्कळ दिवस गेले असल्यामुळे त्याच्यापासून जो ज्ञानाचा लाभ झाला त्यामुळे हे भाषांतर पूर्णतेस पोचले. या सर्व कार्यांचे श्रेय न्यानाच आहे मी केवळ नामवारी लेखक आहे एवढे सांगितले म्हणजे पुरे.

पुढे भाषान्तर लिहून काढण्यालाठी एकान्तस्थान मिळाले अशी इच्छा उत्पन्न झाली. म्हणून उम्बरवेड हे गाव सोडून जवळ दोन कोठावर असलेल्या विठ्ठळ (ता पुसद. मध्य प) या गावी जाऊन त्या कुलाचे कणानुबन्धी श्री. बाहूर गोपाळराव देशमुख यांनी आपल्या स्वतःच्या मज्यात उत्तम मोज करून दिली म्हणून तेथे राहून आपल्या अभिप्रेत अशा इष्टकार्यांत अधिष्ठान असावे याकरिता सादर गायत्रीपुरश्चरण केले. पुरश्चरणकर्ता जवाहरराव बाल स्वर्ध जाऊ नये म्हणून इतर वेळात हे भाष्यभाषांतर लिहून तयार केले व ग्रंथ पुरा केला.

ग्रन्थाच्या सुवाच्य व शुद्ध प्रतीताठी येथील मुख्याध्यापक श्री. रा. रा. गोण्डळ रामचन्द्र देवधर यांना विनंति करण्यांत आली. त्या वेळीं त्यांनी आपल्या अमूल्य वेळ घालवून विनामूल्य प्रथम प्रत तयार केली. याबद्दल ते घन्यमादास मात्र आह्वित. याप्रमाणें हें सर्व कार्य पूर्ण होतांच ग्रन्थाची पहिली प्रत प्राचीन वाळण्याचे अभिमानी वैदिक संस्कृतिनिष्ठ व माननीय लो. ना. बापूजी अणे यांच्याकडे पाठविली. त्यांनी त्या वेळीं त्यांची प्रकृति अत्यंत अस्वस्थ असतांनाही वाचली एवढेंच नव्हे तर परमार्थ " वैदिक संशोधन-मंडळ " पुणे, या संस्थेकडे पाठवून तेथील एक सुप्रतिष्ठित विद्वान् भोळा-चार्य वे. शा. सं. भुंडिराजशास्त्री वाच्य यांना प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल विनंति केली. त्यांच्या विनंतीत मान देऊन लेखकाचा पूर्वपरिचय नसतांही आपला अमोल वेळ रचव करून त्यांनी प्रस्तावना लिहून दिली ही गोष्ट त्यांची निरभिमानीता व ज्ञानाविषयांचें प्रेम दर्शयिते. लेखकाच्या विनंतीशिवाय आदेशेदे न घेतां योग्य चार घन्ड लिहून देणारा पुरुष सामान्य जनांत सांपडणें कठीण. म्हणून त्यांच्या कृपेविषयां कितीही आभार मानले तरी त्यांचें कृण कितण्यासारखें नाही. याप्रमाणें पुणें येथील वैदिक संशोधन मंडळाचें सक्रिय साहाय्य व प्रोत्साहन मिळाल्यानंतर ज्यांनी बहुकाल वेदग्रंथा-घर परिश्रमपूर्वक व्यासंग करून अनेक प्रश्नांचें लिखाण प्रतिद केलें असे स्याच्याय मंडळाचे चालक श्री. श्रीपाद दामोदर सातारलेकर यांच्याकडे पुरस्कार लिहिणेमाठी पत्तानें विनंति केली. त्यावर त्यांनी वे. शा. सं. अनंत यशोव्हर धूपकर, विद्याविहारमंदिर, मासेव गोवा (पोर्तुगीज) यांचें नांव मुचविलें. त्यांच्या सूचनेनुसार त्यांना पत्र लिहून विचारणा केली. त्यांनी ' मी सग्या आश्रलायनग्रंथसूत्रावरील उपलब्ध सर्वा व्याख्यांचें संपादन करण्यांत गुंतलों आहे. चार महिने अपकाय लावा. प्रस्तावना लिहीन ' असे उत्तर दिले; व न गोवा हें ठिकाण परंप्रांतीय असून तेथें सध्या चन्द्रपट्टीचा संपर्क मुक्त आहे. त्यामुळें पोस्टाची गैरसोय, पत्रें मिळत नाहीन.

तुमचें एकच एक हस्तलिखित गहाळ होण्याचा समज. असा काही प्रेमी मित्राचा सद्भा मिळाल्यामुळे तो वेत मित्राच म्हाणून रहित करणें भाग पडलें.

नंतर वें माझे हस्तलिखित अनेक विद्वान् शास्त्री व वैदिक याना दाखविलें त्या सर्वांनीच मुद्रित करून प्रसिद्ध करावें असा आग्रह केला व हि येवानी आपले अभिप्राय व मनोगत पत्रद्वारा कळविले. त्यात पुणें येथील वैदिक संशोधन-मंडळाचे मंत्री धी. श्रीपाद नारायण सोनटके, सरहृत पाठशालाध्यापक वे. शा. स. शंकरशास्त्री माहडकर, नांदेडचे संस्कृत पाठशालामुख्याध्यापक वे. शा. स. यशधरशास्त्री कस्तुरे व आचार्य बाळशास्त्री, काशीम येथील वे. शा. स. आबाजीमहापात्र गिरोलीकर व पुसदचे वे. शा. उ. चिन्मयेशास्त्री, नागपूरचे साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास, वे. शा. स. बब्राजी दीक्षित अधिष्ठात्री, काव्यतीर्थ व साहित्य मनीषी शंकरशास्त्री आर्वाकर व त्यांचे बन्धु वैदिकभूषण वे. अनादास मट्टी इत्यादि विद्वान् शहस्य आहेत. दुसरे, नागपूर येथे मी समझ जाऊन प्रिन्टि करताच वैदिक संस्कृतीचा तौलनिक दृष्टीने अभ्यास करण्यातच न्यानी आपणें सर्वांपुष्य स्वनीत केले आहे असे विद्वान् श्री. अश्वतुथ याना प्रकृष्टित्वाख्य नसतादी या पुस्तकाला अत्पावर्षीत निद्रतापूर्ण अशी प्रस्तावना लिहून दिली. शिवाय अनापासे ज्याचे दर्शनाचा लाभ मिळाला ते प. प. जनार्दनस्वामीमहाराज, योगिराजमंडळ, नागपूर, यांनी प्रथ स्वतः पाहून आशीर्वाद दिल्या आहे. उपारनिर्दिष्ट विद्वानांच्या आशीर्वाचनानें हे पुस्तकप्रकाशनाचे कार्य होत आहे म्हणून सर्वांचाच मी ऋणी आहे.

दुसरे, हे मागतर लिहिण्याचे वेळी नांदेड येथील कस्तुरेशास्त्री व शिवायकवावाशास्त्री यांनी आग या जवळीच चरण-नूदमाण्या-पा लेखी प्रती मला देऊन साहाय्य केले. तसेच लेखनकार्या वे. शा. स. शिवरामशास्त्री शिब्रे शोभाबळा, यांनी लिहिलेल्या प्रातिपद्यस्यमाथातराचा आणि नाम-

पुरचे निवृत्तशिक्षक श्री कोळेकर, एम् ए, यांनी दिलेल्या चरणधूहाच्या श्रवणक्रमाच्या व काशी येथील मुद्रित चालत्रवाप्रीचा फार उपयोग झाला म्हणून मी सर्वांचे सर्ष अभिनंदन करतो वोगतेंही कार्य करताना “ सर्वांमास्तुला प्रथमूला ” या न्यायान द्रव्याची अडनग घेतोच, परंतु माझेवर नितान्त श्रद्धा व प्रेम देणारे माझे स्नेही आणि उत्तम शोकमडळाचे सदस्य यांनी आत्मीयतेने प्रथमकाशनाचे काम आपले अगावर घेऊन माझी इच्छा पूर्ण केली यानंदल मी न्याना सदैव ऋणी आहे व परमेश्वरान्नी अशी प्रार्थना करतो की, अशीच त्याची सत्कार्यां सवधी श्रद्धा दिवसादवस वृद्धिंगत होणे इतके सर्व झाले तरी मद्रणासाठी दुसरी मुवाच व शुद्ध मत कर्षा होईल ही चिंता निर्माण झाली, पण मुदैवाने माझे सुविद्य व प्रेमळ शिष्य काव्यतीर्थ दामोदर रामहृ ग कोराने, वाशीमकर, यांनी स्वतःच्या सैदिक परीक्षेच्या अभ्यासाची निरुद्ध असताही मुदाम वेळात वेळ काढून उत्तम अशी मुद्रणमत लिहून दिली, यामुळे ते सर्वथैव धन्यवादाई आहेतच.

आमच्या भागात सत्कृत पुस्तकाच्या मुद्रणाची योग्य सोय नसल्या मुळे व पुणे-मुर्धसारख्या दूरच्या भागात प्रकृतिस्वात्म्याभावा आजून राहणे शक्य नाहीं म्हणून शुद्ध व सुवाच्य मुद्रण कत होईल हा प्रश्न आमच्यापुढे दत्त म्हणून उभा राहिला. वेदा आमचे पूर्ण ऋणानुपन्धी, शास्त्रज्ञ व सब विषयाची माहिती असलेले वदित वे. दा स. रामचंद्र-शास्त्री जोशी यांनी मुद्रितें तपासण्यापासून मुद्रणसमाप्तिपर्यंतचे सब काम व्यवस्थित आपल्या स्वतःच्या 'शारदा मुद्रणा'ल्यात करून देण्याचे कथूल वेत्यामुळेच हा प्रथ पाचकासमोर घेऊ शकला यानंदल त्याचे वितके आगार मानाने तिनके धोडेच आहेत

देवटी माझ्या जीवामावावे स्नेही, ऋणानुपन्धी, मित्र व शिष्य याचे श्रम, सादरेष्ठा व विदपत माननीय वेदाभिमानी श्री माधव भीद्री

१
 ऊर्फ बापूजी अणे यांचें सक्रिय साहाय्य व आशीर्वाद मिळाला नसता तर हा ग्रंथ मुद्रित होऊन वाचकांसमोर आलाच नसता याची मला पूर्ण जाणीव आहे; पण या ल्हानशा लेखांत सर्वांचाच नामनिर्देश करणें शक्य नसल्यामुळे या कार्यांत ज्यांचें ज्यांचें साहाय्य कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत मिळालें त्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

सारांश, सामान्य वैदिकांना व संशोधकांना वेदविस्तार व जटादि अष्टविक्रतिलक्षणांची मोड समजून त्यांची पूर्ण ओळख होण्यासाठी या ग्रंथाचा उपयोग व्हावा अशी आशा ठेवून व जगबालक परमेश्वरचरणान्च स्मरण करून लेखणी खाली ठेवीत आहे.

मु. विट्ठळ, परगणे उम्वरखेड,

ता. पुसद, शके १८७५.

शि. फा. शु. १३ शुभवार,

विजयनामसंवत्सर.

आपला सर्वांचा कृपाभिलाषी,

दासंभट्टजी अयाचित.

श्रीताचार्य महामहोपाध्याय धुंडिराज दीक्षित बापट, सोमयाजी, पुणे

चरणव्यूह (भाष्यार्थासह)

प्रस्तावना

वे शा. सं. दासोपंत राजेश्वर अयाचित यांनी चरणव्यूह-भाष्याची नवी आवृत्ति मराठी भाष्यार्थासह परिश्रमपूर्वक तयार केली आहे. चरणव्यूहाची मूळ सूत्रे, त्यांवरील भाष्य व त्याचा मराठी अर्थ आरंभी दिला असून त्यापुढे ऋग्वेदसंहितेतील मढलांतर्गत अनुवाकांची त्यांतील सूक्तसंख्येसह सूत्रा व संज्ञान-सूक्त छापले आहे. नंतर ऋग्वेदाच्या अष्टक, अध्याय, वर्ग या गणनेप्रमाणे प्रत्येक अध्यायांत तीन ऋचा असलेले वर्ग कोणते, चार, पांच, सहा, सात, आठ इत्यादि कमजारत ऋचा असलेले वर्ग कोणते यांचे कोष्टक प्रयत्नपूर्वक दिले असून प्रत्येक अध्यायांत वर्ग व ऋचा किती यांची बेरीजहि दिलेली आहे. कांही वर्गांत एकच ऋचा असते, असे वर्गहि नमूद केले आहेत. उदावलि नांवाच्या ग्रंथांत जटा, माला, शिखा, रेखा इत्यादि आठ विकृतींच्या लक्षणकारिका दिल्या असून त्यांवरील विवरणही उपलब्ध आहे. प्रस्तुत ग्रंथांत सदर कारिका, संस्कृत विवरण व त्याचा मराठी अर्थ ही सोदाहरण दिली आहेत. यानंतर वैदिक छदांची नावे, उदाहरणे व प्रत्येक पादांतील अक्षरसंख्या दिली आहे. शेषां चरणव्यूहाचा मूळपाठ आणि कात्यायनाच्या सर्वानुक्रमणीतील छंदःपरिभाषा दिली आहे.

चरणव्यूह या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्ति आजपर्यंत छापल्या गेल्या आहेत. प्रथमतः इ. स. १८४५ मध्ये कलकत्ता येथे चरणव्यूह छापला गेला. त्यानंतर त्याच्या समाप्य आवृत्ति बनारस येथे

१८७९, १८८८ व १९०२ सालीं छापल्या गेल्या. राजा राधाकान्त देश यांच्या शब्दकल्पद्रुम या प्रसिद्ध संस्कृत कोशांत 'वेद' या शब्दाखालीं समग्र चरणव्यूह छापला आहे. प्रसिद्ध जर्मन पंडित प्रो. बेबर यानें इ. स. १८५५ मध्ये आपल्या भारतीय ग्रंथमाले-मध्ये तिसऱ्या भागांत अनेक छिलित ग्रंथांच्या भाषारें चरणव्यूहाची चिकित्साप्रधान आवृत्ति रोमन लिपींत जर्मन भाषेंतील टिप्पणीसह छापली आहे.

कात्यायनश्रौतसूत्राची अठरा परिशिष्टे आहेत. त्यांपैकीं चरणव्यूह हें पांचवें परिशिष्ट आहे. चरणव्यूह हा ग्रंथ पारशर-ध्यासविरचित आहे असें सदर ग्रंथाच्या शेवटीं म्हटलें आहे. कांहींच्या मते तो शीनकानें रचला. कोणत्याहि धार्मिक अथवा शास्त्रीय ग्रंथाचें कर्तृत्व प्राचीन कर्पांकडे सोंपविण्याची जी प्रवृत्ति भारतीयांत प्राचीन काळापासून वास करीत आहे तीच प्रवृत्ति प्रस्तुत ग्रंथाच्या बाबतींतहि लागू आहे अस्तुतः हा ग्रंथ इतका प्राचीन नाहीं; मध्ययुगीन कालान त्याची रचना झाली असली पाहिजे. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गधितामणीच्या दानखंडांत वेददान सांगितलें आहे. त्यांत देवीपुराणांतील एक उतारा उद्धृत केला आहे. त्या उतार्याशीं चरणव्यूहाचें अर्थदृष्ट्या च शब्ददृष्ट्या पुष्कळ साम्य आहे. चरणव्यूहावर महीधर किंवा महीदास याचें भाष्य आहे. हा महीदास संवत् १६१३ (इ. स. १५५५-५६) या काळांत होऊन गेला. चरणव्यूहावर कमलाकरभट्टाचीही एक टीका आहे. या टीकेसह चरणव्यूहाची तेलगू लिपींतील आवृत्ति मद्रास येथें इ.स. १८९६ मध्ये छापली आहे.

चरणव्यूह हा ग्रंथ फारसा प्राचीन नसल्यामुळें आणि शुद्ध यजुःशाखेचें अंग म्हणून तो रचला गेला असल्यामुळें त्यांत वेदशाखांचीं निर्दोष आणि संपूर्ण माहिती आलेली नाहीं. कांहीं प्राचीन वेदशाखांचा निर्देश त्यात आढळतो, तेथोंपि पुराणांची रचना झाली त्या काळांत भारतामध्ये वेदशाखांसंबंधीं कोणती माहिती

होती हे समजून घेण्याला या ग्रंथाचा निःसंशय उपयोग आहे. पाठदृष्ट्या चरणव्यूहाचे दोन संप्रदाय आढळून येतात. या दोन संप्रदायांत वेदशाखांसंबंधी मतभेद आढळून येतो एवढेच नव्हे तर वेदमंत्रांचे विभाग आणि मंत्रसंख्या याबाबतहि मतभेद दिसून येतो. प्रो० सीगलिन नांवाच्या जर्मन संस्कृतज्ञाने या संप्रदायाचा विशेष विचार केला आहे. (Die Rezensionen des Caranavyuha, Berlin, 1900. हे जर्मन भाषेंतील पुस्तक पाहा.) पारस्कर गृह्यसूत्राचा एक टीकाकार रामकृष्ण याने आपल्या टीकेच्या प्रस्तावनेत वेदशाखासंबंधी बरीच माहिती चरणव्यूहाच्या आधारे दिली आहे. ही प्रस्तावना प्रो. सायमन् या जर्मन पंडिताने विस्तृत आणि विषेचक प्रस्तावनेसह स्वतंत्र रीतीने इ. स. १८८९ मध्ये छापली आहे. (Beitrage zur kenntnis der vedischen schvlen, kiel 1889) बशा प्रकारे या ग्रंथाचा आणि विषयाचा अभ्यास आजपर्यंत पुष्कळ झाला आहे.

वे. शा. सं दासोपंत अयाचित यांनी या विषयामध्ये बरेच परिश्रम करून सदर ग्रंथ तयार केला आहे. चरणव्यूह आणि त्याबरोबर भाष्य या ग्रंथद्वारां प्रथमच मराठी भाषेत अवतरत आहे. आधिभौतिक विद्यांचा बोलबाला असलेल्या प्रस्तुतच्या काळांतहि प्राचीन संस्कृति आणि परंपरा यांचे संरक्षण करण्याचे जे काहीं रतुत्य प्रयत्न होत आहेत त्यांमध्ये प्रस्तुत पुस्तकाची गणना करावी लागेल. परिशिष्टांच्या योगाने या ग्रंथाचे महत्त्व वाढले आहे. परिशिष्टांसह हा ग्रंथ केवळ वेदिकांच्याच उपयोगी पडणारा नसून आधुनिक वेदाभ्यासकांसहि त्यांतून पुष्कळ माहिती मिळण्यासारखी आहे. फाशीचे पं. युधिष्ठिर मीमांसक यांनी एका लहान हिंदी पुस्तिकेत ऋग्वेदाच्या मंत्रसंख्येसंबंधी खोळ विचार केला आहे तोहि जिज्ञासुंनी अचक्ष्य नजरेखालून घालावा.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या कर्त्यांनी वेदरक्षणासाठी हे जे प्रयत्न केले आहेत त्याच! लाभ वेदिकांनी खरोखरीच घेतल्यास त्यांचे आणि समाजाचेहि कल्याण होणार आहे. वेदिकांची परंपरा भारतांत

आणि महाराष्ट्रांत बदलत्या परिस्थितीमुळे किती शपाठ्याने न्हास पावत आहे हे विचारवंताना मागण्याची आवश्यकता नाही. हा न्हास थांबविण्याचे वेळीच प्रयत्न झाले तर हजारों वर्षांची प्राचीन वैदिकपरंपरा समाजांत बीजरूपाने कां होईना टिकून राहील. ही परंपरा नष्ट होऊं घाघयाची कां काय याचा भारतीयांनी अवश्य विचार केला पाहिजे. विशेषतः आतां भारत मधतंत्र झाल्यानंतर भारतीयांच्या जीवनानिष्ठेला संस्कृतीचे स्थिर अधिष्ठान देण्याचे कार्य त्वरेनें ब्हावयास पाहिजे. सुधारलेल्या देशांतील जनताहि आपल्या परंपरा किती कसोशीनें जपून ठेवते हें पाहून तरी आपल्या प्राचीन संस्कृतीतील संग्राह्य अंशांचा प्रत्येक भारतीयाला यथार्थ अमिमान वाटला पाहिजे. वैदिक-परंपरेची आज जी अवनति झाली आहे, तिला सुद्ध वैदिक पुरोहिताहि काहीं अंशीं जबाबदार आहेत, ही गोष्ट नारुवूल करून चालणार नाही. वैदिक कालांतील ब्राह्मणवर्गाची उच्च समाजकल्याणविषयक आणि निःस्वार्थी भावना आम्ही विसरलों. आमच्या मूळच्या सात्विक आणि कर्तव्यनिष्ठ जीवनाची जाणीव आम्हांला उरली नाही. त्यामुळे वैदिकपरंपरेवर आणि वैदिकवर्गावर आजचा प्रसंग येऊन टपला आहे. अजूनहि वैदिकमार्गाने आपलें अध्ययन, विशुद्ध जीवन, त्या अध्ययनाने आणि विशुद्ध जीवनाने प्राप्त झालेल्या स्वतःच्या योग्यतेची यथार्थ जाणीव या गोष्टी आचरणांत आणल्या तर वैदिकपरंपरेचे आणि वैदिक वर्गाचे पुनरुज्जीवन झाल्याखेरीज रहाणार नाही.

वे. शा. सं. अयाचित यानीं या ग्रंथद्वारा केलेल्या परि-
धर्मांचे चीज जेदाभिमानां जनतेरुहून दोईल अशी आशा वाळगून
य प्रस्तुत ग्रंथ तयार केल्याबद्दल प्रयक्त्यांचे अभिनंदन करून
रजा घेतां.

न्येउ शुद्ध १ धनिवार घके १८७४ } शुद्धिराज गणेशादीक्षित वापट,
(अमृतलिदियोग) } सोमयाजी,
भामिहोमशिर २६४ भागण, पुणे २. } धीताचार्य, महामहोपाध्याय

॥ श्री ॥

पुरस्कार

“ वेदोपिलं धर्मनूलम् ” अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या भारतकर्त्यांच्या त्या धर्ममूलाचे रक्षण करणाऱ्या अत्यंत नाळजी प्याधी हें माहाविक्रम आहे. तसे पाहिले तर जगांतील प्रत्येक राष्ट्र आपले वाङ्मय टिकविण्याची उत्तरदायी घेतच आले आहे. मिमरचा पर्णलिरिते आणि रालिट यांचे इष्टिका-लेख हीच गोष्ट दर्शवितात; परंतु त्यांच्यात आश्चर्यकारक असे विशेष काय आहे ? कम्बेदाच्या अनादिकालापासून भारतीयांना लेखनरत्न माहीत भवल्याचा पुराणा आढळून येतो. (दहावे मंडल-सूक्त ७० कम्बेदाचा संदेश पान २७३) असे असूनही आपले वाङ्मय अबाधितपणे जिवंत ठेवण्याकरिता भारतीयांनी ज्या कुक्तीचा अवलंब केला ती पाहिली म्हणजे मन आश्चर्याने थक होतें. त्याच्या श्रद्धेसमार्थे ज्या शब्दांत विभक्त सामर्थ्य आहे त्या शब्दाची चैतन्ययुक्त परंपरा माती, दगड, घांटे आणि पाने काय टिकविणार ? त्याकरितां सजीव मनुष्यप्राण्याची योजना करणे हेंच तर्कशुद्ध आहे. अगदी परवा-परवापर्यंतही वेदांवर लिहून काढण्याचे भारतीयांच्या जिवावर येत असे. युरोपियन पांडितांनी लिहिले आहे की, लेखन-कलेचे ज्ञान असूनही वेद लिहून काढण्यापेक्षां पाठ करणाऱ्यांचा प्रवृत्ति भारतीयता जास्त दिसून येते.

या प्रवृत्तीचे मुख्य कारण असे आहे की, प्रो. वेनने म्हटल्याप्रमाणे भारतीयांच्या दृष्टीने वेदवाणी ही नुसती अर्थवती नसून सामर्थ्यवती आहे. मत्रामध्ये काही सामर्थ्य असते ही कल्पना पृथ्वीच्या पाठीवरील यज्ञयादत्

प्राचीन लोकात आढळून येते, परंतु त्या कल्पनेत आणि भारतीय कल्पनेत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. मनाच्या उच्चारात एखाद्या देवतेनें सतुष्ट व्हायें आणि आपल्या सामर्थ्यानें आपणाचे मनोरथ पुरलावे इतकीच इतरांच्या कल्पनेची धार आहे. भारतीय कल्पनेत ही तर अतर्भूत आहेच, परंतु मन्नाक्षरेच प्रत्यक्ष फर्मरूप व पदार्थरूप होतात ही मुख्य कल्पना आहे. कर्माचा आणि मत्नाचा असा सगळ्या असल्यामुळे भारतीयांच्या सर्ग विष्णुच कर्मात मनाचे विनियोग केलेले आढळतात मनाचा ईश्वर विनियोग हें काय प्रकरण आहे, या सोळा विचारात न शिरवा येथें येवढेच म्हणतां कीं, मनाचा आणि कर्माचा वर चागितल्याप्रमाणें सगळ्या असल्यामुळे ज शास्त्र उत्पन्न होतें त्वानून हे विनियोग निघालेले जाहेत. कर्माच्या स्तमस्य प्रतेत्या मनाच्या ठिनाशी तीं कर्म दिसलीं म्हणून तसे विनियोग टरले गेले जाजच्या मरुच्या कल्पनेप्रमाणें माननी कल्पनेनें नहे “ तदेतत्सत्य मनेषु ग्यान कर्माणि कथय अपश्यन् तानि चेताया बहुधा सक्तानि ” या मुटकश्रुतींत मन्नाश्च रहस्वानरोरच हेही चागितलें आहे कीं, त्याला नेतासुम म्हटलें जातें तो एक प्राचीन काळ असा होता कीं, त्यात हें शास्त्र निघास पावले होतें भारतीयांच्या सर्ग वाङ्मयात एखाता आढळून वेणारी एक व पना ही आहे कीं, त्या प्राचीन काळापासून सर्ग गोष्टीचा उत्तरोत्तर एखासा र्हासच होत आहे हा र्हासातून आपली विश्वरूपाणकारण सृष्टि तडकिणाकरिता त्यानीं ज्या अनेक युद्धा या योत्तना, त्यातील वेदवाणी ऐतनिर्दिष्ट न करता पडनानें जिरत ठेवावयाची ही पार उदात्त व धाडसी कल्पना आहे

अशा रीतीनें वाङ्मय विपन ठेवावयाचें म्हटलें म्हणजे आणि हनारी कर्माच्या परंपरेत जिरत ठेवावयाचें म्हटलें म्हणजे त्या वाङ्मयाचें मोन्माप करून काही निश्चित छायात त्याच पढीच आजार दिल्यातेरीच उपाय नाही. वेदापवर्धी असें मोन्माप करून त्यानीं त्याच त्या पढीच छायात

यकाविले, त्यांनाच व्यूह व विकृति असे नांव आहे. अलीफडच्या भाषेत ज्याला संहिताकाल म्हटले जाते त्या अत्यंत प्राचीन काळापासूनच हा प्रयत्न झाला असावा असे दिसते. कारण या व्यूहाची हज्रें माहिती सांगणारा एकमात्र ग्रंथ जो चरणव्यूह तेच इष्टवी सनापूर्वी हजार-बाराशें वर्षां पूर्वीचा असावा असे म्हणावे लागते. पुराणनिरीक्षणकारांनी दालविल्या-प्रमाणे वेदरक्षणाच्या दुसऱ्या एका युक्तीची माहिती सांगणारा विकृति-वह्नीकार ज्याडां आणि त्याच तऱ्हेची दुसरी माहिती सांगणारा ग्रंथकार यौनक यांचाच काल इसवी सनापूर्वी हजार-बाराशें वर्षांपेक्षां कमी नाही. चरणव्यूहकार कात्यायन कोण हा प्रश्नच आहे. याजवल्क्याचा पुत्र कात्यायन हाच जर चरणव्यूहकार असला तर त्याचा काल इसवी सनापूर्वी निदान चौवीसशें वर्षे तरी असला पाहिजे. (न. संदेश परिशिष्ट ४) निदान एवढी गोष्ट तरी खास की, चरणव्यूहकार पाणिनीया पूर्वी असला पाहिजे. कारण काव्य अथवा इतर कोणत्याही दृष्टीने आवश्यकता नसतांना “ तन्नामगं स्मृतम् ” अशा प्रकारचे अपाणिनीय प्रयोग त्याने केले आहेत. वेदसूक्तांच्या ऋषींचां विचित्र नांवे पाहिलीं तरी देखील अत्यंत प्राचीन कालाचाच बोध होतो; परंतु त्याच्यावरील ज्या भाष्याचे भाषांतर वे. शा. सं. दासंभट्ट अयाचित यांनी केले आहे तें मात्र अतिशय अर्वाचीन म्हणजे शके १६१३ तील आहे. भाष्यकारानें तत्कालीन उपलब्ध माहिती गोळा करूनच तें लिहिलें आहे हें उघड आहे. तरीदेखील मूळ ग्रंथ आणि भाष्य यांमध्ये पार मोठें कालाचें अंतर असल्यामुळे काहीं वास्तवतः भाष्यकारालाही अडचण पटली असेल यांत शंका नाही. त्यामुळे त्याला पुष्कळसा भर पौराणिक माहितीवरच याचा लागण्य आहे. असे वरील असतां पुराणांतील कित्येक भासमान विरोधांचा परिहार करणें अशक्य असते. तसें न घडल्यामुळे अर्वाचीन वाचकाला भाष्य अपुरे वाटणें साहजिक आहे. ही उणीव आम्हांला मराठी भाषांतरात वे. शा. सं. अयाचितशान्नी यांनी काढून टाकली असती तर बरे झाले असतें.

उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेवाच्या चार मुलातून चार वेद निर्गले, असे पुराणात म्हणले आहे आणि पूर्वी एक वेद असून त्याचे चार विभाग द्रापाटाच्या अर्ती वेदव्याखाना वेळे, असेही म्हणले आहे शास्त्रदृष्ट्या या दोन्हीही कल्पनात अनिरोध कसा आहे, हे समजून सांगणे अपरिहार्य आहे 'चरण' शब्दाचा अर्थ नुसता वेदाचा भाग इतकाच नसून प्रत्यक्ष वेद असाच का होतो हेही पाहाण्याजोगे आहे अथर्ववेदाच्या नवव्या मेदाचे नाव 'चरणविद्या' असेच आहे. अलीकडे Superstition ने शास्त्र पार वादले आहे व डॉ. मॅन्नेरसारखे अजांचीन शास्त्र तर असे म्हणू लागले आहेत की, विद्यातील प्रत्येक वस्तु म्हणजे निरनिराळ्या आदोलनामुळे (Vibrations) उत्पन्न होणा या स्वरमेळुंचे गीतच आहे 'चरण' शब्दाचाही मूळ अर्थ आदोलन (Vibration) असाच आहे 'चरणबद्ध' म्हणजे आदोलनाच्या सहेतुक बनविलेल्या मोडी अशा प्रकारे आदोलनाचे शास्त्र बनवायलाचे म्हणजे त्याची एक परिमाणा उत्पन्न होणे अपरिहार्य आहे वेदवर्णन करीत असताना चरणबद्ध ज्या वेळेला अमुक वेदाचा अमुक रंग आहे, त्याची उंची इतकी, त्याच गात्र, त्याची देवता, त्याचा छंद अशा प्रकारचे वर्णन करतो त्या वेळस ती एक तात्त्विक शास्त्रीय परिमाणा आहे हे न समजल्यामुळे हल्लीच्या शहाण्या माणसास वैदिक ऋषाचा अट्टाणीपणा दिसून येतो या सर्व गोष्टींचा विचार नीट केव्हा चार्ल्स जेम्स रिचरड्सनामक ग्रंथ होण्याची जाण पडता आहे ते या स अजाचित यांच्यासारख्यांनी ते काम हाती घेतल्यास चांगलेच होईल प्रस्तुतचा त्याचा प्रयत्नही जमिंदारीयच आहे हल्लीच्या काळी प्रत्येक मोठे पाश्चात्यांच्या विचारातून जणू काही गाढून घेतल्यानेरीच परिपून होत नाही, परंतु आता हे अनेक रीतींनी सिद्ध झाले आहे की, पुष्कळ वेळा पाश्चात्यांच्या शास्त्रीय म्हणविना जाणाऱ्या कल्पनाही भाष्यरचनांच्या, उर्मणवनांच्या व दृष्टीच्या नमतात येऊ

पाश्चात्य जाहित म्हणूनच त्या डोळे मिटून स्वीकारल्या जातात प सात बळेकरांनी आपल्या अभ्यर्थवेदाच्या प्रस्तावनेत विवाहसुक्तातील ' देवकामा ' चा शब्दाचा योडासा इतिहास दिला आहे तो या दृष्टीने वाचण्याजोगता आहे भारतीय परंपरेत ' देवूनामा ' असा कोठेही पाठ नसताना मॅटपिटर्स बर्ग कोझाने दटेलीने तसा पाठ दिला आहे म्हणून आमच्याकडच्याही कित्येक कर्मवेदाच्या प्रकाशकाना तसेच पाठ मुळाटवाने स्वीकारला आहे प्रस्तुत कोपकराची भारतीय परंपराना जव्हेरून टाकण्याची प्रतिशा लक्षात घेण्याचे कारण काय ?

अशा काळी जेथे आपला वेद काय, शाप्ता कोणती, सूत्र कोणते हेदेखीत चामस्या सुशिक्षित म्हणविण्या यानाही सागता येत नाही, इतकेच नाही तर शास्त्रा, सूत्र हे काय प्रकरण आहे हेही ठाऊक नसते, तेथे त्याची सगळी माहिती देणारा एखादा मय मराठीत असणे अत्यंत आवश्यक होत शालिवाहन शक १४८० च्या सुमारास लिहिल्या गेलेल्या सरस्वती गंगाशराच्या श्रीगुरुचरित्रात याविषयी पुष्कळ माहिती आहे परंतु श्रीगुरुचरित्र भक्तीने वाचणारे जाणते लोकही या अशात प्रदेशातला आपला प्रवास कसानेसा सपवून हुश चरताना आढळतात कारण ती माहिती समजून सांगणारे नैदिऊही आता दुर्मिळ होत आहेत चरण ज्यूहातील माहितीचा व तिचा सर्वसा भेळ आहे असे मात्र नाही त्यावरून असे दिसते की, या विषयासवधीहि पूर्वीपासून काहीं गतातरे असावीत अशा परिस्थितीत मराठी वाचकाना ही माहिती उपलब्ध होत आहे ही गोष्ट अभिनवनीय आहे

वेदरक्षणाकरिता भारतीयाना मुख्य दोन यत्न केले एक तर मडल, एक, अष्टक, बर्ग व अनुवाक, राड, काड, प्रभ, छंद अशा निरनिराळ्या रीताने त्याची विभागणी करून त्यातील गद्य भागाची तर ' पत्रास '

ऐक्षराध्या परिमाणान अक्षरसंख्यादि मोक्षून टेंविली मंत्राचा विद्युत्
 वर्गात विनियोग असल्यामुळे त्यांचेहि रक्षणस्य सहाय्य झालें, परंतु मंत्र हें
 उच्चारार्थें शास्त्र असल्यामुळे नुसतें जसे रक्षण होऊनहि उपयोग नव्हता
 त्याचा प्रवेक स्वरा ना स्वरा शास्त्रोक्त रीतीनेन उच्चारला गेला पाहिजे
 म्हणून पत्रन करिताना काहीं पद्धतशीर रीतीने पदे सोडून साध्या क्रमानें
 अथवा तब तब शब्द पुढा पुढा मार्गेंपुढें घेऊन वेदाचें अध्ययन कर
 व्याची परंपरा पडली चोहोक्कडन खिळे मारून जशी एखादी गोष्ट
 भितीस पळी रिळून टाकावी तशी हा व्यवस्था चला गेली म्हणूनच जाण
 हारो वयोपूर्वार्थे शब्दोच्चार ऐनाक्यास मिळत आहेत अशा तऱ्हेच्या
 वेदपठनास 'त्रिभूति' जसें नाव आहे सद्विदा म्हणजे वाच, तिनी पदे
 रथीं पाठी जातात आणि सात्रा क्रमस्वरुपे तीं न म्हणता जटा, मान्य,
 धन इत्यादि आज्ञा मंत्राच्या त्रिभूतीनीं कशा म्हणावी याचा सुतोष माहता
 प्रस्तुत पुस्तकानें साम्राय वाचनासाठी होऊ शकेल यस्तुत 'चरण'
 आणि 'त्रिभूति' यावरचे निरनिराळें प्रथम अमताही त्याचा समग्र एकत्र
 नेला आहे हे फार चांगले झालें आहे या मंत्र भाहितीमुळे वेद
 वाङ्मयाचा विशालता, सखोलपणा, भारताचाची धर्मानियर्था आख्या
 आणि त्याच्या प्रयत्नाची भयता उत्तम प्रकारें समजून घेणे चरणव्यूहाचें
 फल प्राप्ताना 'जपितो लभते विद्या', जति स्मरो भवति 'जत्रती
 धनी भवति', अक्षरचारी प्रवृत्तारा भवति' जसें म्हटले जाई
 थोड्यासा वेगळ्या अध्यानें म्हणून व्यवसाया दृष्टीनें नव्हे तर सास्त्रविद
 दाना आपल्या जातीची आत्मवर्ण हें वाचून विशेषतः म्हात्तरीय शास्त्रास
 तर हादर ब जापल्या कर्तव्याची चांगली होऊन त्यायाकरिता प्रतपालन
 करण्याची जाणि जातकसमयन करण्याची त्यांना त्रिभूति हादर अशा आशा
 राखते

भाषांतरकारांनी विकृतींचे नमुने दिलेले आहेत, त्याचा उद्बोधन वैदिक मंडळींना तर चांगलाच होईल. इतरांच्या दृष्टीने हा भाग अर्थातच केव्हाही दुर्बोधच असणार. विकृतींचा साचा ठरला असताना घनपाठातच दोन प्रकार का उत्पन्न झाले व ते वेव्हा झाले अशाचे हा मोठा विचारार्ह प्रश्न आहे. अथर्ववेदांचे विवरण करित असता मगवान् व्यासावरोवरच मगवान् स्कदाचाही आधार माध्यकारांनी दिला आहे. त्यावरून चोर हे स्कदपुत्र आहेत आणि चोरचा परमगुरु कार्तिकेय आहे, ही केवळ शुद्धकाव्यारख्या कवींची कल्पना नसून त्यात काही तथ्य असलेले वाटते. 'अरुनी', 'प्रादेश' इत्यादि वैदिक परिभाषांचा वाचकाना नभ्यानेच बोध होईल. त्याचप्रमाणे वेदकालीन सैविद्यांना वेद पठणावरोवरच त्यांच्या त्यांच्या वेदाला अनुसरून आयुर्वेद, धनुर्वेद, गार्धर्ववेद अशी काही उपयुक्त विद्या नित्यवर्मांचा अवश्य भाग म्हणून शिकावी लागे, हीदि माहिती प्रत्येक वेदाचे जे उपवेद दिले आहेत त्यावरून समजून येईल. न्यक्तीची उपयुक्तता शम्य तितकी वाढविण्यावर त्या वेळी किती कटाक्ष होता हे त्यावरून दिसून येईल.

आणखीहि एक पायदा यापासून होईल. नाही म्हटले तरी ऋग्वेद, कृष्णयजुर्वेद, वाजसनीय संहिता इत्यादि निरनिराळ्या वेदपरंपरीतील प्राज्ञण उघड नसले तरी अतर्थांनी हा वेद मोठा का तो वेद मोठा, हा आधीचा का तो मागारूनचा अशा नाना प्रकारच्या विकल्पनांनी उपनीच भाव बाळगतांना आढळतात आणि सूत्र निरीक्षण करणाराला प्राज्ञगवर्गांच्या एकीकरणास त्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अडथळे होत असलेले आढळून येतात. प्रथमवर्षी एका बीजातून निघालेल्या वेदाचे चार विभाग श्रुतिवेदासांनी केवळ व्हरीप्रमाणे केले नसून काही शास्त्रीय तत्त्वास अनुसरून केले आहेत हे ऋग्वेदाची क्रियाशक्ति, यजुर्वेदाची इच्छाशक्ति,

साम्नेवेदाची शानशक्ति आणि अथर्ववेदाचे क्षुद्र कर्म असे म्हटले आहे त्यावरून लक्षांत घेईल आणि मनुष्य-जीवनास या चारी शक्तींच्या वाढीची जशी एकसारखी आवश्यकता असते त्याप्रमाणेच या चार वेदांचे आहे. त्यांच्यांत उच्चनीच भाव नसून विराट्पुरुषास त्या सर्वांची सारखी आवश्यकता असल्यामुळे त्यांत उच्चनीच भाव शक्यच नाही हे मनांत दिवून ब्राह्मणमात्रांत एकात्मता होईल तर मोठेच भेय संपादिके जाणार आहे.

हल्लीं ठिकठिकाणीं वेदशाळा चालविल्या जात आहेत त्यांना तर हा ग्रंथ बहुमोल आहे. त्यांच्या अभ्यासक्रमात याची योजना करून वेदाभिमानी लोकांनीं वेदशास्त्रसंपन्न अयाचितशास्त्री, यांच्या परिश्रमाचें चीज करणें अवश्य आहे. मला स्वतःला या विषयावर लिहिण्याचा काहीं अधिकार नाही, परंतु वे. शा. सं. दासंभट्ट यांच्या विनंतीचा अन्वयर करणें अशक्य झाल्यामुळेच हे चार शब्द लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों. ही अल्पशी वेदसेवा त्या वेदपुण्यास समर्पण करून या भाषांतराचें वेदाभिमानी जनतेनें चीज करावें अशी मी त्यांना नम्र विनंति करतो.

नागपूर,

मिति माघ वद्य ९ शके १८७५.

दिनांक २७-२-१९५४.

—अप्रभुद्व

— अनुक्रमणिका —

	पृ.		पृ.
माध्यानुसारी शोधित चरणव्यूह मूलसूत्र.	१-८	१३. मालादि विकृतींची मूळ स. लक्षणें.	१५
ऋग्वेदखण्ड		१४. ऋग्वेदाच्या शास्ता. व त्यांचें समानाध्ययन	१६
१. मंगलाचरण श्लोकार्थ.	१	१५. आश्वलायन व सांख्यायन यांचा अध्ययनभेद.	१९
२. चरणव्यूह शब्दार्थ.	२	१६. खिलमतव्याख्या व त्र्यंबक इ. मंत्राना खैलिकल्पनाही याविषयी उपलब्धप्रमाण	
३. धीमदभागवतस्यवेदविभाग- वर्णन.	३	१७. ऋग्वेदनसंख्या, वेष्टनानियम व उदाहरणें.	२०
४. ५४ ते ६० श्लोकाचा महीदासकृत अर्थ.	४	१८. वाल्मिलियसूत्ररहित ऋ. संख्या.	२२
५. विष्णुपुराण व आ. गद्यसूत्र वचनार्थ.	६-९	१९. द्विपदेचे प्रकार, लक्षणें, नित्य द्विपदेचा मन्वप्रतीक संख्या व स्थलनिर्देश.	२३-२४
६. ऋग्वेदाच्या आठ भेदांची नावें.	१०	२०. त्रीण्यर्धचें किंवा सप्तपदा यांची वर्गीकरण, प्रतीकें संख्या व स्थलनिर्देश.	२३-२४
७. अध्ययनपूर्तिचतुष्टय.	११	२१. पारायणसंख्येची मोजणी.	३०
८. पारायणप्रकार व नावें.	१२		
९. ऋग्वेदशब्दार्थसंहिता.	१३-१४		
१०. ऋग्वेदप्रतिशाख्यसूत्रार्थ.	१३-१४		
११. अष्टविकृति, जटा व दण्ड या दोन विकृतींचें माधान्य	१४		
१२. अटारक्षणाचें विवरण.	१४		

	पृ.		पृ.
२२ विराट्छात्री सर्वे छन्दव्याप्ति.	२८-२९	६. अठरा पीठिशिष्टाचीं नावें व विषय.	५६
२३. पारायणांत " सजानसूक्त "		७. शुक्लयजुर्वेदाध्ययन प्रथ म सख्या.	५६ ५७
घेष्णाविषयी प्रमाणें	३१-३२	८. तैत्तिरीय शाखाभेद व मुख्य यजुर्वेदलक्षण.	५७-५८
२४. एक्कादि वर्गसख्या व वाक्चलशाखाध्ययनक्रम.	३२	९. कृष्णयजुर्वेदाध्ययनाचें वर्णन व दत्तर माहिती	५९-६०
२५. पारायणफल महार्णवस्य पारायणविधि	३५ ते ३८	सामवेदखण्ड	
२६ पारायणनियम, पापपरत्वे पारायणसख्या	४०-४१	१. सामवेदाच्या शाखा नष्ट होण्याचें कारण व उर्वरित शाखांचीं नावें	६२
२७. गायत्रीचें महत्त्व.	४२	२. रयाचे अध्ययनप्रथम व सख्या.	६४-६५
यजुर्वेदखण्ड		अथर्ववेदखण्ड	
१. यजुर्वेदाच्या ८६ मेदार्पिकां चरकाच्या १२ मेदाचीं नावें.	४६	१. अथर्ववेदाच्या शाखांचीं नावें व अध्ययनप्रथम, उप वेदवर्णन, नग्वेदादि वेद- चतुष्टयाचें स्वल्प, गोघ्न, देवता व छंद यांचें वर्णन.	६८-७१
२. मैत्रायणी शास्त्रेचे भेद, त्याचीं नावें, अध्ययन प्रथ.	४६	२. चरणव्यूह श्रवणपठणफल. चरणव्यूह भाग २ रा	७४-७५
३. कोगत्या देशात कोगत्या शास्त्रेचीं परस्पर यथ व निवारणप्रथ होती.	४७ ४८	१. मालादि सात शिष्टांचीं छोदाहरण स्पष्टीकरण	७८ ८२
४. शुक्लयजुर्वेदोत्पत्ति	४९-५१		
५. वाजसेनपद्याखेत्या पधरा भेदाचीं नावें.	५५		

पृ.	पृ:
१. दशग्रंथांची नावे व पंच- संधिलक्षण. ८३-८४	ऋग्वेद संहितेच्या अष्टकांच्या- प्रत्येक ऋष्याचाची तृचादिसंख्या- क वर्गांची अंकसूची व नक्कसंख्या निदर्शक कोष्टक
भाग ३ रा	
१. गायत्र्यादि सप्तछंदांचे भेद व त्यांची नावे, उदाहरण मंत्र व त्यांचे संदितास्य स्थलनिर्देश. ८५-९८	प्रथम अष्टक १-४ द्वितीय अष्टक ४-८ तृतीय अष्टक ८-११ चतुर्थ १२-१५ पंचम १६-१९ षष्ठ २०-२३ सप्तम २४-२७ अष्टम २८-३१
२. प्रगायभेदाची नावे, उदा- हरण, स्थलनिर्देश. ९८-१००	
३. अतिजगत्यादि छंदाचीं नावे, स्थलनिर्देश १०१-१०३	
प्रथमभाग परिशिष्ट १	
— १ अनुवाकस्यसूक्त संख्या निदर्शक कारिका १-३	
— २ मंडलानुवाकतत्स्यसूक्त प्रतीकानि (संख्या) ४-५	प्रथम भाग द्वितीय परिशिष्ट संपूर्ण ऋग्वेद संहितेचे अष्टकानुक्रमानें एकर्चादि वर्गांचे योग सूचक कोष्टक १-२
— ३ ऋग्वेदीय वाष्कल संहिता क्रम ६	
— अनुवाकसूक्त ७	

(४)

ऋग्वेदीय साख्यायन संहिता क्रम ३	बालीखिल्यसूक्ताची मंत्रसख्या
संज्ञानसूक्त १-२	ष छंद दर्शक कोष्टक ४
पाठभेद— ३	द्वितीय भाग परिशिष्ट २
ऋग्वेद गायत्र्यादि	अष्टयिकृतीत "यज्ञेनयज्ञ"
छंदाची मंत्रसख्या	मंत्रांचें सस्वर घटनप्रकार. १-१८
अक्षर सख्यादर्शक	ग्रंथावरील विद्वानांचे
कोष्टक ३	अभिप्राय

१. चरणव्यूहः (ऋग्वेदखण्डः)

(भागः चतुर्थः)

श्रीगणेशाय नमः। अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामस्तत्र यदुक्तं
चातुर्विधं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्यांशैः स्थानानि भवन्ति चर्चा
श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः क्रमपार. क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्ड-
श्चेति चतुष्पारापणमेतेषां शाखाः पंच भवन्त्याश्चलायनी सांख्या-
यनी शारुला वाष्कला मांडूक्यैश्चेति तेषामध्ययनम् । अध्यायाश्च-
चतुष्टयमिदं तानि दशैव तु । वर्गाणां परिसंख्यातं द्वेसहस्रेष्वुत्तरे ।
महस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकरं निरुत्पितम् । दश सप्तसु पठ्यन्ते
संख्यातं वै पदक्रमम् । एकशत—सहस्रं वा द्वित्रिपंचाशत्सहस्राधि-
मेतानि चतुर्दश वाशिष्ठानामितरेषां पंचाशीतिः क्रमकाले तु वेष्ट-
व्यम् चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि तु द्विस्रग्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत्
षोडशोत्तरा । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वात्रिंशत्चाक्षरसहस्राणि
द्वात्रिंशत् चाक्षरसहस्राणि ॥ १ ॥

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च ।

ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारापणमुच्यते ॥ १ ॥

- ० एरुर्च एकमर्गश्च एरुश्च नयस्स्तथा ।
 द्वौ वगो तु द्वुचौ ज्ञेयौ ऋक्त्रयस्य^१ शतं स्मृतम् ॥ २ ॥
 चतुर्नचा^२ पचसप्तत्यधिकं च शतं तथा ॥
 पचनचा^३ तु द्विशतं सहस्र रुद्रसंख्यया ॥ ३ ॥
 पंचचत्वार्यधिकं^४ तु षडृचा च शतत्रयम् ॥
 सप्तर्चस्य शतं ज्ञेयं विंशतिश्चाधिका स्मृता ॥ ४ ॥
 अष्टरुचा तु पंचाशत्पंचाधिकास्तथैव च ।
 दशाधिरद्विसहस्रा पचशाखा मुनिश्चिता^५ ॥ ५ ॥
 रर्गा^६ संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिता ।
 एवं पारायणे प्रोक्ता रुचा संख्येन न्यूनत ॥ ६ ॥

१ न्यून तृचशत स्मृत २ चतुष्क शतमरु च चत्वार सप्ततिलथा
 ३ पञ्चकाना द्वे सहस्र तु द्वेसप्तोत्तरेशते ४ ज्ञतमूनविंशति (११९)
 सप्तकाना न्यूनषष्टिरष्टकाना (५९) त्रीणि शतानि षट्काना चत्वारि
 शत्षट्चवर्गा (३४६) ऋग्वेदसंहिता- सातवलेरुप्रथमाहृति पान-

२. चरणव्यूहः (यजुर्वेदखण्डः)

यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति तत्र चरकानां द्वादशभेदा भवन्ति तत्र चरका आह्वरका कठाः प्राच्यकठाः कपिलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तरेया' श्वेताश्वेततरा औपमन्यवः पातण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानां षडभेदा^१ भवन्ति मानवा वाराहा दुन्दुभाश्लेया हरिद्रवेयाः श्यामायनीयाश्चेति । तेषामध्ययनमष्टौशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति षडंगान्यधीत्य षडंगमित् भवति । (तत्र षडंगानि) शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदोज्योतिषमिति षडंगानि । तत्र प्राच्योदीच्यनैऋत्याराजसेनयानां पंचदशभेदा भवन्ति । काण्वा^२ माघ्यदिना श्यावीया स्थापायनीया कापाला पौण्ड्रवत्सा

षाठभेदा १ वार्तान्तरेया २ सप्तभेदाः मानवा दुन्दुभाश्लेया वाराहा हरिद्रवेया श्यामा श्यामायनीयाश्चेति ना. प्रत ३ जवाला बौदायना काण्वा माघ्यदिनेया श्यावेयास्तापनीया वेपाला पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका पारासरा वैणया अद्वा बौधेयाश्चेति, चौ प्र.

औषटिका परमावटिका पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा
 वैजना कात्यायनीयाश्चेति । प्रतिपद मनुपद छंदो भाषाधर्मो
 मीमांसा न्यायस्तरु इत्थुपागानि । यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञा-
 नुपारुसंख्या चरणव्यूहश्चाद्वकल्पशुल्कानि पार्थदमृग्यजुंशीष्ट-
 कापूरणं प्रपराध्यायोक्तशास्त्रकतुसंख्यानिगमा यज्ञपार्थदौतरु
 प्रसप्तोत्थानं कूर्मलक्षणनित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे महसे
 शते न्यूनं मंत्रे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसंख्यातमेतत्सर्व-
 मशुक्रियम् ॥ ब्राह्मणं च चतुर्गुणं ॥ तत्र तैत्तिरीयकानां द्विभेदा-
 भवन्ति औख्याकांडिकेयाश्चेति । कांडिकेयानां पंचभेदा^१ भवन्ति
 आपस्तंबी^२ शौधायनी सत्यापाठी हिरण्यकेशी औत्रेयी चेति तत्र
 कठानां उपगायतु चतुश्चरारिशदुपग्रंथाः । मंत्रब्राह्मणयोरेदं द्वि-
 गुणं यत्र पठ्यते । यजुर्देदः सविज्ञयो अन्ये शास्त्रातरा स्मृता ।
 तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति ॥ २ ॥

१ उपज्योतिष सागलक्षण प्रतिज्ञानुवाक परिसंख्या चरणव्यूह
 धादकल्प प्रवराप्यायश्च शास्त्ररुसंख्यानुगमयज्ञमार्थानि हीनिक पशवो
 स्यानि कूर्मलक्षण २ औत्रेया खाडिकेयाश्चेति ३ कालेता स्यात्प्यायती
 हिरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तंबी चेति चो प्रत

३. चरणव्यूहः (सामवेदखण्डः)

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीदनघ्यायेञ्चधोयानास्ते शक्रेणा-
मिहताः प्रनष्टा शेषान्प्रवक्ष्यामि असुरायणीया वासुरायणीया घाता-
तरेयाः प्राञ्जलऋग्वैनामिधा प्राचीनयोग्या राणायणीयाश्चेति । राणा-
यनीयानां नवभेदा भवन्ति-राणायनीयाःशाध्यायनीयाःसात्यमुद्रलाः
खल्वला महाखल्वला लांगला कौशुमा गौतमा वैमिनीयाश्चेति ।
(प्रकारान्तरं)राणायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः सात्य-
मुद्राः कालेया महाकालेया लांगलायना शार्दूला कौशुमाश्चेति । तत्र
कौशुमानां षड्भेदा भवन्ति कौशुमा आसुरायणा वातायना प्राञ्ज-
लिद्वैतभृतः प्राचीनयोग्या नैगभीया इति तेषामध्ययनम् ।
अशीति शतमाग्रेयं पावमानं चतुःशतं ॥ ऐंद्रं तु षड्विंशतिर्यानि
गायन्ति सामगाः । तान्यधीत्य चण्डान् प्रचण्डतरो भवति शिष्टा
न्यधीत्य शिष्टाविंशतिको भवति । तत्र केचित् पुनर्नवतंत्रं साम-
तंत्रं संज्ञालक्षणं घातुलक्षणमिति विधीयन्ते ।

पाठभेदा ओळ १ शतकु वज्रेणा० चौ. प्रत. ओळ १ प्रकार-
तरेण वर्णितो भाग. चौखम्बामुद्रितपुरतके मूले विद्यते इतरत्र पुरतके
नास्ति पर भाष्ये तस्य व्याख्यानं कृत इति कृत्वा मूले पाठार्थं उद्धृत. (ओळ

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ।
 अष्टौ शतानि नमति दशतिर्बालासिल्यकम् ॥ १
 सरहस्यं ससुपर्णं प्रेक्ष्यस्तत्रबालासिल्याः ।
 सारण्यकानि सौर्याणि ह्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ २

१४ अष्टौ सामसहस्राणि छदोगार्धिकसहिता । गानानि तस्य वक्ष्यामि
 सहस्राणि चतुर्दश । अष्टौशतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च । ना प्र

४. चरणव्यूहः (अथर्ववेदखण्डः)

अथर्ववेदस्य नवभेदा भवन्ति पैप्पला दान्ता प्रदान्ता औता जावाला शौतका ब्रह्मपलाशा कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति । तेषामध्ययनं पंचकल्पा भवन्ति । द्वादशैव सहस्राणि पंचकल्पानि भवन्ति कल्पे कल्पे पचशतानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो निधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदानामुपवेदाभवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदउपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गांथर्ववेद उपवेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा । य इमे वेदाश्चत्वारस्तेषां एकैरस्य कीदृशं रूपं वर्णं विधोच्यते । ऋग्वेदः पद्मपत्रास्यताक्षः । सुविभक्तग्रीवः । कुंचितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णोवर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तापचिष्टन्वितस्तीः पंच यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलः । ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा । प्रादेशुमात्रः षड्दीर्घत्वेन सामवेदो नित्यं सग्नी सुप्रपतः शुचिवासाः क्षमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयनः कांचननयनो वा आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रोऽथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः कामरूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णोवर्णेन दशारत्निमात्र ऋग्वेदस्त्रात्रिगोत्रं सौमदैवत्यं गायत्री छंदो यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंदः । सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंदोऽथर्ववेदस्य वैजानगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप् छंदः ॥ ४ ॥

टीपः— अस्मिन् चरणव्यूहग्रथे माध्यानुसारेण प्रतिलिख्ये पाठो गृहीतः

५ चरणव्यूहः (पञ्चमः खण्डः)

॥ फलश्रुति ॥

य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणछन्दोदैवतवर्णं वर्णयति ।
अग्निव्यो लभते विद्यां जातिस्सरोऽथ जायते जन्मजन्मवेदपारगो
भवति अत्रती प्रती भवति । अन्नस्यचारी ब्रह्मचारी भवति । नमः
शौनकाय नमः शौनकाय ॥

य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत्स्त्रियम् ॥

पुमासं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥

य इदं चरणव्यूहं श्राद्धशाले पठेत्द्विजः ।

अक्षय्यं तद्भूयेच्छ्राद्धं पितृन्धैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥

य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पक्तिपावनः ।

तारयेत् प्रमृतीन्पुत्रान् पुरुषान्सप्त सप्त च ॥ ३ ॥

य इदं चरणव्यूहं पठेत्परसु परसु ।

त्रिधूतपाप्मा न सर्गो ब्रह्मभूषाय गच्छति ॥ ४ ॥

यो नामानि पुरा वेद अमृतत्वं च गच्छति ।

लोकातीतं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः । ॐ नमः परमरूपिभ्यो नमः ॥

तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धशुद्धिं

चर्मन्वरं सुरसुर्नाद्रनुतं कर्षाद्रम् ।

कृष्णात्पिपं कनरुपिगजटाक्लापम् ।

व्यासं नमामि त्रिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥ ५ ॥

॥ इति चरणव्यूहमूलं समाप्तम् ॥

श्रीचरणव्यूहभाष्यं भाषान्तरञ्च

ऋग्वेदवर्णनम्

प्रथमखण्डः

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

श्रीकुलदेवतारेणुकायै नमः ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगणेशं शारदां च रेणुकां कुलदेवताम् ।
विद्यागुरु च पितरौ वासुदेवसरस्वतीम् ॥ १ ॥
मम साहाय्यकर्तारं वासुदेवाख्यशास्त्रिणम् ।
एतान् सर्वान् प्रणम्यादौ चरणव्यूहविवृतिम् ॥ २ ॥
अयाचितोपनामाहं दासो राजेश्वरात्मजः ।
महीदासकृत भाष्यं प्रातिशाख्यं विलोक्य च ॥ ३ ॥
सामान्यजनबोधार्थं कुर्वे लौकिकभाषया ।

भाष्यकारकृतमंगलाचरणश्लोकप्रारंभः ॥

ॐमित्येकाक्षर ब्रह्म नादविन्दुकर्णान्वितम् ।
त्रिदेवं त्रिमात्रं च स्फुटं विष्णुं सनातनम् ॥ १ ॥
त सर्वज्ञं जगत्सेतुं परमात्मानमीश्वरम् ।
घन्दे नारायणं देवं निरवद्यं निरंजनम् ॥ २ ॥

*कृष्णद्वैपायनं वन्दे गुरुं वेदमहानिधिम् ।
 येन चरणव्यूहेषु शास्त्राभेदांमतं कृतम् ॥ ३ ॥
 तच्छिष्यं शौनकगुरुं वेदज्ञं लोकविश्रुतम् ।
 नत्वा तु शाकलाचार्यं तथैव चाश्वलायनम् ॥ ४ ॥
 एष परम्पराप्राप्तं ब्राह्मणं महागुरुम् ।
 यस्य प्रसादात् व्याख्यामि चरणव्यूहसंक्षेपम् ॥ ५ ॥

अर्थ — नादविन्दुकलास्वी व्याख्या तीन मात्रा (अ + उ + म्)
 व तीन देवता आहेत असे जें एकाक्षर ॐ ज्याला सनातन व्यापक ब्रह्म
 म्हणतात त्या जगदाधार, सर्वज्ञ, निर्लेप, स्वयंप्रकाश व समर्थ अशा परमा
 त्माला आणि ज्याने चतुष्पाद असलेल्या वेदाच्या शाखेच्या भेदाचे परिमाण
 (मापन) केले, त्या वेदमहानिधि व्यासाला व व्यासशिष्य लोकप्रासिद्ध वेदज्ञ
 शौनकगुरु, शाकलाचार्य व आश्वलायनकृषि आणि त्याच परंपरेतील माझे
 (महीदासाचे) गुरु ब्राह्मण्य ज्ञाना नमन करून, त्याच्याच कृपेने, मी चरण
 व्यूहग्रन्थाचे व्याख्यान करतो.

मूलसूत्रम्:—अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भाष्यः—अथ शब्दो मंगले प्रस्तावे च । अथशब्दः पूर्वमेव मग-
 लार्थ इत्यर्थः अत शब्द हेत्वर्थः । चरणव्यूहः वेदशाश्वतुर्विभागात्
 चरण उच्यते । तस्य व्यूह-समुदाय चतुर्वेदाना समुदाय त
 व्याख्यास्याम इत्यर्थः ॥ कथमेकवेद ? तदुक्तम् आरण्यके “सर्वे
 वेदा सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः, प्राण एव प्राण क्रुच इत्येव
 विधात्” (ए. अरण्यक २ खण्ड १०) इति तस्य चतुर्विभागाः

अर्थ — सूत्रार्थी असलेल्या “अथ” शब्दाचे दोन अर्थ, १ मंगल व
 २ आरम्भ. त्यापैकी पहिलाच अर्थ म्हणजे मंगलार्थ समजावा. अत म्हणजे
 म्हणून-वेदशास्त्राचा विस्तार श्रवण केल्याने सर्व पातकाचा नाश होतो

पा. मे. १ वेद १ “सर्वेवेदा” यावरील विस्तृत टीप पान ४ वर मज
 भाष्य लिहिले आहे तेथे पाहावी.

कृताः । तथा वोकम् द्वादशस्कन्धे पष्ठाध्याये भागवते— 'क्षेमासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदनैर्विभुः । सव्याहृतिकान् सौकारांश्चातुर्द्वौत्र-
थिचक्षणः ॥ ४४ ॥ पुत्रानध्यापयत्तास्तु ब्रह्मर्षिप्रंलकोविदान् । ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥ ते परम्परया प्राप्ता-
स्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरार्दौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥
क्षीणायुष क्षीणसत्वान्दुर्मेभ्यन्धीक्ष्य कालतः । वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्य-
न्हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥ ४७ ॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवाँल्लोक-
भावनम् । ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥ परशरात्स
त्यवत्यामंशाशकलयो विभुः । अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतु-
र्विधम् ॥ ४९ ॥ ऋगधर्वयजुःसाम्ना राशीनुद्धृत्य वर्गशः ॥ चतस्रः
संहिताश्चके मंत्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥ तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय
महामतिः । एकैकां संहिता ब्रह्मन्नेकैकस्मे ददौ विभुः ॥ ५१ ॥ पैलाय
संहितामाद्या बन्हुन्नाल्यामुवाच ह । वैशम्पायनसहाय निगदाख्यं
यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥ साम्ना जैमिनये प्राह, तथा छन्दोगसंहिताम् ।
अथर्षाङ्गिरसां नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वां
संहिताम्यु ईद्रप्रमितये मुनि । वाष्कलाय च सौष्याह शिष्येभ्यः
संहिता स्वकाम् ॥ ५४ ॥ चतुर्था व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय
भार्गवे । पराशरायाश्मिन्ने ईद्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥ अध्यापय-
त्संहिता स्वा माहूकेयमृषि कविम् । तस्य शिष्यो वेदमित्रः सौम-
र्यादिभ्य ऊचिवाच ॥ ५६ ॥ (ईद्रप्रमितिसुतो माण्डूकेय माण्डूकेय-
सुत शाकल्यः शाकल्यशिष्यः वेदमित्रः) शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु

मह्यून-आम्ही चरणभ्यूहान्वे व्याख्यान करतो. चरण मह्यजे वेद, कारण पूर्वी वेदराशि एक अमून ऋगादि-भिहित चतुष्पाद होता मह्यून प्रत्येक बदला चरण ही सज्ञा प्राप्त शाली आहे. आता चरणाचा मह्यजे वेदाचः च्यूह मह्यजे समुदाय होय आता एक वेद कसा ? असे मह्यणाल तर ऐतरेय दुसरे आरण्यक खण्ड १० मध्ये सर्व वेद सर्व घोद (नाद) एकच, व्याहृति ही प्राण, प्राणच ऋचा जगाम्ही असे वर्णन आहे, मह्यजे एक व्याहृतिरूप

पञ्चधा व्यस्य सहिताम् । चात्समुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्व-
 चात् ॥ ५७ ॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
 यलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ चाष्कलिः प्रति
 शाळाभ्यो बालखिल्यास्यसंहिताम् । चक्रे बालाय निर्भज्य कासा-
 रश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥ बद्धुचाः ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्यै-
 तच्छ्रुत्वा व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ भागवत—स्कंध १ अ. ६

भाष्यः—अस्यार्थः व्यासात्पैलः संहितां पदक्रमं च विविधरूपं
 पठित्वा ईदृशप्रमितये ददौ इन्द्रप्रतिश्चतुर्धा जटान्तं व्यासं कृत्वा चाष्क-
 लादिभिर्मिनान्तपदशिष्येभ्यः स्वसुताय माण्डूकेयाय च ददौ ।
 माण्डूकेयशिष्यः वेदमित्र तस्य पुत्रेभ्यः सौभ्यादिभ्यस्तैः स्वसुताय
 शाकल्याय ददौ ॥ शाकल्यः संहितापदक्रमजटादण्डरूपं पञ्चधा
 व्यासं कृत्वा चात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेभ्यः ददौ शाक-
 ल्यशिष्यः जातूकर्ण्यः सनिरुक्तां संहितां यलाकपैजवैतालविरजेभ्यः
 ददौ । पूर्वोक्तचाष्कलपुत्रो चाष्कलिः पूर्वोक्तसर्वशाळाभ्यः उद्घृत्य
 बालखिल्यसंहितां चक्रे ॥ तां बालखिल्यसंहितां बालायनिर्भज्य योऽ-
 र्घीतवन्त इति पदेषु संहितात्वमितिकरणं वेष्टनं उदात्तनुदात्त-
 स्वरितस्वराणां संधिः । एतत् छन्दसा व्यास विस्तारं श्रुत्वा सर्व-
 पापैः प्रमुच्यत इत्यर्थः ।

वेदाची प्राण म्हणून उपासना करावी असे विधान केले आहे. त्या एका
 वेदान्चे चार विभाग व्याखणने केले. हे श्रीमद्भागवत द्वापरशकन्ध पद्याध्याय
 श्लोक ४४ ते ६० यात सांगितले आहे. ते असे:—

१ मंत्रभाष्य — अग्निमीले पुरोहितमित्यारभ्य 'यथाय सुतद्वापति'
 इत्यन्ता समाग्राता नूनो या. सन्ति ता एता सर्वा अप्येकैव व्याहृतिरेक-
 शब्दात्मिका " तथा च ऋग्वेदयजुर्वेदादयो सन्ति ये च घोषा (स, भ,
 घ, ढ भादयो) घोषयुक्तवर्णा सन्ति ते एकैव व्याहृति । कोऽसौ एक-
 शब्द इति स उच्यते, प्राण एव शब्देन सर्वशब्दजातमग्रहीत् प्राणशक्त्यैव

मर्वेयानुस्वार्यमाणतयापापोऽन्तर्भावात् ॥ तस्मात् प्राण ऋगुपलक्षितं ऋर्वे-
शब्दजातं महर्षिजातं च प्राणस्यरूपमित्येव उपसितव्यम् ।

अर्थः— (ह्या श्लोकांच्या पूर्वोक्त्या श्लोकांत ब्रह्मदेवानें ऑकारा-
पासून अक्षरसमाप्ताय निर्माण केला असें वर्णन आहे.) त्या अक्षरसमा-
प्तायाच्या साहाय्येन भगवान् ब्रह्मदेवानें आपल्या चारही पुत्रांना चार मुक्तांनीं
चार वेद व्याहृति व ऑकारसहित पदविले. ते पदविण्यांत ब्रह्मदेवाचा हेतु
असा की, चार वेदाच्या चार ऋत्विजांकडून होणाऱ्या यज्ञाचें अनुष्ठान
योग्य व्हावें. त्याचे पुत्र ब्रह्मज्ञानी ऋषीच होते. पुढें ते धर्मोपदेशक होऊन
त्यांनीं आपल्या पुत्रांना त्या वेदाचा उपदेश दिला. ४४ ते ४५. अशा परं-
परेनं चारी युगांत शिक्षणाचें मत घेतलेल्या शिष्यांनीं ते मिळविले. नंतर
द्वापारयुगारंभी त्या महर्षींनीं निराळी व्यवस्था केली. ४६. कालमहात्म्यामुळे
लोक अल्पायुषी, अल्पबल व अल्पबुद्धि झालेले पाहून महर्षींच्या मनांत
अन्तर्धानीरूपानें असणाऱ्या परमेश्वरानें प्रेरणा केली. त्या प्रेरणेनुसार ब्रह्म-
षींनीं वेदाचे विभाग केले. ४७. हे शौनकमुने, या वैवस्वत-मन्वंतरात ब्रह्मदेव,
शक्र इत्यादिक देवांनीं व इंद्रादि लोकपालांनीं लोहरक्षक मगयताची धर्म-
रक्षणार्थ प्रार्थना केली. ४८. हे भाग्यशाली मुने, त्या विनतीप्रमाणें परमे-
श्वरानें स्वतःच्या अल्पाशाहनें पराक्षर मुनींचा पुत्र म्हणून सत्यवतीच्या उदरीं
अवतार घेतला व एका वेदाचे चार विभाग केले. ४९. रत्नाच्या राशींविून
निरनिराळ्या जातीचीं रत्नें वेगवेगळीं करून त्यांचे वर्ग बनवावे त्याप्रमाणें
कहू, यज्ञ, साम अशा विविध प्रकारच्या मंत्रांनीं भरलेल्या वेदराशींविून
व्यासांनं निरनिराळ्या प्रकारचे मंत्र वेगळे करून चार (४) सहिता केल्या.
५०. हे शौनका, मग त्या विशालबुद्धि व समर्थ व्यासांनं आपल्या चार
शिष्यांना घेतांविून चार संहितांपैकीं एकेक संहिता एकेकाला पदविली. ५१.

१. भाष्यः— तथा च विष्णुपुराणे-ब्रह्मणा नोदितो व्यासो वेदान्वयस्तु प्रचक्रमे। अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारंगान् ॥ १ ॥ ऋग्वेदत्रावकं पैलं सख्यग्राह महामतिः। वैशंपायननामान यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ २ ॥ जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित्। सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥ ३ ॥

पहिली 'बृहन्न' किंवा ऋग्वेदसंहिता ही त्याने पैलनामक शिष्याला, दुसरी यजुर्वेदाची 'निगद' नांवाची संहिता वैशंपायनाला, तिसरी सामवेदाची 'छंदोग' संहिता जैमिनीला व सुमन्तुनामक शिष्याला चवथी 'आगी-रसी' नांवाची अथर्वसंहिता पदविला. ५३. (येथपर्यंतच्या भागवतश्लोकांचा अर्थ भाष्यकाराने दिला नाही. त्यामुळे आर्षा त्या श्लोकांचे वरील भाषा-न्तर दिले आहे.)

अर्थः— श्लोक ५४ पासून ६० पर्यंत मूळप्रमाणे अर्थ न देतां म्हणूनाने "अस्मार्थः" असे शब्द देऊन जें विवरण केले आहे तें असेः— व्यासापासून पैलमुनीने संहितापदवन्नमरूप विविध वेद शिकून इंद्र-प्रमितीस दिला. त्याने त्याचे चार प्रकार करून म्हणजे पूर्वीच्या अच्यव-नांत जडाविकृतीची मर घालून वाष्कल, बोध्य, याशबल्य, परादार, अग्निमित्र या शिष्यांना व जापला पुत्र मांडूकेय अशा सहा जणांना शिक-विला. मांडूकेयशिष्य वेदविला याने इंद्रप्रमितीच्या सौमर्यादि पुत्रांना आणि शाकल्य नांवाच्या आपल्या मुलास तीन वेद पदविला. शाकल्याने पांच प्रकार करून म्हणजे दण्डविकृतीची मर पावून वात्स्य, मुद्रल, शालीय, गोलस्य व शिशिर यांना तो शिकविला. शाकल्यशिष्य जानुवर्ष याने निरुक्तासह संहिता, बलाक, पैंग्य, वेताल व विरज या शिष्यांना सांगितली. वेदशिष्य जो वाष्कल त्याचा पुत्र वाष्कलि. याने पूर्वी सांगितलेल्या सर्व शास्त्रांतून, निराळे मन्व कावून घालून घालसिष्यसंहिता रचली. त्या संहितेचे

शालायनि, भन्व, काशोर इत्यादिक शिष्यान्ता अध्ययन केले. पदोमध्ये दतिकरण (पदपाठात् जेषे पदात्वा इति शब्द जोडलेला असतो ते) वेष्टेन व उदाच, अनुदात्त व स्वरित स्वरांचा संघे ह्याना संहितात्वच आहे. अद्या प्रकारचा वेदविस्तार श्रवण करून मनुष्य सर्वे पापापाहून मुक्त होतो.

मागे भागनतश्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणे विष्णुपुराणातही सांगितले आहे. ब्रह्मदेवाने प्रेरित केलेल्या व्यासाने वेदविभाग करण्यात आरंभ केला व वेदपारग चार शिष्य निळविले. ऋग्वेदाध्येता पैल, यजुर्वेदाध्ययनकर्ता वैशंपायन, सामवेदाध्येता जैमिनि व अपर्ववेत्ता सुमन्तु.

भाष्यः— तथा च गृह्यसूत्रं “सुमन्तुजैमिनिवैशंपायन-
पैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या” (भा. गृ. सू. भा. ३
खंड ४) इति जानन्ति बाह्वी इत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तं माण्डूक-
गणसमुदायः। गर्गी वाचकरी इत्यारभ्य शांखायनमित्यन्तं
शांखायनगणः। एतेषां कौपीतिक्रिद्वाङ्मण आरण्यकं शांखायनसूत्रं
च। ऐतरेयम् इत्यारभ्य आश्वलायनमित्यन्ता आश्वलायनगणः
एतेषां ऐतरेय ब्राह्मण आरण्यकं आश्वलायनसूत्रं चेत्यर्थः।

मूलसूत्रः—तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

भाष्यः—अस्मिन् ग्रन्थे यदुक्तं चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा
विज्ञाता भवन्ति।

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति।

भाष्यः—इति स्पष्टार्थः. “वेदा हि यशार्थमभिप्रवृत्ताः”
उपनिषो. तण्ड ७

१. क्रमाचे वेला शोचण असलेले व दुःख असेले पद किंवा
मर्षेच्या अन्ती असलेले पद पुनः इति लक्षण गृह्यतात ते वेष्टन होव.

१ (भाष्यः—विष्णुपुराणे- आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्र-
संमित । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुरू ॥ १ ॥
अत्रैवं मत्सुतो व्यासः अष्टविंशतितमोऽस्तरे । वेदमेक चतुष्पादश्चतुर्धा
व्यभजत् प्रभुः ॥ २ ॥ अस्यार्थ — आद्यो वेदो वेदविभागात्पूर्व-
कार्त्तानो वेदश्चतुष्पादः ऋगाद्विचतुष्टयरूप शतसाहस्रसंमित “दश
दश तच्छतं दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं” इति श्रुते । ‘अनन्त-
संख्याक “अनन्ता वै वेदाः” ततो वेदात्मवृत्तः कृत्स्नोऽयं दशगुणः
दशविधः “स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्र दशपूर्णमासो चातु-
र्मास्यानि पशु सोम.” (ऐ. आ. २ खण्ड १५) इति श्रुतेः ।

अर्थः— वरीलप्रमाणें आश्वलायनश्रुत्यनुवातही यांच्याच नावान्चा
उल्लेख आहे. त्यात अधिक खुलासा एकदाच की, जानन्ति गार्ह्वानावा
पायन गार्ह्ववेचनावापर्यंत गार्ह्वकद्यासागण वगणी वाचजरी वेध्यामून
शास्त्रायननावापर्यंत शास्त्रायनगण, त्याचे अध्ययनग्रन्थ कौपितन ब्राह्मण
व त्याच नावाचे आरण्यक व शास्त्रायनसूत्र हे होत. ऐतरेयेयेयामून
आश्वलायनापर्यंत आश्वलायन गण त्याचे अध्ययनग्रन्थ ऐतरेय ब्राह्मण व
आरण्यक आणि आश्वलायनसूत्र हे होत.

या प्रघात चातुर्वेद्य म्हणजे चारच वेद जे सांगितले आहेत त्या
योगानें चार वेद पूर्ण शत होतात चातुर्वेद्य शब्दाची व्युत्पत्ति - चत्वर, २,
वेदा एव चातुर्वेद्य (चतुर्वर्णादीना स्वभाव उपसंख्यानम् मन्त्रार्थेष्वज्)

अर्थ.— (५ । १ । १०४) वेदांची म्हणजे वेदविभागाची प्रवृत्ति
यशासाठी आहे, असें लग्नकृत वेदाग-योतिश्वात सांगितले आहे

भाष्यः— (तथा च पञ्च वा एते महायज्ञाः इत्युपक्रम)

“ अन्नयज्ञो, देवयज्ञः, पितृयज्ञो, भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ ” इति

१ अत्रान्तरे (पाठभेद) २-१० दशकं नृ अमर १० अमर ३
सदम गृह्य नृ. सर्व अनन्त

ध्रुतेश्च । चैतानिका गार्ह्याश्च दशपञ्चाः । अत्रान्तरे चैवस्वतमन्वन्तरे
अर्घ्याविद्यतितमे द्वापारयुगे इति शेषः । मत्सुतो व्यासः कृष्णद्वैपा-
यनश्चतुर्वा व्यभजत् (ऋगादिरूपेण चतुर्धा विभक्तवान्) १

भाष्यार्थः— विष्णुपुराणात् पराशराचरणी पुढील बचन आहे तें
असें.— वेदविभाग होण्यापूर्वी प्रथम वेद चतुष्पाद् म्हणजे ऋग्वेदादि
चार मन्त्रांचा सगूढ होता, तो शतसाहस्र म्हणजे अनंत होता “ अनन्ता वै
वेदा.” अशी श्रुतीच आहे. त्या वेदापासून १० प्रकारचा सपूर्ण यज्ञ निर्माण
झाला. त्यामध्ये • (पाच) धौतयज्ञ व तसेच पाच (१) स्मार्तयज्ञ
श्रीतयज्ञाचीं नावें १ अग्निहोत्र, २ दशपूर्णमास, ३ चातुर्मास्य, ४ पशु
आणि ५ सोम. स्मार्तयज्ञाचा नावें १ ब्रह्मयज्ञ, २ देवयज्ञ, ३ पितृयज्ञ, ४ भूत
यज्ञ व ५ मनुष्ययज्ञ. असे मिळून १० आहेत. या वैवस्वतमन्वन्तरातील
अष्टाविसाव्या युगात् मासा पुत्र कृष्णद्वैपायनव्यास यानें त्या वेदाचे ऋक्,
यजु, साम, अथर्व असे चारितीरूपी चार विभाग केले

भाष्यः— ते यज्ञा द्विविधाः अग्नी ह्ययमाना अनग्नी प्रहुताः ।
अग्नी ह्ययमाना चैतानिकाः । अनग्नी प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः
पारायणं च । अथ गृह्यसूत्रम् - यदचोऽधीते पथ आहुतिभिरेव
तद्देवतास्तर्ययति यद्यजुंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यं
दधर्वागिरस्त सोमाहुतिभिर्यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाया नाराशंसी-
रितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदचोर्धीते पयसः कृत्वा अस्य
पितृन् स्वधा उपक्षरन्ति (सा. गृ. सू. अ. ३ तण्ड ३)

भाष्यार्थ — ते यज्ञ दोन प्रकारचे अग्नीमध्ये हवन केले जाणारे
चैतानिक म्हणजे धौतयज्ञ. अनग्नी हवन न होणारे प्रहुत म्हणजे नित्य वेदा

१ अथ घनुश्चिन्तान्तर्गतभाष्यभाग. चौखम्बामुद्रिते पुस्तके विद्यते
उपयुक्त इति कृत्वा भाष्यान्तरे रूढीत ।

यन^१ ब्रह्मयज्ञ व पारायण हे होत वेदाध्ययनाला यज्ञ म्हणण्याचें कारण यज्ञचोधीत स्वधाउपक्षरति या उचनावत जो पुरुषवेदान्त अध्ययन करतो तें त्याचें अध्ययन दुर्घाहुतीप्रमाणें देवताची तृप्ति करतें पशुवेदाचें पठन घृताहुतीप्रमाणें, सामाचें अध्ययन मधाच्या आहुतीप्रमाणें, अथर्ववेदाचें अथर्वन सोमाहुतीप्रमाणें, ब्राह्मण कल्प, गाथा, नारायण इतिहास व पुराण अमृताहुतीप्रमाणें देवाना सतुष्ट करत असें यजन करून या अध्ययनाचें पितराचीहि तृप्ति होते असें सांगतात ऋग मंत्राचें पठन यजमानाच्या पितरास दुधाच्या नद्याच्या रूपानें पित्रन्न वचून प्राप्त होतें यज्ञ पठन तुपाच्या नद्या, सामाध्ययन मधाच्या नद्या अथर्ववेदाध्ययन सोमाच्या नद्या, ब्राह्मण, कल्प इत्यादिकाचें अध्ययन अमृताच्या नद्याच्या रूपानें पित्रन्न वचून पितराची तृप्ति करतें ॥ ३ ॥

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥
अष्टभेदा इति पाठान्तरम् ।

भाष्यः— तत्र ऋग्वेदस्य अष्टभेदा भवन्ति १ शाकल वाष्कली २ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ३ सात्यायनमाण्डूकौ ४ कौपी तर्कियब्राह्मणारण्यकौ इत्यष्टभेदा अन्ये अष्ट भेदा वेदा विकृति शाखाश्च भेदस्तु त्रिविध स्मृत । पृथक् नामाभिधानेन व्यासेन कथित पुरा ॥ १ ॥ अष्टौ भेदेनापस्थानेन वा विकृतिप्रांक्षा विकृतीस्तु अग्रे वक्ष्याम तस्मात् ब्रह्मयज्ञार्थे पारायणार्थे च ऋग्वेदस्य अध्ययन कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ — ऋग्वेदाच्या स्थाने आठ आहेत (पाठान्तर आठ भेद आहेत असें आहे) १ शाकल व वाष्कल या दोन संहिता २ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक ३ सात्यायन व माण्डूकेय अशा दोन संहिता ४ कौपी व ती ब्राह्मण व आरण्यक पूर्वी व्याख्यान वेद, विकृति व शाखा अशा त्रिविध

भेद पृथक् पृथक् न्ह. निरनिराख्या प्रकारें सांगितला आहे. दुसरे काहीपटीका नार आठ भेद किंवा आठ स्थाने ह्या शब्दानें ' अष्टविकृति' व्याख्या असें म्हणतात या आठ विकृतींचा लक्षणें पुढें सांगण्यात येताल अर्थात् लक्षणां ब्रह्मयज्ञासाठी व पारायणाकरिता ऋग्वेदाचें अध्ययन करावें.

मूलसूत्रः— चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः ॥ ५ ॥

भाष्यः— तदध्ययनं चतुष्पदेन चक्षयति ॥ चर्चा अध्ययनं तत्र पाणिनिस्मृते चितिपूजे कथिकुम्भियवर्चश्च । एभ्यो अद् स्त्रियां मायादौ । चितिं स्मृत्यां । पूजे पूजायां । कथि वाक्यप्रबंधे । कुम्भि आच्छादने । चर्च अध्ययने । चुराद्य इति अष्टाध्यायीसूत्रांतात्स्यो ष्टुष्टव्यापारेण शब्दस्य श्रवणं क्रियते सा चर्चा । तदध्ययनस्य श्रावको गुरुः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः श्रवणीयो वेद तस्य पारः समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अत्र चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम् । का प्रकृतिः । का विकृतिः । प्रकृतिः संहिता सा द्विविधा । रुढा योगा च ॥ रुढा यथा ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' योगा यथा । अग्निमीळे ' इलेपुरोहितं ' इति प्रातिशाख्ये द्वितीय पटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थः— तें अध्ययन चार पदांनी सांगतात. १ चर्चा, २ श्रावक, ३ चर्चक, ४ श्रवणीयपार चर्चाशब्दानि व्युत्पत्ति-पाणिनीय्या सूत्रात चित्-आटयणे, पूज्-पूजा करणे, कथ्-सांगणे, चर्च-अध्ययन करणे, कुम्भ-सांगणे, चर्च-अध्ययन करणे या धातूपासून स्त्रीलिङ्गात त्वार्थी अद् प्रत्यय होऊन चर्चा शब्द तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ तालुय ओठ या दोन स्थानाच्या मध्ये (म्हणजे गुरुमुस्तातून) शब्दाचें श्रवण म्हणजे अध्ययन. श्रावक म्हणजे अध्ययन सांगणारा, चर्चक म्हणजे शिष्य, श्रवणीय म्हणजे ऐकण्याए योग्य असा वेद. त्याचा पार म्हणजे समाप्ति, म्हणजे श्रवणीयपार, या चार

पदानां अभ्ययन सूचकिले आहे. (तात्पर्य, अभ्ययन पूर्ण द्योष्यासाठी गुरु, गिप्य, वेदाभ्ययन ३ त्याची समाप्ति या चार साधनाची आवश्यकता आहे) पुढील चार पदानां चार पारामर्णे सूचकिला आहेत पारायण दोन प्रकारचे १ प्रवृत्तिपारायण. २ विकृतिपारायण. आता प्रवृत्ति कोणती व विकृति कोणती ते सांगतात. प्रकृति म्हणजे सहिता. ती दोन प्रकारची रूढा व योगा रूढ किंवा आर्षीसहितेच उदाहरण ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' यौगिरु सहितेच उदाहरण ' अग्निमीळे । इळे पुरोहितम्) पुरोहित यज्ञस्य पुरोहितमिति पुरःऽहितम् । असे ऋग्वेद प्रातिशाख्य द्वितीय पटलात भाष्यकाराने सांगितले आहे. इत्यर्थ

मूलसूत्रः— क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् ॥ ६ ॥

भाष्यः— अथ चतुष्पारायणं यथा । क्रमशब्द उभयसंहिता वाच्यः । स कथ । अनुलोमबिलोमाभ्यां निवारं हि पठेत् क्रमम् । बिलोमे पदबन्धसधिरनुलोमे यथाक्रमम् । यथाक्रमं यथासंहिता इत्यर्थ अन्यच्च घर्णक्रम- ' अक्षरसमाह्नाय एव ' इत्यारण्यके ' कथमभिष्टुयात् इत्यक्षरशः । चतुरक्षरश । पच्छ । अर्धचर्श । ऋक्ष' । इति ये. वा पं. ६ खण्ड २ ब्राह्मणम् " भूवाभि तु समाह्नातात् व्यंजनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति (निरु. उ प. ६ अ. १ ख. १३) इति नैरुक्ताः क्रमशब्द- संहितायाची कथम् ' पदप्रकृतिः' सरिता, नि पू ६ यं १७) इति नैरुक्तश्चनारसा क्रमरूपा इत्यर्थ ॥

भाष्यार्थ — पारायण चार प्रकारचे १ क्रमपार, २ क्रमपद, ३ क्रमजट, व ४ क्रमदण्ड क्रमशब्द दोन संहिताचा वाचक आहे क्रमशब्दाचा संहिता हा

अर्थे रसा म्हणाल तर व्याधीमहर्षीकृत जडापटलात अनुलोम व विलोम रिना व्युत्क्रम या रातीने दोन पदांचे त्रिवार पठन म्हणजेच जडासहक विवृति ही विवृति म्हणताना विलोमपठनाचे वेळी पदाप्रमाणे सधि व अनु लोम म्हणण्याचे वेळी ' यथाक्रम' म्हणजे सहितेप्रमाणे सधि करावा असे वचन आहे येथे यथाक्रम वाचा अर्थ ' यथासहिता' असा कल्याणुळे क्रम म्हणजे सहिता. आता जडापटलात क्रम या शब्दाचा अर्थ सहिता रसा । असे म्हणाल तर सांगतो ' पदप्रकृति सहिता ' या नदृक्त्वचनाने सहिता ही पद आहे प्रकृति अर्थाची (पद प्रकृति यस्या सा) अर्था असते आणि ती सहिता क्रमरूपच होय असे म्हटले आहे (याचे अधिक स्पष्टीकरण ऋक् प्रातिशाख्याच्या दुसऱ्या पटलात आहे ते असे—सहिता पदप्रकृति , पदान्तान्वदादिभि सद्यदेति यत्वा । कालाव्ययायेन अशी कारिका आहे तिचा अर्थ " सहिता पदप्रकृति " हे अधिकारसूच आहे ह्याची जरूर तेथे अनुवृत्ति येते. सूत्रार्थ — सहिता ही पदे किंवा पदपाठ जिला मूळ आधार आहे अशी असते. कारण पदे हीं सिद्ध असल्यामुळे त्यामध्ये पठन, पत्व चोंगेरे वर्गविकार असत नाहींत पदाची विकृति म्हणजे (बदललेले म्य) असलेल्या सहितापाठातच ते विकार दिसनात आता पुढच्या प्राति शाख्य सूत्रात सहितचे लक्षण दिले आहे. ते असे—

सूत्रार्थ — या सूत्रात कालाचे व्यवधान म्हणजे अंतर न सोडता पठन करणारा पहिल्या पदाच्या अन्तात पुढील पदाच्या आचार्यराशी जाहून म्हणत जातो तीच सहिता होय ती सहिता आर्था व क्रम अशी दोन प्रकारची आहे. मन्त्रपाठ (मन्त्रद्रष्ट्या कवीने प्रथम पाहिलेला) म्हणजेच आर्थासहिता होय प्रातिशाख्याच्या दहाव्या पटलात " प्रमो ह्याभवा " चोंगेरे कारिकांनी सांगितलेले विशेष प्रकारचे पठन तीच क्रमसहिता होय जसे पचन्याय प्र म्ह प्रगात इति वरनुत अपौरुषेय वेदाचा ब्रह्मादिकांच्या मुखातून साह्यारूपाने आधिर्भाव झाल्यावर अर्थरष्ट्या मुनींनी नंतर वेदाची

खण्डे क्रिया पद पाडला असावा. ह्या दृष्टीने विचार केल्यास सहिता हीच पदाची प्रकृति म्ह मूलावस्था दिसते परंतु पातिशास्त्र व शिक्षा बंगी उच्चारणशास्त्रात वर्गफोट, पदफोट व वाक्य बंगी अवयवाच्या सिद्धीला आरस्यक अतः म्हणून पद हीच सहितेची प्रकृति असे शास्त्रात मानणें भाग पव्ते म्हणून शौनकांनी हें प्रातिहारयसूत्र रचलें आहे पाणिनीय शास्त्रात " पर मन्त्रिक्यं सहिताना " हे सहितेने रचण दिलें आहे त्याचा अभिप्राय हाच आहे क्रमपदः क्रमः सहिता तस्याः पदानि इति हे प्रकृतिपरायणे । द्वे विकृतिरूपे, विकृतिस्तु अष्टविधा भवति । तच्च । जटामालाशिखारखाध्वजोदण्डो रथो घन । अष्टा विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥ १ ॥ इति आसा मध्ये जटादण्डयो प्राधान्यम् । तत्कथम् । जटानुसारिणी शिखा, दण्डानुसारिणी माला, छेखा ध्वजो रथश्च । घनस्तु उभयानुसारिण्यात् अस्या नियमया फ्यानि व्याडीवृत्तजडापटले उदाहरणानि च तत्र जटावाक्यम् ॥ क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् । अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदे ऽवसानमेव द्वि जटामिधीयते ॥ अस्वार्थं — क्रमे यथोक्ते सति 'क्रमो द्वाभ्या' इत्याद्युक्तप्रकारे पदजातं पदद्वय त्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् द्विवार पठेत् अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वं । क्रमवत् पदद्वय गृहीत्वा पूर्वं नाम प्रथम उत्तरपदमभ्यसेत् । तत उत्तरपूर्वपदयोः सघानद्वारा पूर्वं अभ्यस्योत्तरपदे ऽवसानम् । एव प्रकारेणाध्ययनं जटामिधीयते कथ्यते उदाहरणेन दृश्यते । अग्निमीळ इलेग्निमग्निमीळे इत्यादि ज्ञेयम् ।

माथ्यार्थं— क्रमपद याचा अर्थ क्रम म्ह सहिता, तिची पदे म्हजे क्रमपद. ता पय, क्रमपार व क्रमपद या पदानी सांगितल्या ही दोन प्रकृतिपरायणी गमनाची. क्रमचट व क्रमदण्ड ही दोन विकृतिपरायणी होत विकृति भाट प्रकारची जटा, माला, शिखा, रत्ना ध्वज, दण्ड, रथ व घन या भाट विकृतात शिखा, पटला अनुसरणी, माला,

रेवा, ध्वज व रथ ह्या दण्डानुसारी होत. या विकृतीचे नियमवास्य व्यङ्गि-
 कृतत्रयापटलांत उदाहरणाम्हा आहेत. तेथे ' क्रमेण्योक्ते 'हें जडानियमनात्म्य
 आहे त्याचा अर्थ:— ऋग्वेदविद्यागव्यपटलांतील ' क्रमो द्वाभ्यां ' या
 कारिकेनुसार दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हणवा व तीच
 तीच दोन किंवा तीन पद पुनः दोन वेळ म्हणार्तात. द्विवार म्हणण्याचा
 प्रकार-असा, ज्या-दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हटला आहे
 त्यांतील उत्तरपद म्ह. पुढचे पद प्रथम म्हणून नंतर पहिले म्हणवे. नंतर
 पुन्हां पहिले म्हणून पुढच्या पदावर अचसान (विप्रांति) व्हावे ह्या प्रकारांम
 जटा हें नांव आहे. दि हें अव्यय निश्चयार्थी जागवें. उ. अग्निमीळे
 हळोदमसिमीले । इले पुरोहितं पुरोहितमीळ इळे पुरोहितं इ. ।
 दण्डलक्षणम् । क्रममुक्त्वा विपर्यय पुनश्च क्रममुत्तरं । अर्धचादेव
 मुक्तोकः क्रमदण्डोऽग्निधीयते ॥ २ ॥ मालालक्षणम् ॥ त्रयात्
 क्रमविपर्यासावर्धचस्यादितोन्ततः । अन्तं चादि नयेदेवं क्रममालेति
 गीयते ॥ ३ ॥ माला मालेवपुष्पाणां पदानां ग्रथिनी हि सा । आव
 तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ ४ ॥ शिखालक्षणम् ॥ पदे-
 उत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । ॥ रेखालक्षणम् ॥ क्रमात्
 द्विविचतःपंच पदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विपर्यय लेखामाहुः
 पुनः क्रमात् ॥ ५ ॥ ध्वजलक्षणम् ॥ त्रयादादेः क्रमं सम्पगान्ता-
 दुच्चारयेद्यदि । धर्म वा ऋचि वा यत्र पठने स ध्वजः स्मृतः ॥ ६ ॥
 रथलक्षणम् ॥ पादशोऽर्धचशो वापि सहोफ्त्या दण्डवद्वयः ॥ ७ ॥
 घनलक्षणम् ॥ जटामुक्त्वा विपर्यय तरपादनि पुनः पठेत् । अयं घन
 इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् । अन्यच्च घनलक्षणम् । अन्तात्
 क्रमं पठेत् पूर्वं आदिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्म-
 नीपिणः ॥ ८ ॥ इत्यष्टविकृतिलक्षणाऽमुक्तानि ।

१ क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्य प्रपदायोत्तरं तयोः । उत्तरेणोपरं दण्ड्यात् तथा-
 र्धचंनमापयेत् । प्राति. प. १०

सूचनाः— माघ्यातीळ दण्डादि आठ विकृतींचा लक्षणें संस्कृतात दिला आहेत. त्यांचा अर्थ व उदाहरणें येथें दिलीं नाहींत. तीं आम्हीं स्वतन्त्र दुसऱ्या भागात मूळ संस्कृतकारिणा, त्यावरील संस्कृतविवरण व भाषांतरासह उदाहरणें दिलीं आहेत तीं पहावीं.

भाष्य. — अध्ययने १ संहितापारायण २ पदपारायणं ३ जटापारायणं ४ क्रमदण्डपारायणं पतत्पारायणचतुष्टयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थः— अध्ययनात्-१-संहितापारायण, २ पदपारायण, ३ जटापारायण, ४ क्रमदण्डपारायण अशीं चारच पारायण आहेत.

मूलसूत्रः— एतेषां शाखाः पञ्चविधा भवन्ति ॥ ७ ॥

भाष्यः— एतेषां वेदपारायणानां पंचशाखा भवन्ति इत्यर्थः । ताः का इत्याह । अश्वलायनी, साख्यायनी, शाकला, वाष्कला, माण्डूकेयाश्चेति ॥ ८ ॥ भाष्यः— इत प्रसिद्धः ।

भाष्यार्थः— वर उल्लेखिलेल्या वेदपारायणाच्या शाखा पाच आहेत. त्या कोणत्या तें सांगतों, भाष्यार्थ — १ जाधलायनी, २ साख्यायनी, ३ शाकला, ४ वाष्कला, ५ माण्डूकेया ह्या प्रसिद्ध पाच शाखा होत.

मूलसूत्रः— तेषामध्ययनम् ॥ ९ ॥

भाष्यः— तेषां अश्वलायनादिशाखांनां समानाध्ययनं सूचयति

मूलसूत्रम्— अध्यायादि चतुःषष्टिर्मंडलानि दशैव तु ॥ १० ॥

भाष्य.— अध्यायाश्चतुःषष्टिः 'अग्निमीळे अर्थ देवाय' इत्यादि चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः मंडलानि दशैव तु 'अग्निमीळे कुपुंभक' इत्याद्युपाकर्मप्रसिद्धानीत्यर्थः ।

भाष्यार्थः— उपर्युक्त आश्वलायनादि शाखांचें समान अध्ययने सारणें अध्ययन द्विती व कोणतें तें सांगलों. ज्यापय ६८ (चौगण) 'अग्निमीळे

अयदेयाय, एताया, अयं वा, प्रमन्महे, इन्द्रो मदाय, द्वे विस्त्वे, इदं नोष्ट्रं इत्यादि (परिशिष्ट १ पहा) मडलें(१०)दहा 'अभिर्माले, कुशुमरु' इत्यादि उपाकर्नात प्रसिद्ध असलेलीं.

सूक्तसूत्रम्:— वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे पञ्चतरे । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम् ॥ १॥ दशसप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥ एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धभेतानि चतुर्दश वासिष्ठानां इतरेषां पञ्चाशीतिः ।

भाष्यः— वर्गादि आक्रमान्ता संख्या बालभिल्यैर्विना ज्ञेया ॥ पञ्चत्तरसहस्रद्वयवर्गाः इत्यर्थः ॥ 'सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम्' 'दशसप्तसु पठ्यन्ते' सप्तदशाधिकसहस्रसूक्तानीत्यर्थः । 'संख्यातं वै पदक्रमम्' "एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धभेतानि चतुर्दशवादानि वासिष्ठानां इतरेषां पञ्चाशीतिः" । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपंचशतचतुर्दश १५२५१४ वासिष्ठगोत्रीयाणां 'इद्रोतिभिः' एकसप्ततिपदारमको वर्गो नास्ति । इतरगोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकानि पदानि इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थः— वर्गापाठत ऋचेपर्यंतची संख्या (वर्ग, सूक्त व ऋचा) बालभिरित्यमन्त्र (महाव्या अष्कातील चौथ्या अध्यायाच्या १४व्या वर्गा पाठत ३१व्या वर्गापर्यंत) सोडून आहे असे समजावे. वर्गसंख्या २००६, सूक्तसंख्या १०१७, पदसंख्या वासिष्ठगोत्रीयाची १५२५१४. कारण त्यांना तिसऱ्या अष्टातील तिसऱ्या अध्यायाचा तेविष्ठावा 'इद्रोतिभिः' हा ७१ पदाना वर्ग नाही. इतर गोत्रीयाची पदसंख्या पूर्वोक्तसंख्येपेक्षा ७१ पदाना अधिक म्हणजे १५२५८५ आहे.

भाष्यः— अथ बालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते — लक्षैरनु
 त्रिपंचाशत्-सदृशं शतसप्तकम् । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाक-
 लस्य च ॥१॥ एकलक्षत्रिपंचाशत्सदृशसप्तशतद्विनवतिश्चाधिकानि
 पदानीत्यर्थः १५३७९२ । पदानि बालखिल्यस्य ह्यर्कसंख्याशतानि
 च । अधिकानि तु सतैव वर्गा अष्टादश स्मृताः ॥ १ ॥ सप्ताधिक-
 द्वादशशतपदानीत्यर्थः इत्याश्वलायनानाम् । शांभ्रायनानां तु बाल-
 खिल्यसहितपदसंख्योच्यते । शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेक सार्धं तु षेदे
 त्रिसदृशयुक्तम् । शतानि सतैव तथाधिकानि चत्वारि त्रिंशच्च
 पदानि चर्वा ॥१॥ शाकल्यो मांडूकगणस्थः ॥ संहितापदानि एक-
 लक्ष त्रिपंचाशत्सदृशसप्तशतचतुस्त्रिंशदाधिकानि १५३७३४ पदा-
 नीत्यर्थः ॥ पदानि बालखिल्यस्य रुद्रसंख्याशतानि च । पदपंचा-
 शत्वधिका वर्गाः सप्तदश स्मृताः ॥ एकादशशतपदपंचाशदाधि-
 कानि बालखिल्ये पदानीत्यर्थः । अष्टपंचाशत् पदात्मकऋकृत्रयस्य
 'यमृत्विजो' वर्गो नास्ति तच्च हविष्पांतीय सूक्ते 'द्वे समीची'
 वर्गे त्रिक्रचानंतरं 'एक एवाग्निऋक्' 'यमृत्विजोऋक्' खिलरूपेण
 पठन्ति । 'ज्योतिष्मन्त' ऋचाभाषः । ऋक्त्रयस्य तेषामन्ते पदा-
 भाषत्यात् । अन्ते वर्गसमाप्तौ "यावन्मात्र" मृचं पठन्ति । एवं 'द्वे
 समीची' इति पद्वक्त्रो वर्गः । आश्वलायनानां चतुर्कचामकी
 वर्गाः । इत्याश्वलायनशांभ्रायनशाखयोर्भेदो ऽध्ययने इत्यर्थः । यस्य
 मंत्रस्य पदाभाषः तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । तर्हि 'त्र्यंबकं यजा-
 महे' इति मंत्रस्य पदाभाषात् तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । न हि उमा-
 गानात् । उपलेखायां 'त्र्यंबकं' (५।३।३० प्रथमं) 'भद्रं नः' (७।७।२)
 'प्रजापते' (८।७।४), 'ऋने च' (८।८।४०) इति पदक्रममुपयाभिगीतं
 अर्धचान्ते पदं गीतम् । तस्मात्पदकाले क्रमकाले च पठन्ति 'क्रमो
 द्वैपदशः' इति षचनात् अत्र द्वितीयपदं नास्ति । अर्धचान्ते समापनात्
 क्रमाभाषः । तरमात् पदकाले क्रमकाले च पठने स एव पदक्रम
 इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः— आता वालखिल्यसहित पदसख्या सागर्तो. शक-
 ल्याया साहतेत वालखिल्यमन्त्रान्या पदाची सख्या १२०७ च वर्गसख्या
 १८ आहे. साख्यायनशास्त्रेच्या सहितेची वालखिल्यसहित गन्त्राची सख्या
 सागर्तो साख्यायनशास्त्रेच्या लोकाना माद्रुङ्गागातील शकल्यस्वींनी
 सागतलेला वालखिल्यसहित सहितेचीं पदे १५३७३४ आहेत केवळ
 वालखिल्यपदाची सख्या ११५६ च यग १७ आहेत कारण सहाव्या
 अष्टकाच्या चौथ्या अध्यायात २९ वा 'यमुत्विजो' हा ५८ पदाचा वर्ग
 त्याच्या सहितेंत नाहा, पण आठव्या अष्टकाच्या चवथ्या अध्यायात जे
 'हनिष्पाव' सूत आहे त्यातील 'द्वे समीची' या वर्गांत तीन ऋचानंतर
 'एक एवाग्नि' 'यमुत्विजो' ह्या दोन ऋचा खिलरूपानें म्हणण्यात येतात
 'ज्योतिष्मत' ह्या ऋचेचा अभाव आहे म्हणजे त्यांना ती ऋचा नाही.
 मात्र 'द्वे समीची' वर्गातील तीन ऋचाना पदे नाहीत म्हणून अन्ती
 म्हणजे यगसमाप्तीच्या थेला फक्त 'याव-मात्र' ऋचा म्हणतात याप्रमाणें
 'द्वे समीची' यग साख्ययनाना सहा ऋचांचा व आश्वलायनशास्त्रीयाना
 चार ऋचांचा आहे. तात्पर्य, य प्रमाणें आश्वलायन य साख्यायन या दोन
 शाखांचा अध्ययनभेद आहे. ज्या मंत्राला पदे नसतात तो मंत्र 'खिल'-
 संशक समजोवा थामुळें अशी शका येण्याचा संभव आहे की, 'च्यवक
 यजामहे' या मंत्रालाही पदे नाहीत म्हणून त्यास 'खिल' म्हणणें प्रात
 आहे पण हा पूर्वपक्ष बरोबर नाहा कारण तें उमागान आहे. उपलेखा
 प्रयात 'च्यवक, मद्र न, प्रतापते, ऋत च' या चार मंत्राना उमागानामुळें
 अधर्चान्ती एकरूपत्व आहे असे वर्णन आहे शिवाय 'ऋमो द्वैपदश'
 या प्रातिशाख्यवचनात दोन पदाशिवाय ऋस सभवनीय नाहा असे स्पष्ट
 म्हटलें आहे. आता दुसरे पद नाही म्हणून वर सांगितलेल्या चार मंत्राना
 ऋमाभाव आहे करिता वैदिक पदपाठाचे समर्थी व ऋगाध्ययनाचे वेळीं
 केवळ या मंत्राचा पाठ करतात तात्पर्य, पद य क्रम म्हणण्याचे समर्थी केवळ
 अद्वैतायुक्त हस्य त्या त्या मंत्राचा पदसंख्ये होय

मूलसूत्रम्:— क्रमकाले तु वेष्टव्यं चतुर्त्रिंशत्-सहस्राणि ।

भाष्यः—पत्वे णत्वे च दीर्घत्वे आकारे सानुनामिके । त्रिचतुष्पञ्च-
क्रमे मर्धर्चान्ते च वेष्टयेत् ॥ १ ॥ क्रमेण ज्ञातव्यानि उदाहरणानि
सुपुमायातं, (२।२।१) मोपुणः (१।३।१६) वाजेपु सासहिर्मव
(३।२।२२) औं उपानसः (८।५।२६) न्याविद्धयदिलीविशस्य (१।८।१)
अगादरैगुकृष्णा (१।८।१) निरुस्वसारमस्कृतोपसं (८।७।१४)
अक्षिमीळे० ऋत्विजमित्यूत्विजं इति । चतुर्त्रिंशत्सहस्राणि ३४०००,
क्रमकाले वेष्टनानीत्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— द्विस्रण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा ।

भाष्यः— षोडशोत्तर द्वात्रिंशत् सहस्राणि २२०१६ द्विस्रण्डानी-
त्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— चत्वारि शतसहस्राणि द्वात्रिंशत्साक्षरसहस्राणि
द्वात्रिंशत् चाक्षरसहस्राणि ।

भाष्यः— चतुर्लक्षद्वात्रिंशत् (४३२०००) अक्षरसहस्राणीत्यर्थः ।
द्वात्रिंशत्साक्षरसहस्राणि इत्यर्थसमाप्ते पुनर्वचनम् उक्तम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थः— क्रम मृगण्याचे वेळीं वेष्टने ३४००० जाहेत. वेष्टन
कोडे प्यानें याभिपनी नियम असा आहे कीं, पत्त (सहिता करतेवेळीं
सु चा व् होणे) गतन (न् चां ण् होण) दीर्घत्व (पदान्ता न्दरा रार दीर्घ
मृगणें) पदपाठगत ' आ ' अमें पद अगून सहितेंत औं अमें त्याग अनुना-
सितत्व योग, त्रिक्रम, चतुष्क्रम व पञ्चक्रम मृगण्याचे वेळीं व अर्धर्चेंच्या
दोष्टचें पद म्हणून शाल्यावर पुनः त्या पदाला वेष्टन प्याचे. वेष्टनानीं
क्रमानें पुढील उदाहरणें पशाना.

(१) पञ्चोदाहरणम् 'सुपुमायानं' या उदाहरणात् पदपाठ्यं सुपुम' असे आहे व सहितेन सूचा प् शाला आहे त्यासाठी क्रमाचे र्द्धी इति लावून 'सुपुमेति सुपुम' असे वेष्टन करावे.

(२) णत्वोदाहरणम् — 'मोषुण' या उदाहरणात् पदपाठात् 'न' असे पद असून सहितेन न्चा ण शाला आहे त्यामुळे मध्यपदास वेष्टन घ्यावे लागते 'न इति न' असे वेष्टन.

(३) दीर्घत्वोदाहरणम्:— 'वाजेषु सासहिर्भव' येथे पदपाठात् 'ससहि' असे असून सहितेन सचा सा होऊन त्यास दीर्घत्व आले आहे. त्यामुळे क्रम म्हणण्याचे वेळी 'ससहिरिति ससहि' असे वेष्टन करावे.

(४) सानुनासिक व्वाकारोदाहरणम्:— "अं उपानस" येथे पदात् 'आ' असून सहितेन 'अं' असे अनुनासिक आले आहे. म्हणून "एत्या" असे वेष्टन आहे.

(५) त्रिन्मादाहरणम् — "न्याविध्यदिलीविशम्य" येथे तीन पदांचा क्रम आहे म्हणून मधले 'अविष्यत्' असे जे पद आहे त्यात 'आवे-प्यदित्यविष्यत्' असे वेष्टन घ्यावे.

(६) सतुष्कमोदाहरणम्:— "अगादरैगुहणा" येथे चार पदांचा क्रम आहे. म्हणून मधल्या दोन पदाना 'अरैगित्परैक्, 'कमित्यू' अशी वेष्टन क्रमात घेतात.

(७) पंचममोदाहरणम् — "निरुस्वसारमस्वतोपसम्" येथे पाच पदांचा क्रम आहे म्हणून मधली 'ऊ इति' 'स्वसारम्' 'अकृत' अशा जी तीन पद त्यांना । कमित्यू । स्वसारमित्तिस्वसारम् । अहृतेत्यहृत । अशा वेष्टने क्रम म्हणताना घ्यावी.

(८) अग्निमीळे० ऋषिवजमित्युत्थियजम् इति स्पष्टम् । सहितेन दुरण्डाची संख्या ३२०१६ आहे. अक्षराची संख्या ४३२००० आहे 'द्वानिदाञ्चाक्षरसहस्राणि' ही दिशति खण्डसमाप्ति शाली हे मुचयिण्या साठी आहे

भाष्यः—अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते ॥ ऋचा दशसहस्राणि
 ऋचा पञ्चगतानि च । ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥१॥
 एतत् पारायणं बालखिल्यैर्विना संख्यातम् ॥ बालखिल्यानि पारायणे
 न सन्ति । तदुच्यते— ऋग्वेदान्तर्गतबालखिल्यमेकादशसूक्तं सूक्त-
 सहस्रं सप्तदशाधिकम्, इत्यत्र ऋचा दशसहस्राणि इत्येतत्स-
 ख्याव्यतिरिक्तानि बालखिल्यानीति प्रसिद्धिः । तत्र यज्ञानुष्ठाने
 ब्राह्मणे सूत्रे च ध्रुयते । 'बालखिल्या. शंसन्ति प्राणा वै बाल-
 खिल्याः' (पे. ब्रा. ६ पं. १८ अण्ड) इति । "अभिप्रव सुरापसम्" इति ।
 पद् बालखिल्याना सूक्तानि (पे. आ. ५ अ. १०) इति ब्राह्मणे
 आरण्यके च । 'अथ बालखिल्या विरहेत्' तदुक्तं षोडशिना इति
 सूत्रकार ॥ धौतस्मार्तसर्वकर्मानुष्ठाने बालखिल्यप्रसिद्धिः । वेद-
 पारायणे षडपमित्यर्थः शौनकाचार्यवचनात् ।

भाष्यार्थ —भाता पारायणातीत्य ऋक्सूत्रेण परिमाण सागतं.
 पारायणासाठी १०५८० ऋचा च एक पाद (भद्र नो अविवातयमन)
 अशी सख्या आह ही सख्या बालखिल्यसोढून आह पारायणात
 बालखिल्ये नाहींत, म्हणजे वर्य करावीत. ऋग्वेदान्तर्गे बालखिल्य
 ११ सूक्त आहेत. १०१७ सूक्तसख्या जेथे निर्दिष्ट आहे, तेथे ती
 सख्या बालखिल्यसूत्ररहित समजावी. कारण 'ऋचा दशसहस्राणि'
 या कारिकेत सांगितलेल्या सख्यावेगळी बालखिल्यसूक्त आहेत अशी
 प्रसिद्धि आहे. यज्ञानुष्ठाननिषेधक ब्राह्मण न धौतसूत्र यात षोडश सुक्ति
 आहेत "बालखिल्या शंसन्ति प्राणा वै बालखिल्या." "अभिप्रव
 सुरापसम्" पद् बालखिल्याना सूक्तानि "बालखिल्या विरहेत् तदुक्तं
 षोडशिना" इति सूत्रकार या धुतीवरून य शौनकाचार्यवचनावरून धौत-
 स्मार्तपशानुष्ठानकर्मात या निरर्थक ध्यावीत, वेदपारायणात षडप समजावी

भाष्यः— यथा प्रैषाध्यायः कुन्तपाध्यायो निविदाध्यायः सुपर्ण-
ध्यायश्चेति । तद्वद् बालखिल्याध्याय इत्यर्थः । बालखिल्यसहिता
सर्वानुक्रमणीयमन्त्ररूपी ऋक्संख्योच्यते । द्विषंवाशदाधिरूपञ्च शत-
दशसहस्राणीति १०५५२ । बालखिल्यव्यतिरिक्तसंख्या तु द्विसप्त-
त्याधिरुच्यते शतदशसहस्रं १०४७२ । एतत्संख्या नित्यद्विपदा
नैमित्तिकाद्विपदासहिता उक्ता ॥ हवननाध्ययनाभ्या समाना सा
नित्यद्विपदा । आसा संख्या उपलेखायाम् । 'तच्च' साधुरसिपन्यां,
सिपन्तुन, उरौ देवा, उरौ देवा, विद्वेषांस्ययावाज, महिराध, आषां
सुभे, ते ते देवाय, रायस्काम, प्रतिनःस्तोमं, स्वायुधास, पितुर्न पुत्रः,
सनोवाजेपु, गाधो न यूर्य, एवस्त्रसोममन्दयचित्ति तिष्ठ, परिसु-
वानो, नृभिर्येमानः, प्रत्यंमर्कमनयन् शचीभिरिति द्विपदेकपदा
द्वाविंशतिस्तासां सप्तदश (१७) द्विपदा, एकपदा पञ्च इति ।

भाष्यार्थः— व्याप्रमाणे प्रैषाध्याय, कुन्तप, निविद व सुपर्णे द्वे
अध्याय त्याचप्रमाणे बालखिल्याध्याय आहे. बालखिल्यमन्त्रधरून सर्वा
नुक्रमणीय मन्त्ररूपी ऋक्संख्या १०५०२ आहे व बालखिल्यमन्त्ररहित
ऋक्संख्या १०४७२ आहे (बालखिल्य १८ वर्ग, ११ सूत, ऋचा ८०)
ही संख्या नित्य व नैमित्तिक द्विपदाप्रमाणेत धरून सांगितलेली आहे.
हवन व अध्ययन वा दोन क्रियात समान म्हणजे एकतारखी म्हणण्यात
येणारी ती नित्यद्विपदा होय त्या नित्यद्विपदेचीं प्रतीके व संख्या उपलेखा
प्रघात दिली आहेत तीं येणेप्रमाणे — १ साधुर्नृषु (अश्रक १५/१४), २
असिपन्वा (१५/१३), ३ सिपन्तुन (४/२/१६), ४ उरौ देवा
(४/२/१९), ५ उरौ देवा (४/२/२२), ६ विद्वेषासि (४/५/१२),
७ अयावाज (४/६/१), ८ महिराधे (४/७/१४), ९ आषा सुभे
(५/१/४), १० ते ते देवाय (५/२/२३), ११ रायस्काम
(५/३/१७), १२ प्रतिन स्तोम (५/३/२७), १३ स्वायुधास

(६।४।२४), १४ विदुर्मं पुनः (६।१।३४), १५ सनो वाजे
 (६।४।३), १६ गाजो न यूथं (६।४।६), १७ पवरसोममदयन्
 (७।१।१६) छातील क्त्वा, २० परिमुवान चक्षमे (७।५।१२), २१
 नृभिर्मे मा नः (७।५।१५), २२ पत्यन्मर्ममनयन् (८।८।१५)
 (प्रतीकाभ्यां समोर दिलेले जर क्रमानें अष्टन, अध्याय व वर्गसूचक
 सनजायेत.) वाग्रमाणे द्विपदा व एकपदा मिलून चारीस व्यापकी द्विपदा
 १७ व एकपदा ५ आदत.

भाष्यः—हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिक द्विपदा । ता ग्राह
 वर्गरूपेण । पश्वानतायुं दश, रथिर्नदश, घनेषु दश, श्रीणन् दश,
 शुक्रः शुशुर्का दश, घनेमपूर्वी दश, अग्नेत्वन्नश्चत्वारि, अग्ने भव पद्,
 प्रशुक्रैतु दश, राजा राष्ट्रणा दश, कर्तु व्यक्ता दश, यशुरेको दश,
 परिप्रघन्धे दश, तं त सानारो द्वादश, इमानुकम् चत्वारि, आयादि
 घनसा चत्वारि इति नैमित्तिकद्विपदा चत्वारिंशोत्तरशतमिति ।
 हवने एकैका अध्ययने द्वे द्वे । आसामन्त्या एका उर्वरिता सा
 नित्यद्विपदा । उक्तं च परिभाषायां “विशिका द्विपदा विराजस्तद-
 र्धमेकपदा । द्विद्विपदास्त्वृचः समामनन्ति । अयुक्ष्यन्त्या द्विपदश्च
 (परिभाषाखण्ड १२) इति । यस्य सूक्तस्य द्विद्विपदाः समामनन्ति
 तास्त्वृचः अध्ययने चतुष्पदा कृत्वेत्यर्थः । ‘अयुक्ष्यन्त्या द्विपदैव’
 सूक्तस्य ऋचो युजो या न भवन्ति तास्वन्त्या नित्य द्विपदैव । एवं
 अध्ययने शवर्धचंरुगेव प्राधान्यम् ॥

भाष्यार्थः—हवने व अध्ययन या दोन त्रियात विपरीत म्हणजे
 वेगवेगळ्या रीतीने म्हणण्यात येत ती नैमित्तिकद्विपदा होय. त्या वर्गपरानें
 सागतो. पश्वानतायु १० (१।५।१), रथिर्न, १० (१।५।१०), घनेषु १०
 (१।५।११), श्रीणन् १० (१।५।१२), शुक्र शुशुर्का १० (१।५।१३), घनेम-
 पूर्वी १० (१।५।१४), अग्ने तत्र ४ (४।१।१६), अग्नेभव ६ (५।२।२३);

प्रशुक्रेतु १० (५१३२५), राजा राश्रणा १० (५१३२६),
 कई व्यक्ता १० (५१४३३), बंधेरुको १० (५१४३६), परि
 प्रधन्व १० (७११२०), स तेसोतारु १२, (७१५०१), हमानुक
 (८१११५), आपाहि वनसा ४ (१८१३०), याप्रमाणे नैमित्तिक
 द्विपदा १४० आहेत या नैमित्तिक द्विपदाची न्यरस्या अशी आहे
 द्यनक्रियेत एक द्विपदा म्हणावयाची व अध्ययनात (नचेंत) दोन
 म्हणावयाच्या शेषदा वगैत एकच शिक्षक राहिल्यास ती नित्यद्विपदा
 समजावी उदाहरण (प्रथमाष्टकातील 'प्रमन्महे' या पाचव्या अध्यायात
 'व्या वगापासून १४ व्या वगाच्या शेषदापर्यंत ज्या नैमित्तिक द्विपदा
 आहेत त्याची प्रारंभासून दोन दोन याप्रमाणे गणना करता करता शेषदी
 "साधुर्नष्टु" ही एकच अर्धा शतक उरते, ती नित्यद्विपदाच होय.
 तिचा नामनिर्देश निरयद्विपदेंत केला आहे (पृ २३ पहा) कारण
 परिभाषाखण्ड २ यात २० अक्षराची द्विपदा त्याच्या अर्धा म्हणजे १०
 अक्षराचा एकपदा अध्ययनात दोन द्विपदाची रुचा मानतात त्या रुचा
 अध्ययनात दोन द्विपदेचे चार चरण करून घाकणे हा तत्पर्यार्थ जाता
 ज्या सुद्धाच्या रुचा समस्तस्याक नसतात त्यात शेषदी जा उरत राहिल
 ती नित्यद्विपदा होय अशा रीतीने अध्ययनात दोन अर्धर्चांनी एक रुचा
 करून म्हणजेच योग्य आहे

भाष्यः— त्रीण्यर्धर्चायाः कथम् ! तत्रापि द्वार्यर्चवैरु
 क्त्वा । अर्धर्चा एका कर्तव्या । अध्ययनसंप्रदायबलात् । 'अनादेशे
 ऽष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्च' (परिभाषा खण्ड ३) इति परिभा-
 षायाम् । अध्ययने त्रीण्यर्धर्चं षड् एव संप्रदायो नास्ति । आसा परि-
 माणमाहा आर्षे होताटं पञ्च, सहि शधोने षट्, अयजायत षड्, त्रिध्वो-
 विद्यायास्ति स्र. यस्व रथ पञ्च, प्रतदोचेय षट्, एद्र्यात्पुन पञ्च-
 इमान्तेषाचं चत्वारि, सनोनव्येभिर्वर्ज्यम् । इद्रायद्वि दौ सत, स्वया-

वर्धं पट्, अयर्मह एका, बनोति द्वि एका, आत्वाजुबो पट्, स्त्रीर्णं पञ्च।
इमे वां सोमा एका, इमे ये ते सुवायो वा एका, प्रमुज्येष्ठ पट्, ऊती-
देवानां वर्ज्यम् । सुपुमायातं त्रीणि, प्रप्रपुष्णश्चतुष्कं, अस्तु ध्रौपद्
वत्याग्नि, शचीभिर्नः वर्ज्यम् । वृषाश्चिद्र पञ्च, ये देवास्तो वर्ज्यम् । नवत्य-
न्नयमेका, सरोसखायमेका, अयारुचा घीणि, एतास्त्रीणिशीष्यर्धर्वा
श्रवा, ह्यनीयाश्चतुर्नवतिभंख्या इति । त्रीण्यर्धर्वा ऋक्द्वये । मध्यगने
अर्धर्वाद्द्वयेन ऋक् एका । अर्धर्वाँनैकेषं ऋक्द्वये कर्तव्य इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—जेथे एका ऋचेत तीन अर्धर्वा आहेत तेथे अध्ययन
व हननीक्येताठी काम योजना करामी ? असा प्रश्न उरस्थित झाला तर
त्याची मनःस्था अशी : पश्चिमाथे ' अनादेवोष्ठाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्वाः'
असा नियम आहे. याचा अर्थ जेथे अधिक अक्षराचा चरण असा उल्लेख
नाही, तेथे आठ अक्षराचा चरण व चार चरणाची एक ऋचा समजून
अध्ययन करावे असा अध्ययनसंप्रदाय रूढ असल्यामुळे अध्ययनाने ताने
अर्धर्वाची एक ऋचा म्हणण्याचा संप्रदाय कोठेही नाही आता तीन
अर्धर्वाची मिळून एक ऋचा (सप्तपदा) अशा ज्या ऋचा संहितेत
आल्या आहेत त्याची संख्या सागतो. अग्निदिनारं ५ (२।१।१०),
सह्युधौन ६ (२।१।१३), अय जायत ५ (२।१।१४), विश्वो-
विहाया ३ (२।१।१५), यं त्वं स्य ५ (२।१।१६), प्रतद्वोषेपं
६ (२।१।१७), एन्द्र या तुमनः ५ (२।१।१८), इमान्तेमाचं ४
(२।१।१९), (सनोनव्येभि ऋचा सोष्टन) इंद्रामहिवीः ७ (२।१।२०),
एवा वयं ६ (२।१।२१), अयर्मह १ (२।१।२२), बनोति १
(२।१।२३), आत्वाजुबः ६ (२।१।२४), स्त्रीर्णं ५ (२।१।२५),
इमे वां सोमा १ (२।१।२६), इमे येने सुवायो १ (२।१।२७);
ममुज्येष्ठं ६ (२।१।२८), (ऊतीदिमाना ऋचायोष्टन) सुपुमायातं ३
(२।१।२९), प्रप्रपुष्णः ४ (२।१।३०), अस्तु ध्रौपद् ४ (२।१।३१),

शर्चाभिर्नो ऋचा सोद्भन, वृषत्रिद्व ५ (२।१।४) (ये देवास्तौ ही ऋचा
 षड्भन, तत्रत्यन्ये १ (२।६।२८), सखे सन्ध्यायन् १ (२।४।१२),
 मयारुचा ३ (७।५।२३) ह्या तीन तीन अर्धर्चांची एक ऋचा (मू-
 लपदा) अशा ऋचांची संख्या हवनक्रियेत ९४ आहे; अध्ययनक्रियेत
 नात्र दोन अर्धर्चांची एक ऋचा व एक अर्धर्चेंची एक ऋचा अशा दोन
 समभाव्या. (प्रत्येक प्रतीकांतील अंक क्रमानें अष्टक, अष्ट्याय व वर्ग यांचे
 बोधक समजावे.)

भाष्यः—एकर्चस्य ऋग्द्वयं विराट्छंदो विना कथं भवति ?
 इत्याशङ्क्य उच्यते । विराट्छंदः सर्वं छंदसि व्याप्तं वर्तते । उक्तं
 चारण्यके 'चत्वारः पुरुषा इति बाध्नः । शरीरपुरुषः, छंदःपुरुषो, वेद-
 पुरुषो, महापुरुष इति (ऐ. आर. ३ अ. २ खं. १) तस्योष्णिहूलो-
 मानि । त्वग्गायत्रीविष्णुमांसमनुष्टुप् स्नाषान्यस्यिजगतीपांकिर्मज्जा
 प्राणो बृहती (ऐ. आ. २, खंड ६) इति यांयेतानि विराट्चतुर्धान्ये-
 षमुद्देवैषं विदुष एतद्दहः सर्वेच्छंदोभिः प्रतिपन्नं भवति । (ऐ. आ. १
 खण्ड १२) इति प्राप्ते भवतीत्यर्थः । गायत्रीश्च पंक्तीश्च व्यतिपजति
 गायत्रो वै पुरुषः पांक्ताः पशवः इति ब्राह्मणम् । अथोदाहरणम् "पचस्व-
 सोमस्तिष्ठो नित्याद्विपदा गायत्र्य इति सर्वानुक्रमण्यं " द्विपाद्
 द्वै पुरुषो धीर्ये विष्णुः विराट्छंदोऽमनयोऽविद्योर्हिपदयोरेव
 पुरुषः " अथोदाहरणानि-आर्वांसुक्ते. (५।१।१४) प्रत्यवर्मकर्मन-
 यन् (८।८।१५) परिस्तुवानश्चक्षते (७।५।१२) जगतीपादः इति ।
 एवं सर्वं व्याप्तो भवति इत्यर्थः- " छंदांसि जाडिरे " इति श्रुतिः ।
 तथा च शतपथब्राह्मणे-किं छंदः । का देवता प्रतिष्ठे इति । विष्-
 दा छंदः, विष्णुदेवता प्रतिष्ठे इति । यथा विष्णुः सर्वं व्याप्तस्तथा
 विराट्छंद इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—एका ऋचेष्या दोन ऋचा विराट्छंदावांचून कशा

टीप.--- १ विराट्छंदश्चतुःसंख्यदापूरक । येषां गायत्री विष्णुः

होतील ? अशी शका घेऊन त्याविषयीचा परिहार सांगता विराट्छद सर्व छदात व्यापून आहे ऐतरेयब्राह्मणप्रथमान् १ शरीरपुरुष, २. छद पुरुष, ३. वेदपुरुष व ४ महापुरुष असे एकूण चार पुरुष आहेत असे वाधाने मत दिले आहे छदपुरुषाचे वर्णन शुक्तीने असे केले आहे का, उष्णिक् हे त्याचे लोम (अगावरील वारीक केंस), उचा गायत्री, मात त्रिष्टुप्, स्नायु अनुष्टुप् अरिय जगती, मज्जा पालि व बृहती प्राण हे सर्व छद विराट् चतुष्टय आहेत असे जाणणा-यास सर्व छदात विराट्छद व्याप्त आहे असे समजून येते तसे गायत्रीछद पालिछदात ऐतरेय पायतो, कारण “ गायत्री पुरुष पात्ता पशान ” असा ब्राह्मण आहे विराट्छद गायत्रीछदात व्याप्त आहे, याच उद. पयस्वसोममदयन्. या तीन ऋचा गायत्रीछदाच्या असून विराट् छदान्यादी आहेत असे सर्वांनुक्रमणात सांगितले आहे द्विष्टुप् हा पुरुष, दीर्घ्ये हे त्रिष्टुप् म्हणून त्रिष्टुप् व विराट् या दोन छदांच्या बावीस द्विष्टुप्चा हा पुरुष आहे. विराट्छदात दुसरे छद व्याप्त आहेत याची उदा० ‘ आवा तुग्ने ’, ‘ प्रत्यर्चमर्कमतयन् ’ या दोन द्विष्टुप्चा छदाच्या पाद असून विराट्छदही आहे. ‘ परिशुनाद्यक्षसे ’ या द्विष्टुप् विराट्छद असून जगतीछदाचा पाद आहे तात्पर्य, या उदाहरणांनी विराट्छद सर्व छदात व्याप्त आहे असे सिद्ध होते त्याप्रमाणे शतपथ ब्राह्मणातही “ किं छद का देवता ” छद कोणता, देवता कोणती असा प्रश्न उपास्यत वरून द्विष्टुप् छद, विशुदेवता असे उत्तर दिले आहे त्याप्रमाणे विश्वु जसा सर्वत्र व्याप्त आहे तसा विराट्छद सर्व छदात व्याप्त आहे असे समजाय

अमतीना, तानि विराट् चतुर्भावीदृशानि यान्येतानि चत्वारि सन्ति तान्ये तान्येव एकलान्येनाशिष्ट छदो रुनाणि गायत्र्यादीना स्तान्नि निष्पादइदेषुन्येन मुखत्वात् छदो रूपोपचार । एयमुदैन यथोक्त प्रकारेण गायत्र्यादीना च्याथा अलर्भावो विराट् संहिताना चतुर्भावी सर्वछदोरूपत्वोपचार ।

भाष्यः— विराट्छंदस्तु चतुष्पदा । त्रीण्यर्धर्वाणां पञ्चपदा
 ऋह कर्तव्येति किं प्रमाणं । तत्रोच्यते—एकपाद्भूयो द्विपदो विच-
 कमे, द्विपाद्त्रिपादमभ्येति पश्चात् । चतुष्पादोने द्विपदामभिस्वरे
 संपश्यन् पत्तोदपतिष्ठमानः ॥ (अष्ट. ८ अ.६ व. २३) एकपदा
 द्विपदा नित्या । द्विपाद् त्रिपादमभ्येति । एकीभूता भवतीत्यर्थः ।
 अस्योदाहरणम् । अग्निहोतारं मन्ये० दसम् । यजुर्ध्वया० कृषा
 (अ. २ अ. १ व १२) अग्ने अर्धर्वा घृतस्य विभ्राष्टिमुत्रष्टि०सर्षिपः
 (अ. २ अ. १ व. १२) इति द्विपदा । (चतुष्पदा तु ' पश्वानतायुम्'
 (१।५।९) । एकार्धर्वा त्रिपदा, एकार्धर्वा द्विपदा एका ऋ पञ्चपदा
 अश्रयते । द्विद्विपदास्त्वृचः समामनन्ति, इत्यत्र समपादग्रहणात् ।
 असमानपादा विकृता तर्हि पंक्तिच्छंदो पञ्चपदा भवति । तस्य
 द्वितीयभेदो विराट् तस्मात् पञ्चपादस्यै प्रातम् । समपादो वा असम-
 पादो वा विराट् छंद इत्यर्थः । अत्र श्रुतिः ॥ समो विद्वन्तो न समं
 विशिष्टः, सम्मातराचिन्नसमं दुहाते ॥ (८।६।२३) इत्यनया ऋचा
 परिहारः । दक्षिणवामहस्तौ समो कर्तृत्वेऽसमौ इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थः— विराट्छंद चार चरणाचा आहे. मग तीन अर्धर्वांच्या
 पाच चरणांची ऋचा करावी, याचिपयी प्रमाण काय ? अथे म्हणाल तर !
 सांगता. त्याला ' एकपाद्भूयो० ' हा मंत्र प्रमाण आहे. या मंत्राचा अर्थः—
 एक चरणाची द्विपदा नि य असते. दोन चरणाची अर्धरे तीन चरणाच्या
 अर्धरीत ऐक्य पावते. उदाहरण ' अग्निहोतार ' या अर्धरीचे तीन चरण व
 तिच्यापुढे असलेल्या ' यजुर्ध्वया ' या अर्धरीचे दोन चरण एतन् होऊन पांच
 चरणांची एक ऋचा व त्यापुढे ' घृतविभ्राष्टि ' ही अर्धरी दोन चरणाची आहे.
 यानप्य पाच चरणाची एक ऋचा अश्रयनासाठी समजावी. मुळात ' पश्वा-
 नतायुं' (१।५।९) ही नैमित्तिक द्विपदा आहे; परंतु अश्रयनार्थ तिचे चारच
 चरण करावे. कारण " द्विद्विपदास्त्वृचः समामनन्ति " या परिभाषेत

अध्ययनासाठी समपाद सद्ग्रहण आहे पत्तिछद पाच चरणान्ना
 नराख्याने असमपाद होतो हा गोंष्ट अध्ययननियमाळा विद्द्व दिसते
 अशी शक्य वेईल, तर पत्तिछदाचा दुसरा भेद विराट् आहे, म्हणून त्याला
 पचपादत्व येत वारण विराट्छद समपाद व असमपादही असतो आता
 अध्ययनविषय वेणाया दोघाचा परिहार “समीचिद्वरती” या श्रुतीने
 होतो त्या श्रुताचा अर्थ—दोन हात सारखेच असनात पण त्याच वचूच
 सारखे असत नाही एका गाईच्या पोटी दोन कालवद्वा जम पावतात,
 पण दूध सारखे देत नाहीत व्यवहारातीत उदाहरणे—दोन जुळा मुळ
 सारख्या पत्राचा नसतात किना दोन जवळचे नातेगाईक सारखे दान
 देत नाहीत

भाष्यः—अथाध्ययने ऋक्षस्योच्यते । पण्यवत्याधिकचतुः
 शतदशसहस्राणाति (१०४२६) । ता नेमित्तिकरिपदाश्चत्वारिंशद्दु
 च्चरशतसाहिता पदपृथ्विभिरुपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५६६)
 “सज्ञानमुशनावदत्” सूत्रस्य पञ्चदशर्चकीकृत्य (१०५८१) एव
 पारायणे ऋकसख्या । “तथा दशसहस्राणि” इति वचनस्य पूर्णा
 भवति इत्यर्थः । एका उर्यरिना सा ‘भद्र ना अ पे घानय मन ।’
 (७।७।२) इति पादाधिन्यमनुक्रमणिकावृत्तावप्युक्ते । भद्रं
 पुच्छमित्यारण्यके (पे आ ५।८) । (सज्ञानमूक्तपरिशिष्टे पृथक्
 दत्तम्) । तत्पञ्चदशर्चात्मकम् अस्य ग्रहणे प्रमाण माध्यलायतगृह्य
 सूत्रम् तच्च “सामानीय इत्येका तच्छयारावृणीमह इत्येकीति” । तथा
 साख्यायनस्य कौपातकिसूत्रम् । अयोपाकरणमोषधीना प्रादुभावे
 हस्तेन धरणेन याऽक्षतमकृता घानाना च दियेचुनामिध्याणा प्रयुच
 यदेन जुहुयात् इति द्वैक आहु मूक्तानुशाखाद्याभिरिति याऽऽप्यायापे
 याद्याभिरिति भाद्रकयोष ह स्माह कौपीतकीराक्षिमीडे पुरोहितमि
 त्येका शुभमकस्तद्व्रगोदावदस्य शकुने भद्रमावद्, गृणानाजमद-
 क्षिना, घामन्ते विश्व भुषनमाधिधित, गन्तानो यष यशिया’ सुशामि,

योतः स्वो वरणः, प्रतिचक्षुप्रिचदयाग्नेयाहि मरुसखा यत्ते
 राजन् शुव हविरेति ह्यचा तच्छयोमापुर्णामह इत्येका हुतशेषा
 द्वयिः प्राश्नन्ति (कीं सू. ४ अ ५ खण्ड) इति । पञ्चशाखाना
 पारायणे तच्छयोरावृर्णामहे, इत्यत्र समातिरेकवेदत्वात् । उक्तं
 च - ऋचा समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नत । पठित. शाकलेनाद्री
 चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥ १ ॥ साय्याश्वलायनो चैव माह्वका
 यास्कलास्तथा । यद्वृत्त्वा ऋषयः सर्वे पञ्चने होरुपेदिन ॥ इति ।
 साय्या नाम साय्यायन इति ॥

भाष्यार्थ — आता अध्ययनाभिपत्तीं ऋक्सूक्त्या सागतो १०४९६
 क्वा ह्य नैमित्तिक दिनदा ११० (धोन द्विपदेची एक ऋचा यापमाणे
 ७०) आगि सशानगू १५ ऋचा मिद्धन (१०४९६ + ७० + १५)
 १०५११ ही पारायणाची ऋक्सूक्त्या ' ऋचा दशसहस्राणि ' या कारित्त
 दिल्याप्रमाणे पूर्ण होते उररित ऋचा म्ह ' एरवाद ' भद्र नो अरि
 शान्य मन ' हा अधिक धरण्यालागी मंनुकमगीच्या इतीत सागितले
 आहे. त्याविषया ' भद्र पुच्छ ' ऐतरेयारण्यक पानने रण्ड ८ म येही प्रमाण
 आहे सशानगूच्या १५ ऋचा आहेत त्यापरिशिष्ट १ मध्य दिव्या आहेत
 त्या पारायणात पेश्याविषयी, आश्वलायनग्रन्थात प्रमाण आहे ते जव -
 उपाकर्मात हरनामाटी समातीची ऋचा म्हणून समानीच ही एव यत्तच्छयोरा'
 ही एक प्याची त्याचप्रमाणे साय्यायनपाणे-श यौपीतद्री गृहयुजातही आहे
 वे अथे—ओषधी उगन्त्वावर, हस्त क्रिंवा भरणनभवावर उपाकीं ऋचा
 त्यामध्ये भशतैपु विना धांना हे दही आगि त्व यात मिमद्धन वेद
 ध्याने पतिकवेग ह्यम ह्यो ह्यनाहिया नव प्यारपाने त गूक,
 भयाय, अनुवाक विवा रण्डत यानी वाहेनी ऋचा प्याही, पम माह

केय सागतो सौमित्राभ्यां मते 'अग्निमीळे' ही एक 'कुणुमस्तदप्रतीत्' आवदस्त-प इकुने मद्र०, 'गुणाना जमदग्निना०' 'धामन्ते विध भुवन०' 'गन्तानो यज्ञ०', 'यान रते अरण०' 'प्रतिचरन्विचक्ष्व०', 'आग्ने याहि०', 'यत्ते राजन्' ह्या दान दोन कचा व शरदा 'तच्छयोर वृणीमहे' ही एकदा कचाना होन कराय नंतर शिल्पक उग्लेला ह्यधिभाग करिज खातात. तापर, ऋग्वेदी पाचही शाखांच्या पारायणात 'तच्छयोर वृणीमहे' या कचनेच समाप्ति व्हायी असे सांगितले आहे कचाना समुदाय म्हणजेच ऋग्वेद त्याचा प्रथम प्रयत्नाने शाश्वत नामक ऋषीने अभ्यास केला, नंतर चार शाखांच्या लोकाना केला साख्य (शाखायन) आश्वलायन, मांडूकेय, वाष्कट व नव्हच (शाकल) हे पाच ऋषि एक वेदांच आहेत (उगमलशाशोधक श्लोकाची प्रतीके भाष्यात आहेत)

भाष्यः—अथ पारायणे वर्गसंख्योरूपते- 'एकैर्च एकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा' । एकैर्च एकवर्गां "जातवेदसे" नवैर्च एकवर्गाः 'अपोद्विष्टा इति' । 'द्वौ वर्गा तु द्वयुच्ये द्वेयौ' द्वौ वर्गा द्वयुचावित्यर्थ 'अग्ने त्वघ्नो अन्तमः' (अष्ट० ४ अ० १ वर्ग १६) 'आयाहि घनसा सड' (अष्ट० ८ अ० ८ व ३०) इति । 'ऋक्षयस्यशत स्मृत एवोरगाः शतमित्यर्थः । "उतत्यचमसंनवमित्यादि" । "चतुर्केवा पञ्चसप्तत्यधिकं च शतं तथा " चतुर्केव वर्गा पञ्चसप्तत्यधिक शतमित्यर्थः । 'पद्भृग्दाश्रुपेत्यम्" इत्यादि । "पञ्चैर्च तु द्विशतकं सहस्र रुद्रसयुतम्" पञ्चैर्च वर्गा एकादशाधिक द्वादशशतानांत्यर्थ । 'आग्नेमीळे' इत्यादि । 'पञ्चचत्वार्यधिकं तु पद्भृक्का तु शतत्रयम्" । पद्भृचवर्गाः पञ्चचत्वारिंशदधिकशतत्रयमित्यर्थः । 'अग्निना यद्वरी रिप इत्यादि । सप्तशतशतं द्वेयं त्रिंशतिद्याधिका स्मृता" । सप्तचैर्वर्गा त्रिंशत्यधिकशतमित्यर्थ । 'यशित्ति सत्यसोमपा' इत्यादि । "अष्टकचां तु पञ्चाशत्पञ्चाधिकास्तर्धषच" । अष्टैर्वर्गा पन्चपञ्चाशदित्यर्थ ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् इत्यादि । एवं दशाधिकसहस्रहयवर्गाः । पञ्चशाखास्तु निश्चिनाः ” । पञ्चशाखानां पारायणे निश्चये-
नेत्यर्थः । “ वर्गाः संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिताः ” । संज्ञानसू-
क्तस्य चत्वारो वर्गाश्चात्रमिहित्वा दशाधिकसहस्रहयमित्यर्थः ।
‘ एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां मंथ्ये न न्यूनतः ’ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण,
वर्गस्य ऋक् न्यूनसंख्येन, दशार्चस्य पञ्चक्रक त्राण्यर्चस्य, ऋक्
कर्तव्येत्यर्थः । एवं अनुविधपारायणेऽपि इयम् ।

भाष्यार्थः— एक ऋचेचा एक वर्ग “ जातवेदसे ”. दोन ऋचांचे
दोन वर्ग ‘ ओमे त्वत्र ’ आणि ‘ आयाहि वनसा ’. तीन ऋचांचे शंभर,
‘ उतायं चमसं नवं ’ इ. चार ऋचांचे १७५ ‘ यदंगदाशुपे त्वं ’ इ. पांच
ऋचांचे १२१, ‘ अग्निमीळे ’ इ. सहा ऋचांचे ३४५, ‘ अग्निनाय-
प्यरीरिषः ’ इ. सात ऋचांचे १२०, ‘ यन्विदिसन्धोमपा ’ इ. आठ
ऋचांचे ५५, ‘ इद्र विधा अवीवृधन् ’ इ. नऊ ऋचांचा एक वर्ग,
‘ आगेहिडा ’ अठे सर्व मिळून २०१० वर्ग. पांच शाखांच्या पारायणा
साठी निश्चित वर्गसंख्या आहे. ही संख्या संज्ञानसूक्ताचे ४ वर्ग घेऊन
आहे. शिराम पारायणांत नैमित्तिक द्विपदा आणि सप्तपदा यांचे क्षेत्र वर्ग
आहेत त्यातील ऋचांची संख्या न्यून (१० ऋचांची ५, तीन अर्धर्चेची
१ एक) घेऊन सांगितलेली आहे. तात्पर्य, ऋग्मयना करण्याचे वेळी,
नैमित्तिक द्विपदा १४०, त्याच्या ७० ऋचा व सप्तपदा ऋचा ९४ घेतल्या
आहेत. अशा रीतीने ऋगादि चार पारायणांत हीच संख्या समजावी.

भाष्यः— ‘ समानीय ’ इति शाकलानां ‘ तच्छंभोरा ’ इति
शाकलानामित्यत, याः कन्दशाखाभ्ययनमनुकामणिः कवृत्तायुनाम् ।
तद्य ‘ गीतमाशोशितः कृतसः पाठच्छंभोराः परः । कृतसा दीर्घतमे-
स्यंभं याः कल्लाभ्ययने क्रमः ’ ॥ अस्यार्थः गीतमाशोशितः कृतसः
‘ उपमयन्तो ’ ‘ नासत्याभ्यां ’ ‘ भादिदोतारं ’ ‘ इमंस्तोमं ’

‘वेदिपदे’ एव वाष्कलक्रम इत्यर्थः । अत्रैव अष्टममण्डले सूक्तनवके अनुक्रम विपर्यासः । तत्र ‘स्वादोरभक्षि०’ सूक्तान्ते ‘अभिप्रवः सुराघसं’ ‘प्रसुश्रुतमिति’ सूक्तद्वयं पठित्वा । ‘अग्न आयाहाग्निभः’ इति पठेत् ततः ‘आप्रद्रव’ अध्याये ‘गौर्ययति’ अनुवाका दश-सूक्तात्मकः शाकलस्य । पञ्चदशसूक्तात्मको वाष्कलस्या तत्रोच्यते गौर्ययति सूक्तानन्तरं ‘यथामनौ सांवरणौ’ ‘यथामनौ विवस्वति’ ‘उपमन्त्वा’ ‘पतस ईद्र’ ‘भूरिदिंद्रस्य’ इत्यन्तानि पञ्चसूक्तानि पठित्वा, ‘आत्वा गिरो रथीरिव’ इति पठेयुः । अन्ते सप्तमित्सूक्तानन्तरं पञ्चदशकवात्मकं ‘संज्ञानमुशनाश्रद्त्’ इत्यादि ‘तच्छयोग-वृणीमह’ इत्यन्तं वेदसमाप्तिरिति वाष्कलाध्ययनम् । एवं अध्ययनाभावात् शाखाभावे इत्यर्थः । सूक्तसद्व्यसत्तदशाधिकात् अष्टौ सूक्तानि वाष्कलस्याधिकानीत्यर्थः । ‘प्रतिते’ ‘युवं देवा’ ‘यमृत्विजो’ ‘इमानि वां’ इति चतुर्णां वालखिल्य-सूक्तानां लोप इत्यर्थः । यस्मान् ऋग्भिद्वेद चैवाप्यर्थाते, स नाकपृष्ठ मजते ह शश्वत् । अस्वार्थः—य तान् ऋगर्थंविद् वेद ततः द्वघने पारायणे च अर्थाते, स वेदिताऽध्येता च नाकपृष्ठ शश्वत्सदा भजते ह प्रसिद्धौ । इतः अमुं लोकमेत्य, तस्मात् न प्रथमवते हीत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—‘समानीन’ (८।८।४९) ही शाकलानां च ‘तच्छयो’ ही वाष्कलानां शेषद्वयी मया सांगितली आहे. तेथेच वाष्कल शाखेचा अध्ययनक्रम सांगितला आहे, तो असा —पठित्वा मडलातील उपप्रकृतो, (१।५।२९) हा अनुवाक म्हणून ज्ञान्यावर कमाने ‘नाश त्याभ्या’ ‘अग्निदोतर’ ‘इम स्तोम’ ‘वेदिपदे’ हे अनुवाक म्हणवित, नंतर सातव्या मडलापर्यंत उर्ध्वरित राहिलेले सर्व अनुवाक म्हणवे पुढे आठव्या मडलात नवयुक्तांचा अनुक्रम बदलावा, तो असा —‘स्वादोरभक्षि’ हे सूक्त सनत्यावर ‘अभिप्रव’ (६।४।१४) ‘प्रसुश्रुत’ (६।४।१६) ही दोन सूक्ते म्हणायी नंतर अग्न आयाहाग्नि (६।४।२९) सूक्त म्हणवे

त्वानतर 'आप्रद्वय' (अ. ६ अ ५) अध्यायात् 'गौर्धयति' हा अनुजाद् शाप्रलशास्वीयाना १० सूक्ताचा व वाष्कलाना २५ सूक्ताचा आहे. तो ऋक् वें लागतो. 'गौर्धयति' (६।१।२८) सूक्तानंतर 'यथा मनो वारणा' (६।४।१८), 'यथा मनो विजस्यति' (६।४।२०), 'उपमन्वा' (६।४।२२), 'एतत्तदन्द्र' (६।४।२४), 'भूर्तिद्विदस्य' (६।४।२६). ही पाच सूक्ते म्दल्ल्यावर 'आत्वा गिरो रपीरिव' इत्यादि सूक्ते आठव्या अशकातील आठव्या अध्यायात असलेल्या 'सच-मिन्' सूक्तापर्यंत गमून 'समानमुशनावदत्' हे पधरा रुचाचें सूक्त म्हणजे, म्हणजे 'तच्छयोरा' ही ऋचा समाशीला येते ह्या प्रकारचा अध्ययनसंप्रदाय उष्या प्रचारात नाहीं, म्हणून वाष्कल्यालेचा अभाव आहे असें बौद्ध म्हणतात. तात्पर्य, शाप्रलशास्वीयाना १०१७ सूक्ताहून ८ सूक्ते वाष्कलाना अधिच आहेत व 'प्रतिते' (६।४।२७), 'युव देवा' (६।४।२८), 'यमृत्पिने' (६।४।२९), 'श्मानि वा' (६।४।३०) ही चार यादगिन्यवृक्ते त्वाना नाहींत, हे जाणून ऋग्वेद वागगारा व अध्ययन करणारा जो कोणी हवन व पारायण या दोन क्रियेत त्याचा विनियोग करतो, तो नितर स्वर्गांतच यात्र करतो, म्हणजे मृत्युलोकात् पुन परत येत नाहीं.

भाष्यः— अथ पारायणफलं तदुक्तं आरण्यके । "यदि संधि विवर्तयति, तत्रिभुंजस्य रूपमथ, यच्च्युद्धे बक्षरे अभिव्या- हति तत्रप्रवृणस्य रूपमथऽउ पधोमयमन्तरेणोमय व्याप्त भप- त्यप्रापकामो निर्भुंजं मृयात् । स्वर्गकाम प्रवृणमुभयकाम उमय- मंतरेणेति " मस्यायः । द्वयोः पदयोस्वरयोर्वापि साधिस्यस्य भशि- ष्टेदाध्यनं तत्रिभुंजं संधितापारायणमुच्यते । युद्धे द्वे पदे बक्षरेवा संधिम बुध्नोऽप्यात्तं, तत् प्रवृणं तत् पदपारायणम् । संधितापदा- भ्यामुभयाभ्यां व्याप्तमुभयमन्तरेण त्रमपारायणमित्यर्थः । तस्या च

सति त्रिभिः कृत्वा स्वरास्वरं विज्ञानानि मात्रा मात्रां विभजने, सा
संहितेति । पञ्चमेतां संहितां यो वेद सधीयते, प्रजया पशुभि-
र्यशाम्ना, ब्रह्मवर्चमेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमापुरेतीति । तस्मात्
क्रमादते द्वे पदे संहिता द्वैपदस्वरश्च न सिध्यति । द्वैपदातिञ्जे उत्त-
रारमः कर्तुं न शक्यते । अतश्च पादार्धं च ऋक्सूक्तसिध्यर्थं भगवता
पाञ्चालेन स्थापितानां पारायणकर्मणा क्रमपारायणमुत्तमं भवति ।
अत्र श्लोकः— प्रागाथेन पुरा वान दृष्ट्या ब्रुवा महामुनि । अर्थं स्तं
क्रमं ब्रूयात् देवतायाश्च शास्त्रतः ॥ १ ॥ अतो ऋग्यजुषां वृंहण,
पदेः स्वरैश्चाध्यनं तथा त्रिभिः ।

अनोऽपि अस्मादपि हेतोः क्रमः अर्थवान् भवति । क्रमेण
कृत्वा ऋग्वेदपारायणे, ऋचां वृंहण साधारणं भवति । इदमित्यमेव
पाठ इति स्वरमात्रादिरूपेण, निश्चयो भवति । तथा यजुर्वेदपारा-
यणे, यजुषां वृंहणं नाम साधारण स्वरमात्रादिरूपेण, इदमित्यमेव
पाठ इति निश्चयो भवति इत्यतिदेश । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

भाष्यार्थं—आता पारायणार्थे फल ऐतरेय आरण्यकात् सागि-
तले आदे ते असे —दोन पदाचा ऋक् अक्षराचा जो सधि त्याचा
विच्छेद न करता, म्हणजे आर्षीसंहितास्थाने जे पठने त्याला वैदिक
'निर्मूल' असे म्हणतात निर्भुजपारायण म्हणजे संहितापारायण. दोन द्रुद
अक्षराचे निवा पदाचे सधि न करता, जे वेगवेगळले पठन त्याला
वैदिकाची 'प्रवृण' अशी संज्ञा आहे प्रवृणपारायण म्हणजे पदपारायण
साहता व पदे या दोहोनी युक्त असे जे पारायण त्यास 'उभयमन्तरेण'
असे वैदिन नाव आहे. 'उभयमन्तरेण' पारायण म्हणजे क्रमपारायण,
जनादिकाची म्हणजे वैदिक पद्याची इच्छा असेल, तर गाने 'निर्भुज-
पारायण' म्हणजे संहितापारायण करावे. स्वर्गकाम पुण्याने प्रवृण म्हणजे
पदपारायण व दोन्ही पद्याची इच्छा असणाऱ्याने, उभयमन्तरेण म्हणजे
क्रमपारायण करावे. ऐतरेय आरण्यकात् 'तथा च सति त्रिभिः कृत्वा ...

य एवमेतां संहितां वेद' अमे जे वचन आहे, त्याचा अर्थ अशा प्रकारे तीन पारायणें करून ह्या संहितेला जो जाणतो म्हणजे अध्ययन व उपासना करतो तो उपासक संतति, पशु, कीर्ति, विशारूप ब्रह्मतेज व स्वर्गलोक मिळवून पुरुषार्थ पूर्णामुष्य (१०० वर्षे) मिळविना. क्रमावांचून दोन पद, संहिता व दोन पदांतील स्वर ङांची विधि होत नाही 'म्हणजे ही संहिता हा स्वर असाच आहे, अन्ना निश्चय होत नाही. तात्पर्य, द्वैपदास्य असिद्धीमुळे पाद, अर्धरि, ऋचा व सूक्त यांचें अध्ययन बरोबर होणार नाही आणि त्यामुळे पुढील जटादि आठ विकृतींच्या अध्ययनास वारंभ होणार नाही. म्हणून भगवान् ब्रह्मपुत्र पांचालानें सांगितलेल्या पारायणांत क्रमपारायणच उत्तम आहे. प्राणायामांनी पूर्वी शिष्यांना क्रमावांचून सांगितलेले अध्ययन पाहून रागावलेल्या भगवान् पांचालानें देवता व ऋचा यांच्या प्रसादानुळे ब्रमच अर्थावान् आहे असे म्हटलें आहे. तसेंच प्रातिशाख्य पटल ११ पद्य १७ यात द्वैपदांल्ल्या पदांनी व स्वरांनी ऋचांचे व यजूंचे सांगल्या रीतीने घाणे क्रमपाठानेंच होऊ शकतें असे सांगितलें आहे. शाश्विवाय संहिता, षडै व ब्रम या तीन प्रकारच्या अध्ययनांत युक्त असे वेदाध्ययन ह्मणून होय. ह्याकारिता क्रमपठन अथव्य होय' क्रमाध्ययनाला पार महत्त्व आहे. 'नानृषिः कुरुते काव्यं नाह्नः क्रमपाठकः ' या मुभापितांतही शिवांशाश्विवाय क्रमपाठक वैदिक होत नाही असे म्हटलें आहे. ह्या अपंवादवचनानेंही क्रमपाठाचें महत्त्व व्यक्त होतें. दुसरें उपोद्वलन प्रातिशाख्यवचन-पदक्रमविभागाजो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्रा-विशेषजो गच्छेदाचार्यसंपदम् ॥ अर्थः—पद व ब्रम यांचा विभाग जाण पारां, ऋच्यमाचें स्वरूप व विभाग जाणण्यात चतुर म्हणजे उदात्तादि स्वर, ऋच्वादिमात्रा (उच्चारणकाल) यांचें स्वरूप ओळखणारा वेदाभ्यासी मादय आचार्यत्याला प्राप्त होतो म्हणजे त्याला 'आचार्य' हे नांव. शोभतें. 'संसदम्' असा पाठ घेतल्यास पूर्वोक्त ज्ञान संवादून केलेल्या

पुरमने आचार्यतमेत जये एरुही त्याळा गुह्यतमेत पठनाची योग्यता येत नाहीं.

भाष्यः— अथ पारायणविधिः । अत्रादौ कलशस्थापनादि उक्तं, महार्णवे । तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते । कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्भक्तं सुभूपितम् ॥ १ ॥ पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुंकुमादिभिः । मृत्तिकायवसंमिश्रं घेदिमध्ये न्यसेत्ततः ॥ २ ॥ पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखः स्थितः । स्नापितः स्थापितः कुंभे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥ ३ ॥ यत्सजान्वाकृतिं वेद मुत्तपामैः कुशैः कृतम् ब्रह्मोपधाने दत्त्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् ॥ ४ ॥ प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते । यज्ञोपवीत नैवेद्यं घृत्तचन्दनकुंकुमैः ॥ ५ ॥ स्मभूपदीपताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम् । ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ उपाध्यायं च संपूज्य, यथापाठस्तथा पठेत् ॥ ततो होमादि वक्ष्यमाणं कृत्वा पठेदित्यर्थः । तत्रैव यौधायनः ।

भाष्याथः— आता पारायणविधि सांगतो. —पारायणाच्या आरंभी कलशस्थापनइत्यादि विधि महार्णव प्रयात सांगितला आहे, तो असा— सायं, देवालय किंवा सडासमार्जनाने शुद्ध केलेले घर इतत्या ठिकाणी सुदृढ, घामून हाच्छ केलेला, पुष्पमाला, चंदन, केशर इत्यादींनी सुशोभित (तांब्याचा) कलश येदीच्या मध्यमार्गी ठेवावा. त्यात माती यथ मिळवून टाकावी. नंतर ५० दर्भांचा ब्रह्मदेव करून तो कलशावर पश्चिमेकडे तोंड करून बसवावा. त्याच्या उद्याकडे उदगम य व सजान्वाकृतिद थावा. नंतर अम्बुत्तारणपुष्पक प्राणप्रतिष्ठा करून घृत्त, यज्ञोपवीत, चंदन, पुल्ले, माला, धूप, दीप, साम्बूल वगैरे उपचारद्रव्यांनी पूजा करावी. नंतर उपाध्यायब्राह्मणाची पूजा करावी. पुढे सांगण्यात येणाऱ्या षट्तीने होमादि करून यथापाठ (ज्या शास्त्रेचा ज्ञात संप्रदाय असेल तसा) म्हणून पारायण करावे. त्यानदल यौधायन सांगतो —

भाष्यः—स्थंडिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय, तं परिस्तीर्याज्ये-
 नैताभ्या देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
 ऋषिभ्या ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्य श्रद्धायै मेघायै प्रणायै धारणायै
 श्रियै ङ्हियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काङ्कपयेऽग्नयेकाङ्-
 कपये विश्वेभ्यो देवेभ्य काङ्कपिम्यः सहिताभ्यो देवताभ्य उप-
 निपद्भ्यो याशिकीभ्यो देवताभ्य उपनिपद्भ्यो वारुणीदेवताभ्य
 उपनिपद्भ्यो हृष्यशहाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो वरुणेभ्योऽनुमत्यै
 स्थिप्रकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुश्रा व्याहृतिमिच्च हुत्वा पुन
 परिपिचति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति । अन्ते एता ' अग्निमो-
 माद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत् । यद्वा ' भूर्देवैस्तर्पयामि ' इत्यादि
 यजुषा तर्पयित्वा अग्न्यादींस्तर्पयेदित्यर्थः ॥ महागर्भे ॥ एवं ऋग्वे-
 दस्य काण्डऋभ्यादिवर्ज्यम् आस्विप्रकृतस्तेषा स्थाने शतविंशत्यो
 माभ्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय, वामदेवायात्रये भरद्वाजाय
 जमदग्नये गौतमाय वसिष्ठाय प्रागाथेभ्य पावमानाभ्य शुद्धसूक्तेभ्यो
 महानास्त्रीभ्य इति । ततो वेशादिमारभ्य संततमर्घीयीत इत्याह
 वीधायन ।

भाष्यार्थ — यथाविधि स्थंडिल कल्पन अग्नीची स्थापना करावी.
 नंतर परित्तरण घातून आ-यर्गि-अग्नि,सोम इत्यादि स्थिप्रकृतापर्पत ज्या देवता
 मूलग्रथात चतुर्थीविभक्ति लावून दिल्या आहेत त्या प्रत्येक भवास स्वाहा
 कार लावून हवन करावें नंतर व्याहृताच्चा होम करावा आणि पशुभ्य
 करून होम समाप्त करावा नंतर त्यान भवानी ' यजुषा ' पदासह
 अग्न्यादिदेवतानें तर्पण करावें, क्रिया यजुषा म्हणजे " भूर्देवैस्तर्पयामि "
 इत्यादि भवानी तर्पण करून अग्नादि देवतानें तर्पण करावें सात्पर्य,
 चरील तर्पणापैकी एक प्रकार म्नीनासवा हा विधि भगवान् वीधा
 यनानी सांगितला असून तेथ त्यानीच ऋग्वेदीयासाठी विशेष सांगितला तो
 असा—मागे सांगितलेल्या विधानात काङ्कप्यादि ऋग्वेदीयापे देव

पायन रिश्टृतापर्येत त्वा देयता सागितव्या आहेत त्वा सोऽन त्वा ऐतजी ' शतर्चिभ्यो महानाम्नाभि ' येथपर्येत दिलेल्या देवता व्यावश ष होमाविधि समाप्त कराना नंतर वेदाच्या आरंभावातून अस्तव्हा पारायण कराये

भाष्यः— पुनमहार्णवे " अथातः पारायणविधि व्याख्या-
स्यामः " आसमाप्तेनाश्नीयात् यथाशक्ति वाऽपः पयः फलान्योदनं
या हविष्यमात्रमन्नमत्त्वं मुक्त्वा तदाऽशेषमधीयीत ग्रामात्प्राच्या-
मुदीच्या वा दिश्युपनिष्क्रम्यान्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येधं प्रउवा
स्याज्यंनेताभ्यो देवताभ्यो जुहांत्यग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये वृह-
स्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो.....धारणायै सदनस्पतयेऽनुमनये
श्रियं..... प्रजापतये काडऋपये सोमाय काडऋपयेऽग्नये
काडऋपये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काडऋषिभ्यः साद्वितीभ्यो देवताभ्य
उपनिषद्भ्यो याज्ञीर्काभ्यो०... महानाम्नाभ्यः इत्यन्तं प्राग्वत् ।
ततो वेदादिमारभ्य संतत्तमधीर्यात् नास्याऽनश्नयो नास्यांनरा
जननमरणे अशुचिः (आशौचं नेत्यर्थं) ' नान्तरा व्याहरेन्नविरमे
द्याधन्त मधीर्यात् " । यावत्पर्यन्तं पठेत् तावत्पर्यन्तं न विरमेन्नान्य-
द्य च्चेदित्यर्थः । " यदन्तरा विरमेत् त्रीन् प्राणानायम्य प्रणवं वा
प्रविधाय यावत्कालमधीर्यात् । ततः सर्वनिशान्तरं संग्रामार-
ण्यसालिलं लोप्य परिदध्यात् " निशान्तरं सन्ध्या निदादीन् लोप्य
विहाय समापयेदित्यर्थं । आद्याधन्ते च ब्राह्मणभोजन दाक्षिणा च
दद्यात् ॥ इति महार्णवोक्तम् विधानम् ।

माध्यार्थ — महार्णवप्रघातीळ पुन पारायणविधि समाप्तो असा
आरंभ करून आरंभी काशी नियम सांगितले आहेत ते असे पारायण
समाप्तीपर्यंत भोजन वरू नये. शक्तीप्रमाणे पाणी, दूध, फळे, भात किंवा
पोहे केवळे हविष्यान्न खाऊन संपूर्ण अभ्यसन कराये त्याकरिता गावाबाहेर
पूर्वेच किंवा उत्तरेच जाऊन शुद्धरानी मागे सांगितल्याप्रमाणे होमाविधि

करिता स्थण्डिलीदि कर्म करावें. हवनात मागे सांगितलेल्या देवतापेक्षा चाही अधिक देवता सांगितल्या आहेत त्या च्याख्या. ऋग्वेदानां होमात काठ-ऋषादि देवता न घेता, त्याच्या स्थानी 'शतविंशत्य...महानाग्नीम्यः' पर्यंतच्या देवता घेऊन होम समाप्त कराना त्यापुढचा विधि पूर्वोक्तच समजाना नंतर हरि. ॐ म्हणून वेदपारायण आरंभावे व सतत म्हणजे खण्ड न पडू देता दररोज अभ्यसन करावें. नियम-पारायणामध्ये अनध्याय दिवस घ्यावे नाही जननाशीच व मृताशीच नाही. पारायणात विराम घेऊं नये व गोर नये. जर विराम किंवा भायग होईल-तर तीन प्राणायाम करून प्रणवाचे उच्चारण करावें. ठरलेल्या काळापर्यंतच अभ्यसन करावें. रात्री किंवा संध्यासमयी व तसेंच शुद्धकाल व अरण्योदक या ठिकाणी पारायणाची सनाति करू नये आरभी व शेवटी ब्राह्मणास भोजन घालून दक्षिणा खावी असे महार्णवप्रयात विधान सांगितलें आहे

भाष्यः-अथ कमलाकरः- य एतेन विधिना वेदमधीर्यत संतत पूतो भवति, मनःशुद्धिश्च भवति, वेदरूपो भवति इत्यर्थः । द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चाऽभोजन इहाधीते ऽ नृतेभ्यः प्रमुच्यते । त्रिभिर्वहुभ्यः पतनीयपातकेभ्यः शूद्रायां रेतः सिक्त्वा गंगाप्सुष-धिमज्यश्च भवति । चतुर्भिः शूद्राभ्यभोजनात् स्त्रीसेवनाच्च, पञ्च-भिरत्याज्ययाजनात् ब्राम्हणभ्रह्मणात् । षड्भिर्ब्राह्मणस्त्रीलोहितकर-णात् पशुहवनात् सुवर्णस्तेयात् पतितसंयोगाच्च । सप्तभिः प्राजा-पत्यस्य हनिचरणात् यज्ञोपबन्धनाच्चाष्टभिश्चांद्रायणस्यान्तराचर-णात् गुप्तस्वपगमनाद्जस्वलागमनाच्च । नवभिः सुरापानाद्दशभिः पूर्वजन्मेहजन्मकृतैः स्वर्गैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गं लोकं गच्छति, इति अग्निष्टोमादिक्रतुभिरिष्टं भवति, पितृन् स्वर्गं लोकं गमयति । वेदाध्यायी सदैव स्यादपाप्मा सत्यवाक्शुचिः । ययं काम कामयते त तं वेदेन साययेत् ॥ असाध्यं नास्ति यत् किंचिद्ब्रह्मणो हि फल मइत् ॥

भाष्यार्थ -- इमलाकर म्णतो, जो या पारायणविधीने पारायण (वेदाध्ययन) सतत करतो तो पवित होऊन त्याची अन्त शुद्धि होते तात्पर्य, तो बदस्वरूप होतो भोजन न करता केलेल्या दोन पारायणांनी, रौं वोल्ल्याच्या पातकाद्वारे मुक्त होते तीन पारायणांना पातित्य आग्र्यान्ना अनेक पातकापाणून मुक्त होते चार पारायणे केल्याने अभोज्यभोजन व पर स्त्रीसेवन इत्यादि पातके नाश पावतात पान पारायणांना अयाज्यवाननअग्र्या प्रहण इत्यादि पातके नाश पावतात सहा पारायणांनी ब्राह्मणर्त्रीगमन,पगुहया, मुवर्गचोरी व पतितसंघ इत्यादि पातके नष्ट होतात सात पारायणे केल्याने, प्राणापत्याहृच्छू करीत असता आलेली न्यूनता व यज्ञात पगु वाघणे इत्यादि पातके नाश पावतात आठ पारायणांनी चाद्रायणहृच्छूत घडलेले पातके नष्ट होतात नऊ पारायणांना मय्यानाचे पातक नाश पावते दहा पारायणे केल्याने पूर्वन मात व या व मात घडलेली सव पातके नाश पावतात प पारायण करणारा स्वर्गलोकात जातो व अग्निशमपशाच षळ मिळवता पितराना स्वर्गास पाठविता तात्पर्य, वेदाध्ययन करणारा पापरहित, मत्परचनी व मुक्त राहून, जे ते दाखवतो ते त त्यास वेदाच्या अध्ययनात मिळते वेदाध्ययनाच षळ पार मोठे आह त्यास अष्टाध्य कोणताच गोष्ट राहत नाही

भाष्यः— अग्निघाने-आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्यात् शान्तये । पुष्टये पशुलाभाय, घनलाभाय भूतये ॥ १ ॥ एषा हि सहिता देवै सर्वप्रह्वमयी निवृत् । उप्रेण तपसा दृष्टा विश्वा भित्रेण धीमता ॥ २ ॥ होमाश्च जपयशाश्च नित्य कुर्यात् वै तथा । सर्वकामप्रसिद्धयर्थं पर ब्रह्मेदमुच्यते ॥ ३ ॥ एषा वै प्रतिलोमोक्ता शशुपक्षविनाशिनी । अक्षरप्रतिलोमेयमभिचारेषु शस्यते ॥ ४ ॥ सर्वसहितया प्रत्युच होम आज्येन तिलेन वा । 'आज्य द्रव्यमना देशे लुहोतिषु विधीयते' इति ब्राह्मोक्ते । सर्वपापहरो होम-

स्तिलैः सर्वत्र दास्यते । इति विष्णुधर्मोत्तराद्य । शातातपः— कृच्छ्रो
 देव्ययुतं चैव वेदपारायणं तथा । तिलहोमसङ्घ्नं च सममेत-
 द्यतुष्टयम् । इदं केवलम् । अन्ये चान्द्रमसम् । इति कमलाकरभट्टकृतः
 वेदपारायणविधि-समाप्तः । व्याख्या चरणव्यूहस्य आद्यखण्डस्य चै-
 मथा । यथामति विरचिता महादेवप्रसादतः ॥ १॥ इति चरणव्यूह-
 भाष्ये प्रथमखण्डः समाप्तः ॥ इति प्रथमः ऋग्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः— ऋग्विधानात् अंतं म्हटलें आहे की, ही गायत्रीरूप
 महिता देवानी निर्माण केली आहे. म्हणून शांति, पुष्टि, पशु, घनलाभ व
 उत्कर्ष यासाठी पारायणं करणें झाल्यास प्रथम गायत्रीनें कर्म (गायत्रीजप)
 करावें ही बुद्धिमान् अशा विश्वामित्ररूपीनें पोर तप करून मिळविली
 आहे, म्हणून सर्व मनोरथपूर्तीकरिता ह्या गायत्रीमंत्राचें हवन व जप नित्य
 करावा. ही गायत्री विपरीत अक्षरानीं म्हणून जप केला असता शत्रुपक्षाचा
 नाश होतो. अभिचार म्हणजे जागणमारण व उच्चाटन या कर्मांत ही
 गायत्री अक्षरांच्या व्युत्क्रमानें म्हणजे अवश्य आहे. ब्रह्मपुराणात असें
 सांगितलें आहे की, हवनात द्रव्य सांगितलें नसल्यास, आज्य घ्यावें म्हणजे
 केवळ आग्यानें हवन करावें. सर्व ठिकाणीं तिलद्रव्याचा होम प्रशस्त आहे.
 कारण तो सर्पपापनाशक होय असें विष्णुधर्मोत्तरपुराणात वचन आहे
 शातातपःरूपि म्हणतो, कृच्छ्र, अयुत १०००० गायत्रीजप, वेदपारायण व
 सहस्रसंख्याक तिलहोम या चार गोष्टी समसमान आहेत. म्हणजे या प्रत्येक
 क्रियेचें बळ पापनाश हें आहे. उपर्युक्त शातातपाचे वचनात जो कृच्छ्रशब्द
 आहे तो प्राजापत्यकृच्छ्र या अर्थीच आहे. इतर प्रथकार त्याचा अर्थ-
 चाद्रायणकृच्छ्र असा करतात. याप्रमाणें कमलाकरभट्टकृत वेदपारायणविधि
 समाप्त झाला याप्रमाणें चरणव्यूहाच्या प्रथमखण्डाचें भाष्य यथामति विधे-
 श्वराच्या कृपेनें समाप्त झालें. वेधे चरणव्यूह प्रथमखण्डभाष्यभाषांतर समाप्त.

(चरणव्यूहद्वितीयखण्डः)

॥ यजुर्वेदवर्णनम् ॥

॥ अथ यजुर्वेदखण्डः ॥

यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति । तत्र चरकानाम् द्वादश भेदा भवन्ति, चरका आह्वरकाः कटाः प्राच्यकटाः कपिष्ठलकटाश्चारा-
यणीया वारायणीया वार्तान्तवेद्या श्वेताश्चतरा औपमन्यवः पाताण्ड-
नीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानाम् षड्भेदा भवन्ति,
मानवा वाराहा दुन्दुभाश्चागलेया हारिद्रवेद्या श्यामायनीयाश्चेति ।
तेषां अध्ययनम्—

द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।

ऋग्गणः परिमद्ख्यातस्ततो ऽन्यानि यजूंषि च ।

अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेत-
त्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गु-
णम् । तत्र तत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्त्यौखेयाः स्याष्टिकेया-
श्चेति । तत्र स्याष्टिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । कालेता यात्रायनी
हैरष्यकेत्री भारद्वाज्यापस्तम्बी चेति । तेषामध्ययनमष्टौशतयजुः
सहस्रान्यधीत्य शाखापारो भवति, तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पद-

पारो भवति, तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति, पडङ्गान्यधीत्य पडङ्गविद्भवति ।

त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजुर्वेदः स त्रिवेद्यः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति पडङ्गानि ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं जुष्टनिरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा प्रातिपदमनुपदं छन्दो भाषाधर्मो मीमांसान्यायस्तरुं इत्युपाङ्गानि । तत्र परिशिष्टानि भवन्ति, उपज्योतिषं साङ्गलक्षणं यूपलक्षणं, छागलक्षणं प्रतिज्ञाऽनुवाकसङ्ख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदसृग्मृज्जंपीष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुमङ्ख्या निगमा यज्ञपार्थहोत्रकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणामित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । तत्र कठानां, योगा येन विशेषस्तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यवाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति जावाला बौद्धायनाः काण्वा माध्यन्दिनेयाः शफियास्तापनीया कपोलाः पाण्डरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरा वैशेया वैधेया अद्धा बौधेयाश्चेति । तेषामध्यनं सौक्लिकं प्रवचनीयश्चेति ।

मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम् ।

पण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्नमुच्यते ॥ १ ।

भाष्यम्— अथ द्वितीयखण्ड व्याख्यायते— यजुर्वेदस्य षड्-
शोतिर्भेदा भवन्ति अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः । पद् अशोतिर्भेदा
इत्यर्थः । तत्र चरुक्रान्ता द्वादश भेदा भवन्तीति स्पष्टार्थः । ते के
भेदा ।

चरुः आन्धरुः कठाः प्राच्यः कठाः कपिष्ठकठाः
आरायणीया वारायणीया वार्तान्तेयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः
पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा
भवन्ति । मानस दुन्दुभा वाराहका छागलेया हारिद्वेया
(श्यामा) श्यामायणीयाश्चेति ।

इति पद् मैत्रायणीयशाखागणा इत्यर्थः । मैत्रायणीयानां
कोचित् सप्तभेदा भवन्ति इति यदन्ति । 'श्यामा इत्याधिकं तदधिक-
मेव । मैत्रायणीयस्तु चाजसनेयवेदाध्यायी । मानवं कल्पसूत्रम् ।

तेषामध्ययनप्रोत्तरशतं यजुः सद्भाष्यधीत्य शास्त्रापारो
भवति । तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशत् अध्यायाः । अष्टशता-
धिकसहस्रमना इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति ।
द्विवारपठनात् पदपारायणफलम् भवतीत्यर्थः । तान्येव त्रिगुणा-
न्यधीत्य क्रमपारो भवति । त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भव-
तीत्यर्थः । पदक्रमाध्ययनं पृथक् न भवतीत्यर्थः ।

भाष्यार्थः — यजुर्वेदात् ८१ भेद आहते भेद या शब्दाने शाखाभेद
हा अर्थे प्याना त्यक्त चरुकात् १२ भेद—त्यानी नावे १ चरुः, २ आन्धरुः,
३ कठ, ४ प्राच्यः, ५ कपिष्ठकठ, ६ आरायणीय, ७ वारायणीय, ८ वार्ता
न्तेय, ९ श्वेताश्वतर, १० औपमन्यव, ११ पाताण्डनीय, १२ मैत्रायणीय मैत्राय
णीयशाखेत्वे भेद ६ । मानस, २ दुन्दुभा, ३ हारिद्वेय, ४ वाराह, ५ छागलेय
(एनेय) ६ श्यामायणीय अस्ते हे मैत्रायणीय शाखागण (भेद) आहते-

रित्येक मैत्रायणीय शास्त्रेण सात भेद मानतात. त्यांच्या मतें ' श्यामा' हा आघक आहे, पण तो खरोखर जाघकच आहे. मैत्रायणीय शास्त्रेचा मनुष्य वाजसनेय वेदाचें अभ्ययन करणाराच असतो. मानच हे त्याचें वस्त्रपूर्व म्हणजे ध्रीतपूर्व होय. त्याचे संहिताग्रन्थाचे मन्व ११०८ आहेत त्याचे ५१ अध्याय केले आहेत संहिताग्रन्थाचें दोन वेळ पठन केले म्हणजे तो वैदिक ' पदपार ' या संज्ञेस योग्य होतो तीन वेळ पठनाने त्याचा ' क्रम-पार ' ही संज्ञा मिळते तात्पर्य, या शास्त्रेस अनुक्रमें पद व क्रमपारायण क्लृपाचें पद मिळतें कारण त्याचा (मैत्रायणीयाचा) पदक्रमान्वयन साहतेहून वेगळें नाहीं

भाव्यः—पडंगान्वयीन्य पडंगमिद् भवति । ता शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो जपातिपमित्यंगानि भवन्ति ।

प्राच्य-उदीच्यनैऋत्येषु तिस्रसु दिक्षु वाजसनेय-वेदोत्पत्तिरेषु वक्ष्यामः । इतर देशेषु वेदशास्त्रयोर्विभाग उच्यते । तत्र-विषाहे सोमे ध्राञ्जे च अभ्याधाने तयेष च । एते स्वजा-तिभिः कुर्यादन्यथा पातितो मवेत् । महार्णवे-पृथिव्या मध्यरेखा च नर्मदा परिकीर्तिता । दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदाश्च उच्यते ॥ १ ॥ नर्मदा दक्षिणेभागे गापस्तव्याश्वलायनी । राणायनी विष्पला च यज्ञकन्याविभागिनः ॥ २ ॥ माध्यादिनी सांरथायनी, कांथुमी शौनकी तथा । नर्मदोत्तरभागे च, यज्ञकन्याविभागिनः ॥ ३ ॥ तुंगा वृष्णा तथा गोदा सत्याद्रिशिखराचधि । सा आन्ध्रदेशपर्यन्त, बह्वृचश्चाश्वलायनी ॥ ४ ॥ उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच इरितः । कौपीतिकी प्राज्ञण च शाखा सांरथायनी स्थिता ॥ ५ ॥ आघादि-दक्षिणाग्नेयी गोदा सागर आवाधे । यजुर्वेदस्तैत्तिरीय आपस्तयी प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥ अथयूनादहोतृणा सन्नि सूत्राण्यनेकशः । यत्रास्ति योनिर्बर्धघः सूत्रज्ञानकलान्वितः ॥ ७ ॥ सत्याद्रिपर्यन्तभा-

द्विशां नैऋत्यसागरात् । द्विरप्यकेशी शाखा च पशुरामस्यसद्विधो ॥
 ॥८॥ मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जर देशत । व्याप्ता वायव्यदेशाच्च
 मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ॥ ९ ॥ छंगक्षगकलिगश्च कानीनो गुर्जरस्तथा ।
 वाजसनेयी शाखा च माध्वंदिनी प्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ ऋषिणा याञ्च
 चल्स्येन सर्वदेशेषु विद्युता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्व-
 सप्तका ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ — सहा जगाचें अध्ययन करून, वैदिक यज्ञधत्ता होतो
 तीं षड्गो ऋषीं ? शिक्षा, प्यानिप्र छद, व्याकरण, (अणध्यायी) कल्प,
 (श्रौत व गृह्यसूत्र) व निरुक्त अशीं सहा आहेत. पूर्वं, उत्तर व नर्म व
 या तदोत, वाजसनेय शास्त्रेचे लोक आहेत व त्याचे भेद १५ आहेत
 पूर्वोक्त तीन दिशात, वाजसनेय वेदाची उपति कशी झाली ही गोष्ट पुढे
 सांगण्यात येईल. येथे व इतर देशात कोणत्या वेदाची कोणती शाखा आहे,
 कीं जिचा परस्पर यज्ञकन्यासबंध आहे याचा विभाग मागतों. विवाह,
 सोमयज्ञ, आहुत व अग्न्याधान या कर्मांत त्या वाजसनेयानीं स्वजातीशीं
 सनव कराया नाहीं तर तो पतित होतो, असें वचन आहे. शिक्षाय महार्णव
 ग्रथात पुढील वचन आलेली आहेत ' भारतर्ष ' या सधेनें प्रतिज्ञ
 असलेल्या भूभागातून मध्यभागी नर्मदा नदी वहात अगल्यामुळे तिला
 ' वृष्णीची मध्यरेखा ' म्हटकें असावे. मध्यरेषेच्या दक्षिणेत्तर मागात
 चार वेदाच्या कोणकोणत्या शाखा अस्तित्वात आहेत, कीं ज्याचा परस्पर
 सनव प्रियाहादि कर्मांत होतो, ते सांगतो. मध्यरेषेच्या म्हणजे नर्मदेच्या
 दक्षिणेस यमुनेदाची आपस्तनी ऋग्वेदाची आश्वलायनी, सामवेदाची
 रागायनी व अथर्ववेदाची पिप्पला या चार शाखा असून, त्या शाखांचें
 अध्ययन करणारात परस्पर यज्ञप्रिनाहसनव होतो. नर्मदेच्या उत्तरेस माध्य
 दिनी, सारण्यायनी, कौशुमी व शौनरी ह्या चार शाखा असून यमुनेद,
 ऋग्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या असून त्याचाही परस्पर मबंध (यज्ञ,

विवाह इ कर्मोत) आहे सत्त्वादिदिशिहरापासून कृष्णा, हुगमद्रा व गोदावरा यांचे तीर्तीं आप्त देशपर्यंत (तैलगाण) शानल व आश्रलायन या दोन शाखा आहेत नर्मदच्या उत्तरेस गुजळ देशात ऋग्वेदच आहे त्याची तिगड साल्पायनी शाखा च कौपीतही शाखा आहे आप्रापासून दक्षिण देशात आमरीपडे असलेल्या देशात गोदासागरापर्यंत यज्ञवेदाचा ऐत्तिरीय व आपरतनी शाखा आहे अध्वर्यु, उद्गाता व होता यांचीं कर्में सागणारीं मूर्धे आहेत जेथे ज्याचा परस्पर विवाह च यज्ञसन्ध होतो तेथें त्या सूत्राचें ज्ञान सपल आहे सद्वात्रीपासून मैत्रुत्वेस असलेल्या समुद्रापर्यंत परशुराम धेन्नाचे सन्धि हिरण्यकेशी शाखा आहे मयूरधर्तापासून गुजरातच्या सर हरीपावेतो मैत्रायणी शाखा असून वापय्यसरहरीपर्यंत तिचा प्रसार आहे अम (बिहार) वग (बंगल) कर्लिम (ओरिसा) वानीन (गंड) व गुजराय देशात वाल्मकेय वेदाची माभदिनी शाखा आहे याज्ञवल्क्यानें शुद्ध यज्ञवेदाची जी प्रथम वण्णशाखा तिचा सर्व देशात प्रसार केला

भाष्यम्:— यासशिष्यो वैशम्पायनो निगदाख्य यजुर्वेद पठित्वा शिष्याश्चकार तद्य भागयते । वैशम्पायनाशिष्या वै सरका षड्यधोऽभवन् । यद्येर्ग्रहहत्याद् क्षपण स्वगुरोर्मतम् ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आदाहो भगवन् कियत् । चरितेनाल्पसाराणा चरिष्येऽह सुदुश्चरम् ॥ २ ॥ इत्युक्तो गुरुरप्याह कृपितो यादालं त्वया । विप्रायमन्त्रा शिष्येण मद्घीर्तं स्वजाभिवति ॥ ३ ॥ देवरात सुतःसोऽपि च्छर्दित्वा यजुया गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो दृष्टुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ४ ॥ यजूपि तित्तिरा भूत्वा तद्गोलुपतयाद्दु । तैत्तिरीया इति यजु शाखा भासन् सुपेशला ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मैच्छदास्यधिगयेपयन् । गुरोर्गधिगमानामि सुपतस्पेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच- ' ॐ नमो भगवते आदित्याय ' इत्यारभ्य... .. ' अयातयामयजुःशाम उपसारामि ' इत्यन्तं तुलाष । पय स्तुतः स भगवान् प्राकिरूपधरो हरि । यजू-

प्ययातयामानि मुनयेऽद्वात्प्रसादितः ॥७॥ यजुर्भिरकरोञ्छाखा दश-
पञ्चतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्वस्ताः काण्वमाभ्यंदिनादयः ।

भाष्यार्थः— आता प्रसंगवशात् शुक्लयजुर्वेद कसा उत्पन्न ज्ञाना तै
सांगतौ. व्यासशिष्य वैशंपायनाने निमदाख्य यजुर्वेदाचे अध्ययन करून
शिष्य केले. याने वर्णन पुढीलप्रमाणे श्रीमद्भागवतांत आहे. वैशंपायनाचे
' चरकाण्वर्यु ' शिष्य होते. त्यांनी गुरुची ब्रह्महत्या नष्ट करणारे मत केले
तेव्हा वैशंपायनाचा शिष्य याज्ञवल्क्य गर्वाने पुढे येऊन म्हणाला, ' गुरुजी,
हे शिष्य दुसळे आहेत. त्यांच्या मताचरणाने काय होणार ? यास्तव तुम्ही
सांगितलेले हे कठीण मत मीच करतो.' ही त्याची गर्वोक्ति ऐकून वैशंपाय-
नास राग आला व तो म्हणाला, ' पुरे तुझा संबंध. तूं येथून चालता हो.
माझा शिष्य असून ब्राह्मणाचा अपमान केलास त्या अर्था माझ्यापार्शी तें
शिकलास तें सर्व टाकून दे ! ' याशब्दस्य देवराजमुनीचा पुत्र होता. त्याने
गुरुच्या आशेनुसार तत्काल यज्ञःसंहिता ओकून टाकली व तो तेथून निघून
गेल्या. तो गेल्यावर ऋषींनी यज्ञःसंहितेची टाकून दिलेली सर्व वचने पाहिली.
त्याच्यापिपयां ऋषींस लोभ वाटला. त्यांनी तत्तिरी पर्याची रूपे घऊन तीं
घेतलीं. त्यामुळे त्या सुंदर तैत्तिरीय शाखा झाल्या. शौनरुमुने, याशब्दस्य
तेथून गेल्यावर वेदमंत्रांचा शोध करूं लागला. त्याला आपल्या गुरुजवळ
नसलेले असे नवीन वेदमंत्र पाहिजे होते. त्यासाठी त्याने सूर्याची उपासना
केली. याशब्दस्याने 'हे मगधन् सूर्यनारायणा, तुला नमस्कार असो' असा
आरम करून पुष्कळ स्तुति केली व शेवटी म्हणाला, ' मी तुझ्या चरणाला
शरण आहे. करिता कोणाच्याही तोंडी राहून शिळे साले नाहीत असे
नवीन यज्ञमंत्र मला पाहिजेत. ' सत म्हणाले शौनका, याप्रमाणे याग-
वल्क्यानने सूर्याचा स्तव केला असता तो प्रसन्न झाला व त्याने वार्जाचे म्हणजे
धोड्याचे रूपाने त्या ऋषीला नवीन असे यज्ञमंत्र दिले. त्या समयें याश-

कल्पत्याद्य जे यजुर्मंत्र मिळाले त्याच्या त्याने (१५) पंधरा शाखा केल्या. त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा म्हणतात त्याचा काण्व, माष्यादिन इत्याद कांभी स्वीकार केला.

भाष्यम्— इत्यादि-ग्रंथपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानंतरं देवरातस्तुतेन अत्राह्मणात्वमभिया स्तुतेन सूर्येण वाजिरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा सन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनेयी संज्ञाः । शाखारण्डत्वपरिहाराय चातुर्वेदत्वसंख्यासंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यजुषि मुनये वृत्तानि । तैर्वजुभि-रुपरतैः समुनिस्ताः वाजसनीः पञ्चदशशाखा अकरोत् । तस्मान्च मुनेः सकाशात् काण्वमाष्यादिनादयः अध्ययनं चक्रुः । ते पञ्चदश भवन्ति ।

भाष्यार्थः— यरील प्रथाचा विचार करता यजुर्वेद टाकल्यानंतर देवरातपुत्र याज्ञवल्क्याने आपणास अत्राह्मणात्व वेईल या मीतीने सूर्याचे स्तवन केले. तेव्हा घोड्याच्या रूपाने ' वाजेभ्य ' म्ह. मानेवरच्या केशा-पासून वाजेन म्हणजे वेगाने टाकल्या म्हणून त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा हें नाव प्राप्त झालें. शाखारण्डत्वदोष टाळण्याच्या निमित्तानें च वेदांची चार ही सख्या संरक्षण व्हावी म्हणून वाजीरूप स्मृतीने वर्षी कोणास टाकक नसलेले म्हणूनच नदीन (अयातयाम) असे यजुर्मंत्र याज्ञस्वपमुनीला दिले. त्या मिळालेच्या मन्त्रांनी त्याने पंधरा वाजसनेयी शाखा केल्यानंतर काण्व, माष्यादिन इत्यादींनी अध्ययन केले, त्या शाखा पपरा आहेत.

भाष्यम्— अय प्रसंगाद्यजुर्वेदस्य शाखाप्रणयनविचारः किञ्चिदुच्यते । तत्र यजुर्वेद एव प्रथमः । तथा च विष्णुपुराणे । एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् इति । यज्ञोपयो-गिश्वरूपयोगात् सर्वोऽपि वेदो यजुर्वेद इत्युच्यते । यजुर्वेदस्य

शाखापेदे सविस्तरमाह — यजुर्वेदनरो शाखा सप्तविंशन् महा
 मुने । वैशपायननामामो व्यासशिष्यश्चकार वे ॥ १ ॥ शिष्येभ्य
 प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुत्तमात् । याज्ञवल्क्यपस्तु तस्याभूद्ब्रह्म
 रातसुतो द्विज ॥ २ ॥ शिष्य परमधर्मज्ञो गुरुदृष्टिस्त सदा ।
 ऋषियौद्य महामेरो स्तमाजे नागमिष्यति ॥ ३ ॥ तस्य वै सप्तरा
 त्राप्तु ब्रह्महत्या मविष्यति । पूर्वमेव मुनिगणे समयो य कृतो
 द्विज ॥ ४ ॥ वैशपायन एरुस्तु त व्यतिक्रान्तवास्तदा । स्वस्त्रीय
 बालक सोऽथ पदाद्युपमघानयत् ॥ ५ ॥ शिष्यानाह स भो शिष्या
 ब्रह्महत्यापह व्रतम् । चरन् च मरुते सज न विगार्पमिद नया ॥ ६ ॥
 अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेतैर्बहुभिर्द्विजै । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्च
 विष्येऽहमिद व्रतम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ — जाता प्रसंगान् यजुर्वेदशास्त्राया रचनया याज्ञ
 विचार सागर्तो प्रथम यजुर्वेदच हाता पिण्डपुराणात् एरुच यजुर्वेद चार
 प्रकारानी कल्पिला असें म्हटलें आह कारण सर्व वेद यज्ञोपयोगी असल्या
 मुळें त्यांना यजुर्वेद हा सहा होती जाता यजुर्वेदाचा शाखाभेद सविस्तर
 सागर्तो व्यासशिष्य वैशपायनान् यजुर्वेदशास्त्राच्या २७ शाखा कल्या आणि
 शिष्यांना दिल्या त्यानी अनुत्तमान् त्या ब्रह्म केल्या वैशनायनाशिष्य
 याज्ञवल्क्य ब्रह्मरातसुत्र अस्त परम धर्म जाणगारा व गुरुतेजें त पर असा
 होता एके वेळीं सर्व ऋषीनीं निवार करन जसें ठरविलें का, गेहपत्तापर
 आपला माठा समाज भरवावा त्या वेळीं ठरल्याप्रमाणें त्या समाजात जो
 ऋषि वेगार नाही त्याज सात दिवसातच ब्रह्महत्या धडेक या नियमान्
 एरुन्त्या वैशपायनान् उचरन केके त हा कमानसर्षोगान् सात दिवसांचे
 भातच त्याचा भाचा त्याच्याच पापान् फिरटन गेला व त्यामुळें त्याच
 ब्रह्महत्या लागली म्हणून त्यान आपल्या सज शिष्यांना ब्रह्महत्यानाशक व्रत
 करण्याची आज्ञा केली तेव्हा याज्ञवल्क्य मुदें वेऊन म्हणाला, ' या निस्तव
 मानगाना व्यः कथ देण्यात काय अर्थ ? मीं हें व्रत करतो

भाष्यः— ततः कुक्षो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यम् महोमुनिम् ।
 मुख्यतां यत्त्वयाघोतं मत्सो विप्रावमानक ॥ ८ ॥ निस्तेजसो घद-
 स्येनान् यत्त्वं ब्राह्मणपुंगवान् । तेन शिष्येण नार्योऽस्ति ममाज्ञा-
 भंगकारिणा ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ॥
 ममाप्यलं त्वयाघोतं यन्मया तदिदं द्विज ॥ १० ॥ पराशर उवाच ।
 इत्युक्तो रुघिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः । उर्ध्वित्वा ददौ तस्मै
 ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥ यजूंष्य विस्तृशानि याउवल्क्येन
 वै द्विज । जघृद्विस्तृशानि भूत्वा तैत्तिर्यास्तु ततः स्मृताः ॥ १२ ॥
 ब्रह्महत्याघ्नतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः । चरकाभ्यर्च्यस्ते तु
 चरणान्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥ याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः
 तुष्टप प्रयतः सूर्यं यजूंष्यमिलपंस्ततः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थः— 'गुरु रागायून म्हाले, ' नू माहणाचा अपमान करणारा
 आदेश. कारण या भेड माहणांना तू निस्तेज म्हणतोस तर माझा आज्ञाभंग
 करणाऱ्या शिष्याचा वाय उपयोग ? तेहा माझ्यापायून केलेले अपयवन
 दान दे ! ' तेहा याज्ञवल्क्य म्हणाला, ' गुरो, मी तुमच्या ठिकाणी अव-
 नेच्या भक्ताने असे म्हणालो. असे अतता तुम्ही रागायून तर तुमच्या-
 पायून बेलेले अपयवन सनादी नसो. ' पराशर म्हणाले, असे योडून त्याने
 रत्नाने भरलेले असे मूर्तिमन्त यजुंष्य ओडून दाखले व तो शिषून गेल्या.
 याज्ञवल्क्याने ओडून दाखले ते यजुंष्य पर्पिणा ब्राह्मणापासून घेई अनुदित
 घाटने म्हणून त्यांना तित्तिरीकराच्या रूपाने पुन घेतले म्हणून ते तैत्तिरीय
 झाले. वैशंपायनाने सांगितलेल्या (याज्ञवल्क्यवतिरिक्त) ज्या शिष्यांनी
 ब्रह्महत्यानाशक्याचे आचरण केले ते ' चरकाभ्यर्च्यु ' झाले. हे मैत्रेया,
 नवर याज्ञवल्क्यानेही प्राणायामावर होऊन पुढे रीधीने यजुंष्य (वैश-
 पायनगुरुजाळ नमाले) गतादन करणाऱ्या रूढीने यज्ञाची स्तुति केली.

भाष्यः— याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सत्रिषु द्वाराय मुक्ते-
रमिततेजसे । ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः ॥ १५ ॥
इत्यादि । पराशर उवाच इत्यन्तां स्तुतिं कृत्वा । इत्येवमादिभि-
स्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजिरूपधरः प्राह त्रियतामभिषा-
ञ्छितम् ॥ १६ ॥ याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।
यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः— याज्ञवल्क्य म्हणाला, ' मुक्तीचे द्वार, अमित तेजस्वी
व ऋग्यजुःसामरूपी, त्रयीधामात्मने नमो ' इत्यादि परा-
शरवचनापर्यंत स्तुति केली. " नमः सविने " इत्यादि श्लोकांनी स्तुति
केली असतां मूर्खाने प्रसन्न होऊन घोड्याच्या रूपाने ' वर माग ' असे म्हटले.
तेव्हा याज्ञवल्क्याने मूर्खाने नमस्कार करून " माझ्या गुणवत् नसलेले
(अघातघाम) भ्रमे यजुर्मन्त्र मला दे ' असे म्हटले.

भाष्यः— पराशर उवाच— एवमुक्ते दक्षी तस्मै यजूंषि
मगवान् रविः । अघातघामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ १८ ॥
यजूंषि वैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याताः
सूर्योश्वः सोऽमघघतः ॥ १९ ॥ शास्त्रामेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च
वाजिनाम् । कण्याद्यास्तु महाभागा याज्ञवल्क्यप्रवर्तिताः ॥ २० ॥
तद्गुरुर्दशम्पायनो यानि न वेत्ति तेषां व्यासेनानुपदिष्टत्वाच्चित्ति
भावः । वाजिनः समाख्याता वाजिरूपसूर्यप्रोक्तसंहिताभ्यायित्वात् ।
इति वाजसनेय्यवेदोत्पत्तिः ।

भाष्यार्थः—तेव्हा मूर्खाने व्यासाने वैशम्पायनकथिल्या न सांगित-
लेले म्हणून त्यांना टाऊक नसलेले असे यजुर्मंत्र दिले. त्या मंत्रांचे जप्यवन
करणे ' वाजी ' झाले. कारण ते मंत्र सांगतांना एव घोडा झाला होता.
त्या वाजींचे काण्वादि १५ भेद पारुष्यव्याने प्रसिद्ध केले. याप्रमाणे शुद्ध-
यजुर्वेदाची उत्पत्ति झाली.

भाष्यः— 'काण्डाः माध्यंदिनाः शाफ्याः स्थावायनीयाः
कापालाः पौडरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्या वैधेया
घेणेया औधेया गाल्वा वैजवाः कात्यायनीयाश्चेति' (पञ्चदश
शास्त्रा इत्यर्थः ।)

'प्रतिपदमनुपदं, प्रतिपदे अनुपदं अल्पपदं कर्तव्यमित्यर्थः ।
छन्दः, छन्दोरत्नाकरादि । भाषा शब्दपरिभाषा । धर्मः धर्मशास्त्रं
मिताक्षरादि । मीमांसा प्रसिद्धा । न्यायस्तर्कः न्यायशास्त्रेण काणाद-
सूत्रम् । तर्कशास्त्रेण गौतमसूत्रम् इति पटुपांगानि । उपज्योतिषं
'ज्योतिःशास्त्रम् । सांगलक्षणं सामुद्रिकादि । (यूपलक्षणं ज्ञातलक्षणं
च यज्ञे प्रसिद्धम्) । प्रतिशास्त्रम् खण्डव्यात्मकम् । अनुवाकाध्याय ।
वेदशास्त्रापरिज्ञानार्थं चरणव्यूहसूत्रम् । शास्त्रसूत्रम् नवखण्डा-
त्मकम् । श्रौतयज्ञार्थं मंडपरचनात्मकं शुल्यसूत्रम् । पार्षदपरिशिष्ट-
सूत्रम् । ऋग्यजुर्निर्णयार्थकं ऋग्यजुःपरिशिष्टसूत्रम् । इष्टकापुरण-
परिशिष्टसूत्रम् । गोत्रप्रवरनिर्णयार्थः प्रवराध्यायः । उक्थशास्त्र-
परिशिष्टम् । ऋतुसंख्या । तिग्म यज्ञपाथ्यं हौत्रकं प्रसवेत्थान
कूर्मलक्षणपरिशिष्टपञ्चकं । यज्ञेषु प्रसिद्धम् । एतानि परिशिष्टानि
अष्टादशसंख्याकानि कात्यायनमहर्षिप्रणीतानि ।

भाष्यार्थ — काण्ड, माध्यदिन इत्यादि वा पथरा शास्त्रार्थी नामो
आहेत. प्रत्येक उपासकज्ञक पदाव्या मार्गे ' अनु ' म्हणजे अल्प पद ठेवावे.
उदाहरण, अनुच्छन्द, अनुभाषा इत्यादि छन्द म्हणजे छन्दोरत्नाकर वर्णन.
भाषा म्हणजे शब्दपरिभाषा. धर्म म्हणजे मिताक्षरादिधर्मशास्त्र. मीमांसा
पूर्वमीमांसा (जैमिनीकृत १२ अध्याय) न्याय म्हणजे काणादसूत्र. तर्क
म्हणजे गौतमसूत्र. अधी तदा उपागो आहेत १. उप-वेतिव म्हणव ज्योति -
शास्त्र, २. सांगलक्षण म्हणजे सामुद्रिक इत्यादि (यूपलक्षण व ज्ञातलक्षण यज्ञात
प्रसिद्ध आहेत) ३. प्रतिशास्त्र म्हणजे तीन ४ अनुवाकाध्याय ५ चरण
व्यूह (वेदाव्या शान्दाने ज्ञान दोष्यामाटी) ६. शास्त्रसूत्र नवखण्ड.

७. श्रौतयज्ञमठपरिचरणाकरण्यासाठी शुक्लसूत्र ८ पार्षदपरिशिष्टम्.
 ९. ऋग्वेद च यजुर्वेदनिर्णयकारिता ऋग्वजुः परिशिष्टम्. १०. इत्या
 पुरणपरिशिष्टम्. ११. गौतमधरनिर्णयार्थ प्रवराध्याय. १२. उक्त
 शास्त्रपरिशिष्ट १३. ऋतुमख्या १४ निगम, १५. यज्ञपार्थ, १६ हौत्रक.
 १७. प्रसवोत्थान च १८. पूर्वलक्षण अशी अठरा परिशिष्टे वात्स्यायन
 महर्षिनी लिहिली आहेत (हे भाषांतर चौखम्बामुद्रित अतलेल्या वाटा
 प्रमाणे आहे)

भाष्यः— द्वे सदस्ये शते न्यूनं मंत्रे वाजसनेयके । इत्यु-
 क्तमेतरसकलं सशुक्रियम् । ग्रंथाश्च परिसंख्यात ब्राह्मणं च चतुर्गु-
 णम् ॥ वाजसनेयके वेदे नवशताधिकसहस्रमंत्राः इत्यर्थः । सकलं
 एतत् सशुक्रियं (' ऋचं वाचं ' इति पद्द्विंशदध्यायोक्तचतुर्वि-
 षद्वचनकसहितम् । मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तः स शुक्लयजुः
 परिसंख्यात इत्यर्थः । वेदोपक्रमणे चतुर्विंशत्युक्तपौर्णिमाग्रहणात्
 शुक्लयजुः । प्रतिपदायुक्तपौर्णिमाग्रहणात् ऋणयजुः इति वा (ऋ-
 संख्या पञ्चविंशत्युत्तरकोनविंशति. १९२५ खिलमत्राः ' सग्निश्च ' इति
 पद्द्विंशत्यध्यायोक्ता । यजु संख्या अष्टाविंशत्युत्तराष्टशता-
 न्यष्टौ सहस्राणि) ब्राह्मणं च चतुर्गुणं ' वेदचतुर्गुणं शतपथब्राह्मण-
 मित्यर्थ । यजुर्वेदतरोरासन् शाखा एकोत्तरं शतम् । तत्रापि च
 शिवाः शाखा दशपञ्च च वाजिनाम् ॥ तत्रापि मुप्या विशेष्या
 शाखा या कण्वसंशिका । इति ग्रयान्तरे ।

भाष्यार्थः— वाजसनेयी वेदात् १९०० (२०००-१००) मन
 आहेत. ते सर्वे सशुक्रिय आहेत. सशुक्रिय म्हणजे शुक्लयजुर्वेदाच्या ३६ व्या
 अध्यायात ' ऋचगान ' इत्यादि चोरीस ऋचासहित म्हणजे १९२५
 आहेत. त्या वेदात शुक्लयज्ञ म्हणण्याची वारणे दोन. भाष्यान्वयाची पूर्वाभि-
 रूपा हे एक च दुगटें त्यांना उक्त्वर्मागती चतुर्विंशत्युक्त पौर्णिमा सांगि-

तली आहे हें होय. ज्या शास्त्रीयाना उपाक्रमांसाठी प्रतिनदायुक्त पौर्णिमा प्यावी असा आदेश आहे ते 'वृष्णयजु' होत. ग्रंथान्तरी यजुर्वेदरूप वृक्षाच्या शाखा १०१ आहेत त्यापैकी वाजीच्या १५ शाखा कल्याणकारक असून त्या शाखेत 'कण्वशाखा' प्रथम म्हणजे मुख्य शाखितली आहे.

भाष्यः— तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति । औख्या खाडिकेयाश्चेति । खाडिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तंबी वौचायनी सत्यापादी हिरण्यकेशी औधेयीचेति । तेषामध्ययनपरिमाणम् । काडास्तु सप्त विधेयाः प्रश्नाश्चाधिन्यज्ञश्चतुः ॥ चत्वारिंशत्तु विधेया अनुवाकाः शतानि पट् ॥ १ ॥ एकपञ्चाशदधिकः संख्या पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति चाधिका ॥ २ ॥ लक्षैकस्तु द्विनवतिसहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथैवाक्षर मुच्यते ॥ ३ ॥ लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टपष्टाधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् ॥ ४ ॥ काण्डाः ७, प्रश्नाः ४४, अनुवाकाः ६५१, पत्राशी २१९८, पदानि १९२०१०, अक्षराणि २५३८६८ । शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च । चतुःशताम्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते ॥ १ ॥ इति ब्राह्मणे अष्टौ वाक्यसंख्या १९४८० । इति तैत्तिरीयानिगद्वेदाख्यसंख्योक्ता इत्यर्थः ।

भाष्यार्थ — तैत्तिरीय शाखेचे भेद दोन. १. औख्य, २. खाडिकेय खाडिकेयाचे भेद पाच. १. आपस्तंबी, २. वौचायनी, ३. सत्यापादी, ४. हिरण्यकेशी व ५. औधेयी असे आहेत. त्याचें अध्ययनाचें परिमाण पुढे दिल्याप्रमाणें आहे. काड ७, प्रश्न ४४, अनुवाक ६५१, पत्राया २१९८, पदें १९२०१०, अक्षरे २५३८६८. ब्राह्मणमयासीठ आठ आठ वाक्याची सख्या १९४८०. याप्रमाणें तैत्तिरीय शाखेच्या 'निगद' वेदाची संख्या सांगितली.

भाष्यः—मन्त्रब्राह्मणयोर्बेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विश्वेषोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥ मंत्रश्च ब्राह्मणं च मंत्रब्राह्मणे तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोः वेद इति संज्ञा। तदुक्तं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्बेदनामधेयम्' इत्यृक्शास्त्रीयप्रातिशाख्य भाष्यकारेणोष्घटेन आपस्तम्बीय सामान्यसूत्रभाष्यकारेण कपर्दिना धूर्तस्वामिना च। तथा च साति मंत्रो नाम संहितामंत्रः। तादृशमन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदग्रे, ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथाऽपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति स मंत्रब्राह्मणयोर्बेदस्त्रिगुण पठ्यते इत्यर्थः। एतादृशपठनं शाखायाः अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेषास्ति। तथाहि संपद्यामि "प्रजाऽअहमिह-प्रजासोमानर्वाः" इति संहितामंत्रः ॥ एतस्यैव ब्राह्मणं संहितायामेष तदग्रे एव संपद्यामि—"प्रजाअहमित्याह यावन्त एवेति" ब्राह्मणमित्युभयोरपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणितं पठनं भवति। एतादृशमुदाहरणान्तरमाह—"इमामगृभ्णन्शानामृतस्यपूर्वं आयुषिषिदधेपु" इति संहितामंत्रः। एतस्यैव ब्राह्मणसंहितायामेष तदग्रे एव संहितारूपेण वर्तते तत्कथम्? इत्यपेक्षायामाह "इमामगृभ्णन्शानामृतस्येत्यश्वामिधानीमादत्ते" इति ब्राह्मणम्। अनेयोरपि त्रिगुणत्वेन पठनं "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरस्तयः" इति त्रिगुणत्वेन पठनं भवति। एते त्रिगुणाः कस्यामपि शाखायां न भवन्ति किन्तु गाथासंप्रदायात्। एयमन्यानि यद्गानि वाभ्यानि सन्ति। अतः कारणात् अन्यानि शाखान्तराणि स्मृतानि। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति। एतेषां शुद्धरूपयजुषां पठनं प्रवचनीयाः प्रतिवचनत्वेन च समाप्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यार्थः—यजुर्वेदायै लक्षण संहितामंत्र व ब्राह्मणमिभित जौ वेद तोच कृष्णयजुर्वेद मुख्य होय. इतर शुद्धयजुर्वेदादि शाखा होत 'मन्त्रब्राह्मणयोर्बेदनामधेयम्' अणें कर्त्याश्रीय प्रातिशाख्यभाष्यकार उच्यते-

चार्य व आपस्तम्बयुक्तभाष्यकार कपर्दी व घृतस्वामी यांनी वेदांचे चर जें लक्षण सांगितलें आहे त्याचें विवरण पुढीलप्रमाणें केलें आहे. मंत्र म्हणजे संहितामंत्र आणि तथा मंत्ररूपसंहितेमध्येंच त्याच्याच पुढे त्याचा ब्राह्मण म्हणजे त्या मंत्राचा कर्माभ्यें विनियोग सांगणारें वचन या दोहोंचें संहिता, पद व ऋग्वेदानें त्रिगुणपठन म्हणजे अध्ययन ज्या शालेंत आहे तिला मुख्य यजुर्वेद असें मांव आहे. अशा प्रकारचें अध्ययन फक्त तैत्तिरीय शालेंतच आहे. त्याचें उदाहरण 'प्रजाअहमिहप्रजासो मानवीः' हा संहितामंत्र. त्यापुढेंच त्या मंत्राचा विनियोग सांगणारा ब्राह्मण 'प्रजा-अहमित्याह' हा आहे. या उभयांचें संहिता, पद, वचन या रीतीनें जें पठन तें त्रिगुणपठन होतें. अशाच रीतीचें दुसरे उदाहरण सांगतां— " इमामगृभ्णानुरक्षानामृतस्यपूर्वं आयुषि विदधेपु " हा संहितामंत्र व त्यापुढें संहितामंत्र संहितारूपानें ब्राह्मण सांगितला आहे. तो कसा अशी आकाशा उत्पन्न होईल म्हणून सांगतां. " इमामगृभ्णानुरक्षानामृतस्येत्थामिधानी-मादत्ते " हा ब्राह्मण दिला आहे. तात्पर्य, संहिता व ब्राह्मण या उभयांतनेंही त्रिगुणत्वानें म्हणजे उदात्त, अनुदात्त, स्वरित या स्वरांत पठन हे त्रिगुण कोणत्याही शालेंत नाहींत; कारण इतर शालांचे ब्राह्मणादि ग्रंथ गायारूप आहेत म्हणून त्या शाला होत. या शुद्ध व फुल्ल यजुर्वेदाचें अध्ययन प्रतिपत्तनीपाठानें आर्षीपाठानेंच समाप्त होतें हा इत्यर्थ होय. उदाहरणार्थ अत्रये नु ब्रह्मन्वः प्रगेभ्याभि ब्रूवहि हा प्रैव व अमिर्हृवागिजंपनत् ॐ प्रगय हे प्रतिपत्तन हे दोन्ही आर्षीपाठ होत.

भाष्यः—अन्यान्यापि पुराणवाक्यानि संगृहीतानि—अग्नि-
धीष्टे नमस्तुभ्यं इषेत्योर्जे लसत्तनुः । मग्न सायाहि घीतये शंनो
देधीस्थरूपवान् ॥ १ ॥ इषेत्योर्जे यजुर्वेदशब्दः पुरुष एव च । नमश्च
पूर्णमा सूर्य-उदयव्यापिनी तथा ॥ २ ॥ संगृह्यमाणश्च यो वेदं
प्रतिषर्षे व्रतं चरेत् । यातयामनिवृत्त्यर्थं उदंस्य च विशेषतः ॥ ३ ॥

तस्योष्णिक् छंदलोमेपु गायत्री च त्वचा स्मृता । मांसिषु त्रिष्टुभं
विद्यात् अनुष्टुप् रुधिरः स्मृतः ॥ ४ ॥ अस्थिषु जगती चैव मज्जासु
पंचिके च । प्राणेषु वृहती छंदो यजुर्वेदस्य सक्षणम् ॥ ५ ॥ एतदर्थं
ऐतरेयश्रुतिः “ शुक्लकृष्णकनीनिकेति ” स यदि ह वाऽपि मृषा
वदति य एवमेतं छंदसां छंदस्त्वं वेद ” इत्यन्तम् ।

भाष्यार्थः—दुस्तीं संप्रदित केलेलीं पुराणवचनें अशीं आहेत.
‘ अग्निमीडे ’, ‘ इषेत्वोर्जे ’, ‘ अन्न आयाहि ’, ‘ शंनोदेवी ’ अशां चार
वेदांनीं प्रतीकें देऊन तो वेद स्वरूपवान् आहे, इतकेंच नव्हे तर तो
‘ लसत्तनुः ’ शोभिवंत दारीर धारण करणारा आहे. ‘ इषेत्वोर्जे ’ हा यजु-
वेदसुन्द पुरुषवाचकच होय. यजुर्वेदाच्या ‘ यातयाम ’ निवृत्तिवार्ती या
वेदाचा संग्रह करणाऱ्यानें प्रतिवर्षीं भावणमास उदयव्यापिपूर्णिमा या दिवशीं
मत (उपाकर्म) करावे या वेदपुरुषाचें सक्षण पुत्रीलप्रमाणे आहे. त्याचे
लोम (सर्व शरीरावर असणारी लव) उष्णिक् छंद, त्वचा गायत्रीछंद,
मांस त्रिष्टुभं, अनुष्टुप् रक्त, अस्थि जगती, मज्जा पंचिकेछंद, प्राणाचे ठिकाणी
वृहतीछंद आहे. याविषयीं ऐतरेय श्रुति आहे. ‘ शुक्लकृष्णकनीनिकेति ’ ।

भाष्यः—पुण्याहवाचने मंत्रान् प्रोक्षणे कंकणस्य च ।
समायां ब्रह्मयज्ञे च इषेत्वोर्जे यजुः पठेत् ॥ १ ॥ दांत्वायनो ब्रह्म-
यज्ञे इषेत्वोर्जे यजुः स्मरेत् । श्रौते स्मार्ते च पूर्ते च सर्वकर्मसु
योजितः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामायथांश्च समायां कुण्डमण्डपे । ब्रह्म-
यज्ञे प्रतिसरे पठेद्दे स्वस्तिवाचने ॥ ३ ॥ अन्यत्र समुदायश्च प्राय-
श्चित्तसमासु ते । यजुर्वेदोपनिषदि मंत्राः शाकलकाः स्मृताः ॥ ४ ॥
सपादिशाः शौमकेन आत्मशिष्याय शाकले । तेषां शाकलमंत्राणां
यजुःसंज्ञा समीरिता ॥ ५ ॥ यस्य वेदे शाकलमंत्राः तेषां यजुःसंज्ञा
इत्यर्थः ॥ ध्यायया चरणव्यूहस्य यजुःघण्टस्य वै मया । विस्तां

रिता यथाबुद्धि महोदवप्रसादतः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे द्वितीय-
खण्डव्याख्या समाप्ता । इति द्वितीयः यजुर्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः—पुण्याहवाचन, करुणप्रोक्षण, सभा व ब्रह्मयज्ञ यांमध्ये
“इषेत्वोर्जे” यजु म्हणावा. शांस्तावनाने ब्रह्मयज्ञांत ‘इषेत्वोर्जे’ या
यजुचे स्मरण करावे. याला श्रौत, स्मार्त, पूत इत्यादि कर्मांत त्याचाच विनि-
योग सांगितला आहे. ऋ, यजु, साम व अथर्ववेदाने सभा, कुण्डमंडप,
ब्रह्मयज्ञ, प्रतिसरवन्ध, पुण्याहवाचन व इतरत्र प्रायश्चित्त धारे कर्मांत
म्हणावयाचे संव यजुर्वेदाच्या उपनिषदांत सांगितलेले आहेत. म्हणून त्या
शाकलमंत्रांना “यजु” असे नांव दिले आहे. तात्पर्य, ज्या ज्या वेदांत
शाकलमंत्र असतील ते ‘यजुःसंज्ञक’ होत. याप्रमाणे चरणव्यूहाच्या
दुसऱ्या खण्डाचे महीदासाने यथाबुद्धि विश्वेश्वरकृपेने विवरण केले आहे.

याप्रमाणे चरणव्यूहग्रंथांतील दुसऱ्या खंडाचे महीदासाच्या भाष्या-
मह भाषांतर समाप्त झाले.

चरणव्यूहप्रथमभागस्तृतियखण्डः

सामवेदवर्णनम्

भाष्य —अथ तृतीयखण्डो व्याख्यायते ॥

मूलश्लोकः—सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्नध्याये
ष्वधीयानास्ते शक्रेण वज्रेणामिहता प्रनष्टाः शेषान् प्रवक्ष्यामि ।

भाष्यः—सामवेदस्येति किलेति । प्रसिद्धौ सहस्रभेदा आसन् ।
सहस्रभेदमध्ये शक्रेण वज्रेणामिहताः प्रनष्टाः “अनध्यायेष्वधी-
याना म्रियन्ते विद्युता खलु” इति । शेषान् शाखापाठकान् वक्ष्यामः ॥

भाष्यार्थ —आता चरणव्यूहाद्या तिस्र्या खडाचें व्याख्यान करतों.
सामवेदाचे १००० भेद होते त्यापैकी अनध्यायदिवशी जे अध्ययन करणारे
होते त्याना इन्द्रानें आपल्या वज्रानें नष्ट केलें ‘अनध्यायदिवशा जे
अध्ययन करणारे असतात ते विजेनें नाश पावतात असें पुराणवचन आहे.
आता उर्वरित शाखापाठक कोणते ते सागतों.

मूलश्लोकः—आसुरायणीया, वासुरायणीया, वातन्तिरेयाः,
प्राञ्जलश्रग्वेनविधा, प्राचीनयोग्याः राणापनीयाश्चेति । राणा-
यनीयानाम् नभमेदा भवन्ति । राणायनीया, शाख्यायनीयाः,
सात्यमुद्रलाः, खल्यलाः, महाखल्यलाः, लांगलाः, कौयुमाः,
गौतमाः, जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनम् ।

भाष्यार्थः—१. आमुरायणीय, २. वामुरायणीय, ३. वातायणीय, ४. प्राञ्जल ऋग्वेदविध, ५. प्राचीनयोग्य, ६. रागायणीय. त्वयत् रागायणीय शालेचे नञ् भेद आद्वैत. त्वाचीं नावै १. रागायणीय, २. शाब्दायणीय, ३. शात्यमुद्गल, ४. खल्वल, ५. महाखल्वल, ६. लागल, ७. कौशुम, ८. गौतम व १. जैमिनीय. त्वाचै अष्ययन.

मूलमूत्र—अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि दशभिर्दशसप्तसु ब्रालसिल्व्यरुम् ॥ १ ॥ सप्तपर्णं प्रेक्ष्य मैतत्सामगणं स्मृतम् ॥ प्रकारान्तरेण आह तत्र रागायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति । १. रागायणीया, २. मात्यमुग्राः, ३. कालेयाः ४. महाकालेयाः, ५. खंगलायनाः, ६. शार्दूलाः, ७. कौशुमाद्येति । तत्र कौशुमानां पद्भेदा भवन्ति । १ कौशुमाः, २. आसुरायणाः, ३. वातायना ४. प्राञ्जलैर्वेनमृतः, ५. प्राचीनयोग्याः, ६. नैगमीया इति । तेषां कौशुमादीनां अष्ययनम् । अष्टौतिशतमाप्रेयं पात्रमानं चतु शतम् । ऐन्द्रं तु पञ्चविंशतिर्यानि गायन्ति सामगाः । तान्यवीत्य चण्डात्रचण्डतरो भवति । शिष्टान्यवीत्य शिष्टाविंशतिको भवति । तत्र केचिन् ऋह्वंत्रं सामतंत्रं संज्ञा घातुलङ्घनमिति विधीयन्ते । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवति दशतिर्ब्रालसिल्व्यरुम् । भरहस्पं सप्तपर्णप्रेक्ष्यं तन् मामदर्पणम् । सारण्यकानि सीर्षण्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ ३ ॥

भाष्यः—अदतिशतं भाष्येयं १८०, पात्रमानं चतु दातं १०४, ऐन्द्रन्तु २६ पञ्चविंशतिके, यानि गायन्ति सामगाः तानि

सूक्तान्यर्धोत्थ चण्डादुत्कृष्टात् ते चण्डतरा अत्युत्कृष्टा भवन्ति
 शिष्टानि व्यतिरिक्तानि अर्धोत्थ पठित्वा शिष्टाऽऽविंशतिको भवति ।
 शिष्टान् प्रामाणिकान् भाविंशति शिष्टेषु वा शिष्टभागाः प्रवेश्यांगयाः
 शिष्टा अष्टाविंशतिगणानां पूरकाः सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः । तत्र
 सूक्तेषु केचित् मंत्रतंत्रा इति मंत्राश्चतुर्धा विधीयन्ते । तदाहाचार्यः
 ऋत्वेन्द्रं, सामतंत्रं संशालक्षणं, धातुलक्षणमिति । इदानीं
 सामसंख्यामाह । “ अष्टौ सामसद्वन्त्राणि ” इत्यस्यार्थो संकतो
 घातव्य ८८१४ ।

भाष्यार्थः—८८१४ साममंत्र, याशिवाय अन्य सुपर्णमेष्य व
 चालखिल्य मिळ्ण १७० मंत्र आदित. दुसऱ्या प्रकारे राणायनीयाचे ७ भेद.
 त्यांची नांवे—१. राणायनीय, २. सान्यमुम, ३. कालेय, ४. महाकालेय.
 ५. लामळ, ६. शार्दूल, ७. कौयुम; त्यात पुन्हां कौयुमशाखेचे सहा
 भेद. त्यांची नांवे १. कौयुम, २. आलुरायणीय, ३. घातायन, ४. प्रांजल-
 वैगभृग, ५. प्राचीनयोग्य व ६. नैगमीय. त्या कौयुमादि शाखांचे अभ्ययन
 १८० अश्विनूक्तें, १०४ पवनमानमूक्तें, २६ इंद्रमूक्तें. या सर्वाना सामगण
 अशी संज्ञा आहे. त्या सूक्तांचे अभ्ययन करणारे अत्युत्कृष्ट होतात. याहून
 निराळ्या शिडक राहिलेल्या सूक्तांचे अभ्ययन करणारा शिष्टाऽऽविंशतिक
 म्हणजे सर्वश्रेष्ठ होतो. त्या पूर्वोक्त सूक्तांत काही मंत्रतंत्र आदित. त्यांचे
 प्रकार—१. ऋत्वेन्द्र, २. सामतंत्र, ३. संशालक्षण, ४. धातुलक्षण
 यातां सामसंख्या सांगतो.

भाष्यः—अन्यशाखासंख्यामाह ‘नयतीति’ सुपर्णमेष्यः
 काश्चित् शाखाभेदः तेन सहयर्तमानः ससुपर्णमेष्यः सुपर्णमेष्येण
 सदितः चालखिल्यः शाखाभेदो नयतिः नवतिसंख्याकाः दशतयः
 यस्मिन् स नयति दशतिः ॥ दशतिरिति दशसंख्या-संज्ञा । दश-
 गुणानवतिरित्यर्थः अद्भुतः अपि १०० । ‘सारण्यकानि, धारण्य-

केनोपनिषद्भागो न सह वर्तमानानि सौर्याणि सूर्यदेवत्यानि सूक्तानि । तत्र वाल्खिल्यशाखायामेव आरण्यकं सूर्यसूक्तं सुपर्णप्रेक्षयाल-
पित्यसूक्तानि मिलित्वा नवशतानांत्यर्थं । निगमयति षट्स्पूर्वोक्त-
सामसमूहः स्मृतं कथितम् । गणशब्दस्य ह्यीदं छन्दसम् । आसा
षोडशशारानां मध्ये तिष्ठन् शार्या विद्यन्ते । तालु गुर्जरेदेशे
कौयुमी प्रसिद्धा । कर्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा । महाराष्ट्रदेशे राणा-
यनी प्रसिद्धा । अष्टौ सामसहस्राणि छन्दोगार्थिकसंहिता । गानानि
तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश ॥ १ ॥ अष्टौ शतानि ज्ञेयानि
दशोत्तरस्तथैव च । ब्राह्मणञ्चोपनिषद् सहस्रत्रितय तथा ॥ २ ॥
आसां शाखानामध्यपकाचार्यास्त्रयोदशसंख्याकाः । ते यथा—

भाष्यार्थ — अन्य शाखेची अध्ययनसंख्या सांगतो. सुपर्णप्रेक्ष
म्हणून एक शाखेभेद आहे त्यासह वाल्खिल्यशाखेभेदाच्या मनाची
संख्या 'नवतिदशति १००' होय. नवति म्हणजे नव्वद ९०, दशति
म्हणजे दशकडपा आहेत ज्यामध्ये ती नवतिदशति १०० होय, किंवा
दुसरा अर्थ 'दशति' ही दहा सख्येची संख्या आहे. म्हणून दहा या सख्येने
गुणलेली नवति म्हणजे नव्वद ही संख्या म्हणजे १०० होय "सात्प
ज्ञानि सौर्याणि" याचा अर्थ आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग, त्यासह
सौर्याणि म्हणजे मूर्धेरताक सूक्त (सुपर्णप्रेक्ष व वाल्खिल्य या दोन शाखा
पैकी वाल्खिल्यशाखेचेच आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग व सूर्यसूक्त आहेत)
सात्पर्थ, सुपर्णप्रेक्ष आणि वाल्खिल्य मिळून १०० ही संख्या आहे हा
पूर्वी सांगितलेला सामसमूह आहे असे म्हटले आहे. गण शब्दाचे (गण)
अर्थ नपुंसकरूप वैदिक आहे असे समजावे. पणिल सामभेदाच्या सोळा
शाखापैकी तीनच विद्यमान आहेत गुणपथे कौयुमी, कर्णाटकात जैमिनी,
महाराष्ट्रदेशात राणायनी. या शाखांचे अध्ययन आर्थिकसंहिता ८०००
मद्य त्याचे सामगणनमव १४८१० आणि ब्राह्मणउपनिषद्भाग मिळून ३०००
अवधुण्या आहे या शाखांचे अन्वयशाखांचे तेरा आहेत ते असे—

भाष्यः—राणायनी सात्यमुग्री दुर्वासा अथ भागुरि ।
 माहंडो गोगुंजवीर्मगवानौपमन्यवः ॥ १ ॥ दारात्तो गार्ग्यसावर्णी
 वार्षगण्यश्च ते ददा । कुशुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदश
 ॥ २ ॥ इत्येते सामगाद्याः स्वति कुर्वन्ति तर्पिताः ॥ इति ।

भाष्यार्थं -- १ राणायनी, २ सात्यमुग्री, ३ दुर्वासा, ४
 भागुरि, ५. माहंडि, ६ गोगुंजनी, ७ भगवानौपमन्यु, ८. दारात्, ९
 गार्ग्यसावर्णि, १०. वार्षगण्य, ११ कुशुमी, १२ शालिहोत्र १३
 जैमिनि इत्येते प्रजनयत तर्पण केलि अस्मता ते सनुप हाऊन कल्याण करतात

भाष्यः—अन्येऽपि मागवतद्वादशस्कंधसतमाध्याये पञ्च
 सप्ततिपद्यमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यन्तोक्ताः सामवेदप्रवर्तकास्ते
 यथा । जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुने । सुमन्वास्तत्सुत-
 स्ताभ्यामेकैका प्राह संहिताम् ॥७५॥ सुकर्मापि च तद्विद्युष्यः साम-
 वेदतरोर्महान् । सहस्रसंहितामेदं चक्रे साम्ना ततो द्विजः ॥ ७६ ॥
 हिरण्यनाभं कौसल्य पौष्यञ्चिश्च सुकर्मण । शिष्यी जगृहत्
 श्रान्य भावन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ उदीच्य सामगा शिष्या
 आसन् पञ्चशतानि च । पौष्यंज्यायंत्ययोश्चापि ताश्चादीकृतान्
 प्रचक्षते ॥ ७८ ॥ लौगाक्षिर्लौगलिः कुल्य कुशीदः कुक्षिरेष च ।
 पौष्यञ्चिदिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥ वृनो हिरण्य
 नामस्य सतुर्विंशति संहिता । शिष्य ऊच स्वशिष्येभ्य शोषा
 भावन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥ भागवत द्वादश स्क. अ ७ अर्थार्थ-
 सामगस्य जैमिने पुत्र सुमन्तुनाम तस्य सुमन्तो. सुत सुमन्वान्
 नाम सुमन्तु-सुमन्तुभ्या पुत्रपौत्राभ्या त्रमणिककां प्राह । (७५)
 सुकर्मापि जैमिने शिष्यो महानानि प्रष्टाशान् सामवेदाख्यतराः
 साम्ना सहस्रसंहितारूप मेद चक्रे । (७६) कौसल्यपुत्रः हिरण्य-
 नाभश्च पौष्यञ्चिश्च सुकर्मण शिष्यी सामशास्त्रा जगृहत् । अन्यः
 भावन्त्यः उदीच्यश्च साम्नां शारदा जगृहत् ॥ पौष्यंज्यावन्त्ययो-

आपि सामगा' पञ्चशतानि शिष्या वासन् । (७७।७८) तेषां समु-
 दितानां नामानि लौगाक्षिरित्यादीनि । पौष्यञ्चिदिष्या लौगाक्ष्यादयो
 साम्नां शतं शत संहिता जगृहुः । हिरण्यनाभस्य शिष्यो नाम्ना
 हृतश्च चतुर्विंशति संहिता' स्वशिष्येभ्य ऊचे । शेषा मन्याः संहिता
 आत्मज्ञानवानावन्त्यः स्वशिष्येभ्यः ऊचे इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरण-
 ष्यूहस्य सामखण्डस्य वै मया । विस्तारिता ययाशुद्धे महादेव-
 प्रसादतः । इति चरणष्यूहे तृतीयखण्डव्याख्या समाप्ता । इति
 घृतीयः सामखण्ड समाप्तः ।

भाष्यार्थः.—दुसरेही सामवेदप्रवर्तक आचार्य भागवत द्वादशस्कंध
 अध्याय सातमध्वे ७५ श्लोकापादान् अध्यायसमाप्तिपर्यंत सांगितलेले आहेत.
 ते असे - सामगायक जैमिनी, त्याचा पुत्र मुमन्तु, त्या मुमन्तूचा पुत्र
 मुमन्वान्, या दोन पुत्रसौवानी क्रमाने एक एक संहिता घेतली. त्या
 जैमिनीचा अतिबुद्धिमान् शिष्य मुर्मन् याने सामवेदपुरुक्षाच्या सामांचे १०००
 भेद केले. मुर्मन्चे शिष्य दोन. कोष्ठपुत्र हिरण्यनाभ आणि पौष्यशि-
 ष्यानी त्या सामशालेचा अभ्यास केला. दुसरा आवन्त्य व उदीम्य यानीही
 त्या सामशाला घेतल्या आवन्त्य व पौष्यशि ष्याने ५०० शिष्य होते.
 पौष्यंजीच्या शिष्यात लौगाक्ष्यादिक (लौगाक्षि, लागळ, कुल्प, कुमीद व
 कुक्षि) शिष्यानी इत्येही १००-१०० संहिताचा अभ्यास केला हिरण्य-
 नाभशिष्य कृत नाराचा होता त्याने आपल्या शिष्यांना २४ संहिता
 पदरित्या. उरलेल्या सामवेदाच्या दुसऱ्या संहिता आवन्त्याने आपल्या इतर
 शिष्यांना शिकवित्या

याप्रमाणे चरणष्यूहातील शिष्या स्वदाचे व्याख्येसह भाषांतर
 करावा हातें.

॥ चरणव्यूहचतुर्थखण्डः ॥

॥ अथर्ववेदवर्णनम् ॥

मूलसूत्रः— अथर्ववेदस्येति— ‘ अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति, नव शाखा भवन्तीत्यर्थः । पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जावाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी, चारण-विद्याश्चेति ।

भाष्यः— तानाह पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जावाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति ।

मूलसूत्रः— ‘ तेषामध्ययनं, (द्वादशैव सहस्राणि) पञ्चकल्पानि भवन्ति, कल्पे कल्पे पञ्चशतानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति ।

भाष्यः— तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि मंत्राणाम् । कीदृशानि पञ्चकल्पानि भवन्ति । यत्र बहुवचनं ते पदद्वयः । यत्र एकवचनं स एकः । तेषामध्ययनं शास्त्रया उच्यते । द्वादशसहस्राणि मंत्राणां कीदृशानि । एकस्मिन् कल्पे कल्पे पञ्चशतानि मंत्राणाम् । कल्पानाह—नक्षत्रकल्पः विधानकल्पः विधिविधानकल्पः संहिता-कल्पः शांतिकल्पः । इति पञ्च कल्पाः ।

भाष्यार्थः—अथर्ववेदाचे नवभेद म्हणजे नवशाखा आहेत त्याचीं नव मूळात व भाष्यात स्पष्टच आहेत. त्याचें अध्ययन १२००० मंत्र

भाषि पाच कल्प आहिन प्रथेक कल्पान ५०० यत्र आहो क राचो
नाम—१ नक्षत्रकल्प, २. विधानकल्प, ३ विधिते मानकल्प, ४.
भाहृताकल्प य ५ शातकल्प.

मूलसूत्रः—सर्वेषामेव वेदानां उपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायु-
र्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य घनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदोऽ-
थर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा ।

भाष्य — तत्र वेदानां चत्वार उपवेदा भवन्ति । यथा
ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेद चिकित्साशास्त्रम् । यजुर्वेदस्योपवेदो
घनुर्वेदो युद्धशास्त्रम् । सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः सङ्गीत-
शास्त्रम् । अथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं नीतिशास्त्रं, शास्त्रशास्त्र, विश्वकर्मा-
दिप्रणीतशिल्पशास्त्रम् । इति भगवान् व्यासः स्कन्द कुमारोवाऽह ।

भाष्यार्थं सर्वत्र वेदान्ते उपवेद आहिन. ऋग्वेदाच्चा उपवेद
आयुर्वेद म्हावे चिकित्साशास्त्र, यजुर्वेदाच्चा उपवेद घनुर्वेद म्हावे युद्धशास्त्र
सामवेदाच्चा उपवेद गान्धर्ववेद म्हावे नायनशास्त्र अथर्ववेदाच्चा उपवेद
अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र शास्त्रशास्त्र य विद्यमर्माने रचनेके शिल्पशास्त्र हे
हेत वाप्रमाणे भगवान् वेदव्यास किना कुमार (कार्तिकेय) याने सामे
सये आदे.

मूलसूत्र—य इमे चत्वारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्ण-
विधौच्यते ।

भाष्यः— य इमे चत्वारो वेदा उक्ताः तेषां मध्ये एकैकस्य
कीदृशं रूपं आकारं तत्तद्वर्णं सिताक्षितादि विधा प्रकारश्चोच्यते ।

अर्थ—एक जे चार वेद सांगितले त्यापैकी एकेकानें स्वल्प आहार, यज्ञ, निधा म्हणजे प्रकार इत्या आहे तो सागतां (द्यापुढे सर्व गोष्टी उपासनेसाठी सांगतल्या आहेत.)

मूलसूत्र—ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशः
 इमश्रु श्वेतवर्णो वर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्सिष्टन्वितस्ती पञ्च-
 यजुर्वेदः पिगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो
 वा प्रादेशमात्रः पृद्धीधैत्येन, सामवेदो नित्यं सग्नी सुप्रयतः
 शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातग्नयन
 आदित्यवर्णो वर्णेन नारात्निमात्रःअथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः काम-
 रूपी निघ्नकर्ता ह्यद्रकर्मा स्वशासाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पल-
 वर्णो वर्णेन दशरत्निमात्रः ।

भाष्य.— तत्रादौ ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः पद्मपत्रं कमलदलं
 तद्वदक्षिर्णा नेत्रे यस्य सः । सुविभक्तग्रीवः रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा
 यस्य सः । कुञ्चितकेशः इमश्रुः कुञ्जिता बलीमन्तः केशाः शिरसिजाः
 इमश्रुणि सुशरोमाणि यस्य सः । श्वेतवर्णो वर्णेन । श्वेतः वर्णो
 यस्य सः । कीर्तितं प्रमाणं तावत्सिष्टन्वितस्तयः पञ्च साकल्पेन पञ्च-
 दितस्तयो मयन्ति । होतृप्रमाणमृग्वेदस्य कीर्तितमुक्तम् वितस्ति-
 शब्दो द्वादशागुळात्मकः । सार्धहस्तद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ — ऋग्वेदाने स्वल्प सागतां कमलासारखे बोळे, तीन
 रेखायुक्त मान, पुढळे फेस व इमश्रु, श्वेतवर्ण म्हणजे पादरागुभ्र वर्ण, पाच
 कीर्ति देवाची उची. (१२ अजुने म्हणजे वीत हे प्रमाण धरून मोठे ८१
 उचीने प्रत्येक अटीच हात असा तात्पर्याय.)

भाष्यः— यजुर्वेदस्वरूपमाह—यजुर्वेदः विज्ञाक्षः, पिङ्गे
 पीते अक्षिणी यस्य सः । कृशमध्यस्थूलगलकपोलः कृशं मध्ये
 कटिप्रदेशे यस्य सः । स्थूलौ गलकपोलौ यस्य सः । ताम्रवर्णः
 ताम्रवत् आचरितो रको वर्णो यस्य सः । यद्वा कृष्णो वर्णो यस्य
 सः । दीर्घत्वेनोच्चत्वेन पद् प्रदेशमात्र प्रमाण यस्य सः । प्रादेशस्तु
 प्रदेशिन्या इत्यभिधानोक्तेः । अगुप्तप्रदेशिन्योर्विहितत्वात् प्रमाण-
 प्रादेशाः दशांगुलः । तादृशाः पद् प्रदेशः प्रमाणं षष्ठ्यंगुलं सार्ध-
 हस्तद्वयमित्यर्थः ॥ सामवेदस्वरूपमाह—सामवेदो नित्यं स्रग्धो स्रजो
 माला यस्य सन्तीति स्रग्धी । 'अस्मायामेधास्रजोविनिः' (अष्टा० ५
 पा. २ सू. १२१) इति सूत्राद्विनिप्रत्ययः । नित्यं पुष्पमालाधारी ।
 'सुप्रयतः' यमनियमवान् । 'शुचिवासाः' शुचि शुद्धं वासो
 धत्तं यस्य सः शुद्धवस्त्रधारी । शमः शांतिरस्यास्तीति शमी
 शांतमनाः । दान्तो नियतबाणंन्द्रियः । वृहन्महच्छरीरं यस्य सः ।
 शमीतरोर्दंडो यस्य सः शमीदण्डो । कातरेऽल्पे अक्षिणी द्वे नेत्रे
 यस्य सः । काञ्चनतयनो या । आदित्यस्य भानोर्वर्ण इव वर्णो यस्य
 सः । श्वेतवर्णो या । नवारत्निप्रमाणं यस्य सः । सार्धं नतुष्टयहस्त-
 दीर्घ इत्यर्थः । अथर्ववेदस्वरूपमाह—तीक्ष्णः उग्र । प्रचण्डः क्रोधो
 कामरूपी कामेन रूपाणि यस्य सः स्वेच्छारूपधारी । विश्वस्य
 आत्मा जीवनम् । विश्वस्य कर्ता स्रष्टा च उपनिषद्वाहुल्यात् । क्षुद्र-
 कर्मा क्षुद्राणि कर्माणि यस्य सः अभिचारवृत्त्याप्रयोजकमंत्रयाहु-
 ल्यात् । स्वशास्त्राभ्यायी अथर्वणि विशेषः प्राज्ञश्च । महानीलोत्पल-
 वर्णो वर्णेन इयामरुमलमिव वर्णो यस्य स इयामरुंदरः । दश वर-
 त्तयः अकतिष्ठिकदस्ताः प्रमाणं यस्य पञ्चदन्तप्रमाण इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—यजुर्वेदाच्चै स्वरूप सागतौ चारे डोळे, मध्यमम कृश, गळा व
 गाल मोठे (स्थूल) लान रग किंवा काळा रग (यजुर्वेदाचे गुळ व कृष्ण अते
 शेन भेद मानले आहेत त्यामुळे) उची महा प्रादेश. प्रादेश म्हणजे दहा
 अंगुलें. तसे महा प्रादेश म्हणजे ६० अंगुलें म्हणजे अरीन हाच मन जावी.

जगता व तर्जनी जमिनावर पत्तरले असता त्याच्यामधील अंतरास प्रादेश
अशी पारिभाषिक सज्ञा आहे वरील अंतर १० अगुल्ले असते

सामवेदाच स्वरूप सांगतो सारूवेद नियपुष्पमालाधारी, यमानियम
आचरणारा, शुद्ध वस्त्र परिधान करणारा शांत मनाचा, ब्राह्मंडियनिग्रही
स्थूलशरीरी, समीपृक्षाचा दण्ड ज्याच्या हातात आहे असा, सुवर्णाप्रमाण
टाळे आहेत ज्याचे असा, शुभ्रवर्णी अथवा सूर्याच्या वर्णाप्रमाणे ज्याचा
वर्ण आहे असा, उची नगरांमि म्हणजे साडेचार हात

अथर्ववेदाचे स्वरूप सांगतो उग्र, रागीट, सज्जकारूपधारी, विश्वार्ने
जीवन, विश्वाची उत्पत्ति करणारा, हलकट कामे करणारा, (कारण या
वेदात अभिचारकृत्याने म्हणजे नारणमारणउच्चाटन इत्यादि मत्र पुष्कळ
आहेत) स्वशास्त्रेण अभ्यसन करणारा, प्राण व नीलजमलाप्रमाणे ज्याचा
वर्ण आहे म्हणजे श्यामसुंदर उची दहा अर्गमि म्हणजे पाच हात

भाष्यः— अथ वेदानां मानदेवताउदास्याह— ऋग्वेदस्य
आग्नेयमगोत्रम् । आग्नेया सगोत्रा समानगोत्रा यस्य तत् । अग्नि-
गोत्र ऋग्वेद इत्यर्थ । सोमदैवतस्य सोम देवता यस्य तत् । गायत्री
छन्दो यस्य तत् । एव अग्नेऽपि व्याख्यातव्यम् । अथ यजुर्वेदस्य
वायव्यगोत्र इन्द्रदैवतस्य त्रिष्टुप् छन्द । अथ सामवेदस्य भारद्वाज-
गोत्रं रुद्रदैवतस्य जगतीछन्दः । अथथषेदस्य वैतानसगोत्रं प्रथमदैवतस्य
अनुष्टुप् छन्द ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे चतुर्थऋण्डव्याख्या समाप्ता ॥
इति चतुर्थं अथर्ववेदःखण्डं समाप्तं ॥

भाष्यार्थं -- प्रथमे वदाने गोत्र, देवता व छन्दसागतो १ ऋग्वेद,
अग्निगोत्र, सोमदेवता, गायत्रीछन्द २ यजुर्वेद का-व्यगोत्र, इन्द्रदेवता,
त्रिष्टुप्छन्द, ३ सामवेद भारद्वाजगोत्र, रुद्रदेवता, जगतीछन्द ४ अथर्व
वेद वैतानग (वैतान) गोत्र प्रथमदेवता, अनुष्टुप्छन्द याप्रमाणे चरण
व्युत्पत्त्यातः चवथ्या खण्डात् भाष्यात् भाषांतर पूर्णं ज्ञाते

॥ फलस्तुतिखण्डः पञ्चमखण्डः ॥

मूलः— य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणच्छन्दोदैवत-
वर्णं वर्णयति । अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते जन्म
जन्म वेदपारगो भवत्यव्रती व्रती भवत्यब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति ।
नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

भाष्यः—अथ चतुर्थदस्य फलस्तुतिमाह— य इवमिति ।
यः पुमानिदं वेदानां नाम रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो दैवस्यं वर्णं वर्ण-
यति ॥ नामादीनां द्वंद्वैकवद्भावः १ नाम ऋग्वेदादि २ रूपं पद्मपद्मा-
क्षादि ३ गोत्रमात्रेयादि ४ प्रमाणं पञ्चवितस्त्यादि ५ छन्दो गायत्र्यादि
६ दैवस्यं सोमादि ७ वर्णं श्वेतादि च इत्यादि यो जानाति सः
अविद्यो विद्याहीनः सन् विद्यां लभते प्राप्नोति । 'जातिस्मरोऽथ
जायते' अथ जन्मान्तरे उत्तमजातिजायते पूर्वजातिं स्मरति जन्म
जन्म प्रतिजन्मनि वेदपारगः वेदपाठी भवति 'अव्रती व्रती भवति'
व्रतहीनोऽपि व्रतघान् भवति । ब्रह्मचर्यहीनो ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति ।
शौनकाचार्याय नमः । इति पदावृत्तिग्रन्थसमाप्त्यर्थम् ।

भाष्यार्थः—जो पुरुष वेदाची ऋग्वेद इत्यादि नांचे, कमलनेत्र
इत्यादि रूप, आक्षेयादि गोत्र, पाच वीति इत्यादि प्रमाण, गाक्षी इत्यादि
छन्द, सोम इत्यादि देवता, श्वेतादि वर्ण यांचे वर्णन करतो म्हणजे जाणतो
तो विद्याहीन असला तरी त्याला विद्या मिळते. दुसऱ्या जन्मांत उत्तम
जन्म घेऊन पूर्वजन्माला स्मरतो म्हणजे त्याला पूर्वजन्म आठवतो. प्रत्येक
जन्मांत वेदपाठी होतो, व्रताचरण न करता व्रताचे फळ मिळविणो. मूल-

चयं न रासता मद्राचारीप्राज्ञैः पठ्य मिळयितो प्रथमयामे “ नम ईान
काय ” असे दादा भटले आदे ते प्रथमनाति क्षाली हे सागणा
करिगा आहे

मूल — य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रापयेत् स्त्रियम् ॥
पुमासं ज्ञापते पुत्रमृषिमिषेदेषारगम् ॥ १ ॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्भिज्ज ।
अक्षय्य तद्रेच्छ्याद्दं पित्र्यैर्वोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः ।
तारयेत् प्रभृतीन् पुत्रान् पुत्रान् सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत् परिसु परिसु ।
त्रिधूतपाप्मा स स्वर्गो नजभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वदे अमृतत्वं च गच्छति ।
लोकतीर्तं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्याः ॐ परमऋषिभ्यो नमः ॥
तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं चर्माभ्वरं सुरमुनीन्द्रनुत कर्मान्द्रम् ।
कृप्यात्विषं कनकपिगजटावलापं व्यामं नमामि शिरसा
तिलकं मुनीनाम् ॥ १ ॥

॥ इति चरणव्यूहे पञ्चमखण्ड ॥ नासुदेवार्पणमस्तु ॥

भाष्यः— श्रवण-पठनफलमाह-य यदमिति । य पुमान्
इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं स्त्रियं श्रापयेत् सा स्त्रीः पुमासं पुरुषपलक्षणो
पेत पुत्र जनयत् । य द्विज श्राद्धकाले इदं चरणव्यूहं पठेत् तच्छ्राद्धं
पितृभ्यः प्राप्नोति तर्पयतांत्वर्थं । य इदं चरणव्यूहं प्रत्यहं पठेत्स

पंक्तिपावनो भवति । यस्यां पंक्तौ स द्विज आस्ते तां सर्वां पश्चिं
पावयतीत्यर्थः । स च पुत्रात्प्रभृतीन् पुत्रादिकान् सप्त सप्त च
पित्रादींश्च आत्मानं चैष पञ्चदशपुरुषान् तारयति । य इदं पर्वसु
पर्वसु अष्टमीभूतदर्शपौर्णमासी संक्रान्तिषु च पठति स धृतपाप्मा
(धृतो दूरीकृतो पाप्मा पापं येन सः) सः स्वर्गवासी शुचिः पवित्रा-
सन् ब्रह्मभावाय गच्छति । " कर्मणि च " इति चतुर्थी । ब्रह्मभावं
प्राप्नोतीत्यर्थः । इति चरणव्यूहपञ्चमखण्डव्याख्या समाप्ता ॥ इति
पञ्चमः फलधुतिखण्डः समाप्तः ॥

त्रिदशांगधरामित्तेगतेऽन्वे मधुमासे दशमोतिथौ सुघांशौ । महि-
दासबुधः परोपकृत्यं चरणव्यूहमिवं व्यकारि काश्याम् ॥ १ ॥
विद्विद्भिः प्रार्थितेनेयं महिदासद्विजन्मना । चरणव्यूहविशुद्धिर्विधिना
तु मया कृता ॥ २ ॥

भाष्यार्थः—जो पुरुष हें चरणव्यूह गरोदर स्त्रीला ऐकवितो ती
स्त्री पुरुषलक्षणांनीं युक्त अशा पुताला जन्म देते. जो ब्राह्मण श्राद्धसमयी
याचा पाठ करतो त्याचें तें श्राद्ध पितरांना पोंचतें म्हणजे पितरांची तुष्टि
करतें. जो दररोज हें म्हणतो तो पंक्तिपावन होतो म्हणजे तो ज्या पंक्तीत
असतो त्या सर्व पंक्तीला पवित्र करतो. एवढेंच नव्हे तर पुत्रापावन पुढील
मास पिढ्या व आपल्या मामच्या पूर्वजांच्या ७ पिढ्या व आपली
स्वतःची पिढी अशा १५ पिढ्यांना पवित्र करतो. जो हें चरणव्यूह
अष्टमी, चतुर्दशी, अमावास्या, पौर्णिमा व संक्रान्ति या प्रत्येक पर्वाचे
दिवशीं म्हणतो तो निष्पाप होऊन स्वर्गांत राहून पवित्र होतवाता ब्रह्मभावाला
प्राप्त होतो म्हणजे मोक्ष मिळवितो.

वेदशास्त्राभ्यासांत ज्याची बुद्धि शुद्ध झाली आहे असा चर्मांत्र-
धारी कथिनेत्र, देव, मुनी व इंद्र यांनीं ज्याची स्तुति केली आहे असा,
कृष्णकान्ति, पिंगटपर्ण जटाकला आहे ज्याचा असा जो व्यास त्यांना मी

अकार कर्तो. ही चरणव्यूहाच्या माचव्या स्फटाची व्याख्या समाप्त झाली.

हे चरणव्यूहभाष्य काशीत राहणाऱ्या श्री महीदासपाडितानें
विद्वज्जनांच्या प्रार्थनेवरून शास्त्रसंप्रदायाला अनुसरून शके १६१३ चैत्र
मासी दशमीतिथी सोमवार या दिवशी परोपकारार्थ काशीक्षेत्रातच
लिहिणें. ॐ तत्सत् कृणार्पणमस्तु.

द्वितीयो भागः

अट्टावलिग्रन्थोक्तमालादिलक्षणकारिकाव्याख्या

मूलकारिकाः— म्र्यात्क्रमविपर्यासावर्ध्वंस्यादितोन्ततः ।

अन्तं चादि नयेदेव क्रममालेति कीर्तिता ॥ १ ॥

विवरणम्— क्रमप्राप्तमालालक्षणमाह—

अवर्ध्वस्य आदितः अन्तं यावत् क्रमं म्र्यात् । अन्ततश्चादि
यावत् विपर्यासं म्र्यात् एवं उक्तक्रमे सति क्रममाला भवतीत्यर्थः ।
कीर्तितेति पदेन अस्या अप्यनादिचमुक्तम् ॥ प्रयोजनादि जटोक्ता
पदशोचकत्वलक्षणमेव ज्ञातव्यम् ॥ यथा

स नः । भव सूपायनः । नः पितेव । सूपायनोऽग्नेः । पितेव सूनवे
पितेवेति पिताऽइव । अग्ने सूनवे । सूनवेऽग्नेः । सूनवे पितेव । अग्ने
सूपायनः । पितेव नः । सूपायनो भव । सूपायन इति सुऽउपायनः ।
भवोति भव । नः सः । सचस्वान । स्वस्तये नः । नः स्वस्तये ।
स्वस्तय इति स्वस्तये । न सचस्थ ॥

अर्थ—अवर्ध्वस्या आरभीच्या पदागसून अन्तापर्यन्तं म्र्णजे
शेषवृत्त्या पदाप्रतिष्ठे क्रम म्र्णून नतर अन्तापामून आदिपदापर्यन्तं विपर्यास
म्र्णजे व्युत्क्रम म्र्याथा. याप्रमाणे म्र्णजे असता क्रममाला ही विवृति
होते मूळ कारिकेंत जे 'कीर्तिता' पद आहे त्याने या निवृत्तीचे अना
दित्व सांगितले आहे. प्रयोजन जगा या निवृत्तीत पदशोचकत्व हे जे सांगि
ले आहे तेच यथे समजावे उदाहरणार्थ मुळात दर्शविण्याप्रमाणे

विवरणम्:— ननु दर्शपूर्णमासयोः इध्मावर्हिर्पावत् आद्य-
न्तयोः प्रत्येकं क्रम विपर्याससंप्राप्तेः अयुक्तमुदाहरणं इति चेत् 'युयो-
रनाकौ' इतिवत् लक्षणशास्त्रत्वेन यथाक्रममन्वयात् । अन्यथा
तत्रापि तथा स्यात् ।

अर्थ — शवा- दर्श व पृथमास या दोन्ही यागात इध्मा व बर्हि
या दोहोंची प्राप्ति आहे, न्याप्रमाणे या विकृतीत क्रम व विपर्यास हे दोन्ही
आद्यन्ती प्रत्येक पदास असले पाहिजेत, पण वर निर्दिष्ट वेळेच्या उदा-
हरणात आदिपदास क्रम व अन्वय पदाला विपर्यास दाखविला आहे,
म्हणून हे उदाहरण अशुक्त म्हणजे अयोग्य होय या शक्येचे समाधान
इध्मावर्हिधीप्रमाणे हे प्रयोगशास्त्र नसून " युवोरनारौ " या सूत्राप्रमाणे
लक्षणशास्त्र आहे म्हणून क्रम व विपर्यास यथाक्रम म्हणजे यथासत्य
करावयास पाहिजेत म्हणजे आदित (पहिल्या पदापासून) क्रम, अन्ततः
(शेवटच्या पदापासून) विपर्यास. जसे न केले तर वरील अष्टाध्यायी
सूत्रात अन्व व अक्ष हे प्रत्यय यु आणि नु या दोन्हीना करण्याचाच
प्रसंग येईल.

विवरणम्— विपर्यासे वेष्टनस्य प्रपाठशास्त्राभावात् ।
पितेवेत्यादिषु न तत् कार्यम् । अत एव जटायां संक्रमवेलायामेव
कृतम् । क्रमधर्मत्वात् । अत एव विपर्यासेनाघर्चसमाप्ताद्यपि वेष्टन
न कार्यम् । क्रमधर्मयोगेन कदाचित् विपर्याससमाप्त्यनन्तरं
समाप्तिः स्यात् । तत्राह अन्तं चादि नयेत्-इति । अत्र यद्योक्तक्रमेण
क्रमं प्रथमत आरभ्य वेष्टनादि कृत्वा विपर्यासं तत आरभ्य क्रममन्त
नीत्वान्त्यपद वेष्टयित्वा पश्चात् विपर्यासं समापयेत्तत् न वेष्टयेदिति
सकलस्य तात्पर्यम् । एतस्या विठ्ठनेमालेः नामधेयम् । जटा-
मालेत्यत्रोद्देशावसरे तथैवोक्तत्वात् । अत्र क्रममालेति कथनम्
एतस्याः क्रमपूर्वत्वप्रतिपादनार्थम् ।

अर्थः—विपर्यासाच्या वेळीं वेष्टन म्हणण्याचा प्रघाटशाब्दांत अभाव आहे. यामुळे विपर्यासाचे सनयी 'वितेव' घमेरे पदांत वेष्टन म्हणू नये. जटापाटाचे वेळीं ऋगधर्म म्हणूनच संक्रमाच्या वेळाच तें केलेलें असतें. वरिता या विह्वीत विपर्यास म्हणत म्हणत अर्थचा समाप्त झाली तरी देखील शेषटप्प्या पदाम वेष्टन घेऊ नये. कदाचित् क्रमधर्मसंबंधानें विपर्यास संख्यावर समाप्ति होते असें कोणी म्हटलें तर मूळकारिकेंत 'अन्तं चादिं नण्त्' असा स्पष्ट निर्देश आहे असें उत्तर चावें. तात्विक, या विह्वीत भागितस्था 'गा' प्रथम पठित्वा पदान्या क्रम आरंभून पदाला वेष्टन असेल तर तेंही थावें नंतर शेषटप्प्या पदाकगून विपर्यास आरंभावा. चाग्भागे प्रत्येक पदाचा क्रम अन्तापर्यंत नेऊन अन्त्य पदाला वेष्टन घ्यावें. सग विपर्यास संपवावा, विपर्यासाच्या पदास वेष्टन घेऊं नये. या विह्वीस 'माला' हेंच नांव आहे. 'जटा-माला' या उद्देश कारिकेंत 'माला' हाच शब्दप्रयोग आहे. येथे क्रमनाथा म्हणण्याचें कारण हीं त्रिह्वीते क्रमपूर्व आहे अगें प्रतिपादन करणासाठी समतायें.

विवरणम्— अमुमेवार्थं कुतुममालादृष्टान्तेनोपपादयति ।
माला मालेष पुष्पाणां पदानां प्रथिनीद्वि सा । आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां
क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ सा प्रसिद्धा माला यथा पुष्पाणां प्रथिनी
तथेयं पदानां प्रथिनीत्यर्थः । अत एव प्रथिनाभ्यात् मालोति समा-
ख्यायते तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाणां आवृत्तिर्मयतित्यस्य कौथः ?
प्रथमं क्रमः गदनन्तरं व्युत्क्रमः पुनश्च क्रमः । एवं प्रकारेण समग्र
मर्घर्षेषु भिन्नेषु पदेषु आघर्षते न तु जटावत् एकत्रा नतु क्रमानर्थ-
क्यं द्वयोरेवाघृत्तत्वात् । मयचा क्रमः व्युत्क्रमः संक्रमः तेषां
मेलनं तानि तस्यां आघर्षन्ते सन्ति वा निरयंको निपातः । आ-
र्षद्वा एकदेशे मध्ये तानि भवन्ति इत्यर्थः । मेलनस्य मध्ये जाय-
मानत्वात् । मनोपि सादृश्यम् ।

अर्थ.— हाच अर्थ कुसुममालादृष्टान्ताने स्पष्ट करतो प्रसिद्ध अशी गुणमाला ही व्याप्रमाणें पुलांना गुणगारी असते व्याप्रमाणें ही पदानां गुणगारी म्हणून प्रथिसाम्बामुळे हिलाहि माला असें नांव आहे तीमध्ये क्रम, पुनःक्रम व सक्रम या तीन प्रकारच्या सर्वांची आवृत्ति होणे. याचा अर्थ प्रथम क्रम, नंतर व्यु क्रम, पुनः क्रम याप्रमाणें संपूर्ण अधर्चेत हे भिन्न पदात येतात जटप्रमाणें हे तीन एतन्न वेग नाहींत या कारिकेत क्रम, व्यु क्रम व सक्रम असे तीन प्रकार आहेत, परंतु क्रमाला आनर्गम्य येऊ नये म्हणून दोहोंचीच आवृत्ति आहे त्यामुळे सक्रम व्यर्थ होतो म्हणाल तर सांगतो ' आवर्तन्ते ' या क्रियापदात असलेला ' आ ' हा निपात निरर्थक समजून ' वर्तन्ते ' या क्रियापदाना ' आहेत ' एतदाच्च अर्थ व्यावा किंवा आ म्हणजे इत्यद् जाता अर्थ कहन क्रम, व्यु क्रम, सक्रम या तीहींना मेळणुदेखात म्हणजे अपर्चेच्यामध्ये कोट तरी भिन्न पदात होत असतो; म्हणूनच मालेचे सादृश्य समजावे

मूलकारिका:— पदोत्तरा जटामेघ शिखामार्या. प्रचक्षते ॥

विग्रहणम्:— एकं पदं उत्तरं अधिकं यस्या सा पदोत्तरा ताम् ।
जटापूर्त्यनंतरमेघ पदं ग्राह्यम् अन्यथा तेन विपर्यासे जटात्वव्याघा-
तात् । यथा उदा० १ सनो न स सनः पितेव । २ न. पितेव पितेव
नानः पितेव सूनवे । ३ पितेव सूनवे सूनवे पितेव पितेव सूनवेप्रे
पितेवेति पिताऽ इव इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अर्थोच्यन्ते पदोत्तरजटा न
संभवति इति कृत्योत्तरार्धस्य व्याघ्र पदं ग्राह्यमिति चेत् न, जटाया
अर्धेऽवसानस्यावश्यकत्वात् । क्रमे तु अर्धेऽवसानस्य ' संधि-
नार्धेऽवसोर्भवेत् ' इत्यनेन प्राप्तत्वात् । शिखार्या उत्तरपदप्रदणेऽपि
' पितरा पुन पुन पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्रा ' इत्यादी पुन-
रित्यस्य पूर्वेष्वन न भवति । किन्तु सत्यमंत्रा इत्यत्र पदोत्तर-
जटासिद्धी भवति । घेएनस्य जटायामन्तर्भूतकमांगत्वेन प्राप्तत्वात् ।

अत्र एष पदात् उत्तरा पदोत्तोन्यर्थो न, सर्वपदानां जटाव्याप्तिर्न
स्यात् । तत्क्षेत्रुवात् पुनः पठिते पितरेत्यत्र आरभ्यैव आघर्तनीयम् ।
पुनरित्यत्र आरभ्योत्तरपदं आघर्तनीयम् । विहृतीनां पदशोधकत्व-
लक्षणप्रयोजनानुरोधेन तत्पुरुषापेक्षया दुर्बलो बहुव्रीहिराश्रितः ॥

अर्थः—एकपद आहे उत्तर म्हणजे अधिक जिव्यामध्ये ती पदो-
त्तरजटा होय. तात्पर्य, जटा पूर्ण झाल्यावरच एकपद अधिक घ्यायें (असे
न करता दोन पदांचा क्रम झाल्यावर एकपद अधिक घेतलें तर व्युत्क्रमाचे
बेळी जटान्व नष्ट होईल.) म्हणजे 'श्रेष्ठ लोकोक्ति' किंवा 'शिक्षा' म्हणतात.
उदाहरण मुळांत पर लिहिल्याप्रमाणें समजावें. यावर शंका अशी— अर्ध-
वैच्या शेषटी पदोत्तरजटा समवनीय नाही म्हणून उत्तरावनील पहिलें
पद घ्यावें असे कधीही म्हणेल तर तें बरोबर नाही. कारण जेंत अर्धवैचर
अवसानाची आवश्यकता आहेच. क्रमांती तर 'संपिनांधं च पोर्मेते' ।
या प्रातिशाख्यावचनावरून अवसानाची प्राप्ति आहेच. शिक्षा या
विकृतीत 'वितरा पुनः पुनः वितरा वितरा पुनः सत्यमंत्राः' । या
उदाहरणांत पुढील पदानिं प्रथम झाले असले तरी 'पुनः' पदाला या
ठिकाणीच बेश्च नाहा तर " पुनः सत्यमंत्रा " याची पदोत्तरजटा अर्थात्
शिक्षा पूर्ण झाल्यावरच करावें. कारण जेंतनाच अंतर्भूत जो क्रम त्याच्या
अंगल्यानें घेण्याची प्राप्ति आहे. म्हणूनच पदात् उत्तरा पदोत्तरा असा
अर्थ नाही. तथा वेत्यास सर्व पदानां जटाव्याप्ति येत नाहीं. म्हणून एक
वेळ 'पुनः वितरा' घेवून आरंभ करून दिलेची द्वयी म्हणानी. नंतर
'पुनः सत्यमंत्रा' याची शिक्षा म्हणून 'पुनः' यास बेश्च घ्यावें.
विहृतीचे पदशोधन हेंच प्रयोजन अश्यानें त्यास अनुसरून तत्पुरुषाच्या
अपेक्षेनें दुर्बल अशा बहुव्रीहीचा आश्रय केलेला आहे.

लेखां लक्षयतिः— मूलकारिका: - क्रमाद्वित्रिचतुः पञ्च
पदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विवरण्य लेखामाहु पुनः क्रमात् ॥

विवरणम्:— क्रमेण द्वित्रिचतुः पञ्चपदानां क्रममुदाहरत् ।
 तथैव एकैकं पृथक् पृथक् विपर्यस्य पुनस्तस्य तस्य क्रमलक्षणोक्तक्रमं
 कृतं चेत् एका लेखासंक्षिप्ता विकृतिर्भवति । एतदुक्तं भवति । आदौ
 द्विपदक्रमं पठित्वा तं विपर्यस्य पुनः क्रममुक्त्वा उक्तीत्यां त्रिपद-
 क्रमत्वा तथैव विपर्यस्य तेषां त्रयाणां क्रमलक्षणेन क्रममुक्त्वा एवं
 चतुःशतपञ्चमस्तु क्रमत्वा एका लेखा भवति । एवमेव पुनर्द्विपदादि-
 क्रममारभ्य यथावसरं अध्यायादि समापनीयम् । तद्यथा-१ यदङ्गा ।
 धंगयत् । यदङ्ग । अंगदाशुपेत्वम् । इवं दाशुपेग । अंगदाशुपे । दाशुपे
 त्वम् । दाशुपेत्वमश्रेभद्रं । भद्रमश्रे त्व दाशुपे । दाशुपे त्वम् । त्वमश्रे ।
 अश्रे भद्रम् । त्वमश्रे भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रमश्रेत्वम् । त्वमश्रे
 अश्रे भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । अश्रे भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्र-
 मश्रे । अश्रे भद्रम् । भद्र करिष्यसि । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि
 भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसीति करिष्यसि । तथेत्तत्सत्य-
 मंगिरः । अंगिरः सत्यं तदित्तव । तथेत् । इत्तत् । तत्सत्यम् सत्य-
 मंगिरः । अंगिर इत्यंगिरः ॥ इत्यादि

अर्थ — लेखने लक्षण सांगता. क्रमानें दोन, तीन, चार व पाच
 पदापर्यंत क्रम म्हणता. त्या प्रत्येक द्विपदादि क्रमाचा वेगवेगळा विपर्यास
 (व्युत्क्रम) करून पुनश्च त्याचा त्याचा क्रमलक्षणोक्त क्रम म्हणावा-
 म्हणजे लेखा (रेखा) निवृत्ति होते या लक्षणाचरन असे सांगितले आहे
 की, आरम्भी दोन पदाचा क्रम त्याचा विपर्यास, व पुनः क्रम म्हणावा. नंतर
 तीन पदे, त्याचा विपर्यास व पुनः क्रम. याचप्रमाणें चार पाच पदे म्हणून
 पुरा क्षाली म्हणजे एक लेखाविहृतीची दृष्टी संपते. नंतर पुनः दुसऱ्या
 लेखेस दोन पदाच्या क्रमापाठन अदसर असेल त्याप्रमाणें क्रमा, वर्ग,
 सूक्त व अभ्यास संपवावा. उदाहरणार्थं मुळात दर्शकियाममाणें.

विवरणम्:— ननु जटाधत् 'यद्वाङ्मयदङ्ग इति विलो-
मानुलोमयोः संधिः कुतोऽत्र नास्ति इति चेत् "विलोमे पदधरसन्धिः
इति यत् तस्य प्रमाणाभावात् । विप्रक्षिप्तस्तु सान्धर्मयति इति
शास्त्रात्संधिमकृतयैव पाठसम्प्रदायाच्च । क्रममुदाहरेत् इति विशेष-
वचनाद्यसानस्यैव प्राप्तत्वाच्च ।

अर्थः—या विवृतात् जटैवमाण विलोमानुलोम सधि का नाहीं
अशी शक्य येईल म्हणून तिचे समाधान असे फी, 'विलोमे पदधत् सधि'
ह ज प्रमाण आदे त्या प्रमाणाचा येथ वभाव आहे शिवाय "सा वि-
क्षामपेक्षते" या शास्त्राप्रमाणे सधि करणे वास्त्याच्या इच्छेनर असते. तसेच
सधि न करताच विवृति म्हणण्याचा शिष्टसंप्रदाय आहे आणि मूळलक्षण-
कारिणेत "क्रममुदाहरेत" असे विशेषपत्रन असल्यामुळे अवसानाची
प्राप्ति आहेच.

विवरणम्:— न च पूर्वार्धे चतुःपदकमादिना समाप्ते ताव-
तैव लेखासमाप्तिः नोत्तरार्धे पञ्चपदक्रम आरंभणीयः किन्तु
द्विपदाविक्रममारभ्य लेखांतरं संपादनीयं मालादिषु दर्शनात्
इति वाच्यम् । तत्र "अर्धर्चस्यादितोन्ततः" इत्यर्धर्चग्रहणात्
तथैव । इह तु तद्ग्रहणात् पूर्वमेव समाप्तिः । शिखायां तद्ग्रहणे
जटापदात् अर्धर्चसमाप्तिरित्युक्तम् । लेखायां 'पुनः क्रमात्'
इत्यनेनेव सिध्यति ।

अर्थः—प्रथम अर्धर्चेत चार पदांचा क्रम होऊन संलापनाधि
होत नसेल तर येथेच अर्धर्चेनर लेखा समाप्त करावी. उत्तरार्धर्चेतील
पदानांनी पञ्चपदक्रम आरंभू नये तर द्विपदादि क्रम आरंभून दुसरी लेखा
म्हणावी कारण मालाविकृतीत अर्धर्चेनर समाप्ति दिसते अशी फोणी शंका
येईल तर त्या शक्येने समाधान असे— ही शंका बरोबर नाही. कारण

मालाविशृतीत “ अर्धर्चत्यादितोन्तत ” असा स्पष्ट उद्देश आहे येथे तर तसा उद्देश नाही म्हणून पूर्वअर्धर्चेंवर समाप्ति करणे योग्य नाही आता शिरा या विशृतातही अर्धर्चक्षण नाही करिता शिरेची अर्धर्चेंवर समाप्ति होणार नाही अशी ज्ञाना प्याल तर तिला उत्तर असें की, येथे ‘ जटा ’ हें पद असल्याने अर्धर्चेंवर शिरेचा समाप्ति आहे हें सिद्धच आहे. लेखालक्षणात ‘ पुनः क्रमात् ’ असा स्पष्ट निर्देश आहे म्हणून लेखेची अर्धर्चेंवर समाप्ति होत नाही या म्हणण्याची सिद्धि होते

निघरणम् — यत्र अर्धर्चें त्रिपदादि पठित्वा पदद्वयं शिष्टम् तत्र तत्पदद्वयं विपर्ययस्य क्रमधर्मेण अर्धर्चें समाप्य उत्तरार्धर्चें पद चतुष्टयं आरम्भणीयम् । तत्र पि पदचतुष्टयाभावे त इतैव विपर्यासादि कृत्या यत्र पदचतुष्टयं लभ्यते तावत् क्रमव्ययम् । तथा सति सर्वत्र लेखास्तथात् तस्याः पदशोधकत्वम् । अर्धर्चेंऽवसानेन क्रमस्वरूपाबाधश्चेत्येतदुभयमनुगृहीतव्यम् । अन्यथा इतरत् वाध्येत ॥

अर्थ — लेखा-विशृति पठन करीत असता ज्या अपर्चेत तीन पदाचा क्रम व पृथक् विषयास म्हणून दोन पदेंच शिष्टक उरतात तेथे दोन पदाचा विषयास इनाया नंतर क्रमधर्माने क्रम म्हणून अर्धर्चा संप्राप्ती व पुढच्या अर्धर्चेतील चार पदें घेऊन लेखा आरम्भाची तेथेही चार पदें नसतील तर जेव्ही पदें असतील तेवढ्याच पदांचे क्रमविषयास करून ज्या अपर्चेत चार पद मिळतील तेथपर्यंत जाणे असें बरे असता सर्वत्र लेखाविशृतीचे अस्तित्वा राहून तिला पदशोधक व येते व अर्धर्चेंवर अथ सान घेण ह्या क्रमस्वरूपाचा बाध होत नाही अशा दाखी गोष्टी सापतात असें न बरे तर क्रमस्वरूपाचा बाध देतो

निवरणम्— श्रूयाद्द्वित्रिचतुरित्यादिना यत्र त्रिक्रमादिक-
मस्ति तत्र द्विपदादिकमेण्य विपर्यासादि कृत्वा कपधर्मण त्रिक्रमा-
दिना घञतल्परम् इति सिध्यति । तद्यथा । मोपुण ॥ मोपु सुमो
मोपुणः मो इति मो स्थिति सु इत्यादि क्रमोपमर्दकृत्वे न कर्तव्यम् ।
द्विपदस्युपलक्षणम् । अन्यथा प्रधानीभूत पदशोधनं वाच्यं इति ।

अर्थ — द्विचतु इत्यादिकं वचनान् ज्ञेयं त्रिक्रमादिक आहै तेषु
लक्षाधिकृतीत दोन, तीन या पदाख्या क्रमानेन क्रमभिगतादि वचन
क्रमधर्माप्रमाणे त्रिक्रम, चतु क्रम व पञ्चमम भूणावा. उदाहरण— मोपुण
मोपु । सुमो । मोपुण । मो इति मो । स्थिति सु इत्यादि नमान्वा उपमर्द होज
देता कामा नये “ आदौ द्विपद पठित्वा ” हें उपलक्षण समजाये. नाही
वर विवृतीचें मुख्य प्रजोवन (पल) जें पदशाघन व तन्नं नष्ट होइल.

ध्वजमाह — मूलकारिका — श्रूयादादेः क्रम सम्यगन्ता-
दुत्तारयेद्यदि । यर्गे व ऋद्धि या यत्र पठन स ध्वजः स्मृतः ॥

निवरणम्— आदितिः क्रमलक्षणोक्तं क्रमं क्रमसमाप्त्यन्तं
धावर्गसमाप्ति वा श्रूयात् । क्रमन्तात् धर्मान्ताद्वा सम्यक् क्रममेवो
त्तारयेत् । चरममादि वृत्त्या एकैकं पठेन्निति यत् स ध्वजाकृतिर्भवति
इदमुक्तं भवति । क्रमादां वर्गादीं वाच्येक क्रमं पठित्वा तदन्यं
पठित्वा पुनर्द्वितीयं तत्र उपान्त्यं ततः तृतीयं पठित्वेत्यादि क्रमेण
क्रमधर्गे वा पठ्यते स ध्वजः स्मृतः । यथा—अथ देवाय । रत्न-
घातम इति रत्नऽघातमः । देवाय जन्मने । अकारि रत्नघातम ।
जन्मने स्तोमः । आसथेत्यासया । स्तोमो विप्रेभिः । विप्रेभिरासया ।
विप्रेभिरासया । स्तोमो विप्रेभिः । आसथेत्यासया । जन्मने स्तोमः
अकारि रत्नघातमः । देवाय जन्मने । रत्नघातम इति रत्नऽघातमः ।
अथ देवाय । एवं यर्गे ऊहनीयम् ॥

अर्थः—ऋचेच्या किंवा वर्गाच्या आरभी अमलेच्या पदाचा क्रम म्हणावा. नंतर त्या ऋचेच्या किंवा वर्गाच्या अल्पपदाचा क्रम म्हणावा. नंतर दुसऱ्या पदाचा क्रम म्हणून उपान्त्य पदाचा क्रम म्हणाना याप्रमाणे पुढे तिघांच्या वर्गे पदाचा क्रम म्हणावा. ऋचा किंवा वर्गसमाप्तिचा वेळो म्हणजे. या विवृतीस ध्वज असें नाम आहे उदाहरण वर मुलान समग्र दिले आहे ते पहावे.

निरणामः—ननु रत्नघातम इत्यत्र उत्तारणं न संभवति एकपदस्य क्रमत्याभावात् इत्युक्तं प्राक् इति चेत् न क्रमधर्मवेष्टनस्य क्रमत्वेनाप्रसंगत्वात् अन्यथा क्रमशोधकत्वं न स्यात् अत एव क्रमादौ तथैवोपपद्यते। 'ऋत्यक' इत्यनेन वर्गेव क्त्वि घा इत्यत्र प्रकृतिभाव. दृम्बता जाता।

अर्थ — अन्तापानून क्रम म्हणण्याचे वेळी " रत्नघातम " या पदाचे उलट म्हणण्याचे वेळी वेष्टन म्हणजे संभवत नाही. कारण एका पदाला क्रमत्व नाही असे पूर्वी सांगितले आहे म्हणाल तर ते म्हणजे परोवर नाही कारण क्रमधर्म ज वेष्टन याचा क्रम म्हणूनच येथे समग्र केला आहे वेष्टनाला क्रमत्व मानले नाही तर क्रमशोधन हे प्रयोजन व्यर्थ होते म्हणून ऋचेच्या आरभी वेष्टन म्हणजे युक्तच आहे. या कारिकेत पाणिनिच्या " ऋत्यक " या सूत्राने ' वर्गेवक्त्वि ' या ठिकाणी मूलकारिकेत प्रकृतिभाव होऊन वाचा व होऊन पदराना आली आहे.

दृष्टं लक्षयति। मूलकारिकाः— क्रममुक्त्या विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम्। अर्धचादिय सुकोक्तं क्रमदण्डेभिधीयते ॥

निरणामः— आर्धो क्रममुक्त्या तमेव विपर्यस्य पुनश्च क्रममुक्त्या उत्तरपदजातं अर्धचंपरिसमाप्तिं यावत्। एव मुक्तेन प्रबारेण एकैकमममुक्त्या विपर्यस्य आदिपर्यन्तं पुनरादितः क्रम-

मुक्त्वा यद्भवति स क्रमदण्डः । तद्यथा—सनः । नः सः । सनः ।
 नः पितेव । पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवे
 पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवेऽग्ने । अग्ने ।
 सूनवे पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवेऽग्ने ।
 अग्ने सूपायनः । सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः । स नः । नः
 पितेव । पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव । सूनवेऽग्ने । अग्ने सूपा-
 यनः । सूपायनो भव सूपायन इति सुऽडपायनः । भव सूपायनोऽग्ने
 सूनवे पितेव नः सः । सः नः । नः पितेव इत्यादि भवेति भवेत्यन्तं
 क्रमः समापनीयः ।

अर्थः— आरंभी क्रम गृह्णन् त्वान्वा विपर्याय व पुन क्रम गृह्णावा,
 नतर पहिले पद सोडून दुसऱ्या व तिसऱ्या पदाना क्रम गृह्णावा, नतर
 शेवटच्या पदापासून प्रथमपदापर्यंत गृह्णून क्रमवर्तमानां पहाल्या पदापासून
 शेवटच्या पदापर्यंत क्रम गृह्णावा, याप्रमाणे पुढे राहिलेलीं पदे अर्धचंद्रा
 समाप्तपर्यंत या सांगितलेल्या रीतीनेच गृह्णावीत. गृह्णजे या विवृतीस
 'क्रमदण्ड' किंवा 'दण्डक्रम' असे गृह्णतात. उदाहरण वर मूळात
 दर्शविले आहे. स्वापमाणे समजावे.

विचरणम्—उक्तोक्तवचनेन पठितानामपि पुनः पाठः ।
 क्रम इत्यनेन त्रिक्रमादिकं अस्ति तत्र तथैव पठनीयम् । वेष्टनमपि
 क्रमावृत्त्या पुनरावर्तनीयम् । अत्र विपर्यासे लंसावज्जटाधर्माः
 स्युः । कुत्रचित् 'उक्तोक्ति' पाठः स्पष्टः । उक्तोक्तिपाठस्य तु
 उक्तस्य या उक्तिस्तथेत्यर्थः । 'क्रमदण्डोऽभिधीयते' इत्यनेन
 क्रमदण्ड इत्यस्या विकृतेः संज्ञा न दण्ड इत्युक्तम् । एवं सति
 लक्षणावसरे 'सहोक्त्या दण्डवद्भवति' इत्यत्र च अस्मा दण्डपदेन
 व्यञ्जहारः कृतः । स 'नामिकदेशेन' सत्याधीमादिशब्दवत् लाक्ष-
 णिकः । लोके क्रमदण्डं पठति इत्यादौ कस्याः क्रमदण्डवाच्यत्वाव-
 गमात् । संज्ञासंहितसंबन्धस्य व्यञ्जहारार्थान्तरात् ।

अर्थ — 'उत्तोक्त' या वचनानें म्हटलेल्या पदाचा पुन पाठ आहे असें समजायें प्रमदादकारितेंत असल्यान जेथ विक्रमादिक येतील तेथे तसाच पाठ करावा वेधनशुद्धा क्रमान्या आहृतीमुळे पुन पुन म्हणार्जे या विवृतींत विनयासाच्या वेळीं लेखप्रमाणें जटाधर्म आहेतच मूलकारिकेंत कोठ 'उत्तोक्ति' असा पाठ आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे या विवृतीस प्रमदण्ड हेंच नाव आहे लक्षणाच्या वेळीं 'रथकारितेंत' 'सहास्र वा दण्डपद्रय' असा दण्डपदानें व्यवहार केला आहे तो नामैकदेशानें स या म्हणने ष यमामा, भीम म्हणजे भीमसन या शब्दाप्रमाण लाक्षणिक समजावा लोकांमध्ये 'प्रमदण्ड पठति' असा वाक्यप्रयोग आहे यावरून ह्या विवृतीला प्रमदण्ड असेंच नाव दिसते "सशासशिसमथ" म्हणजे शब्दार्थ समथ हा लोक प्रमदागावर अवलंबून आहे

रथमाहः—मूलकारिका । पादशोर्ध्वं चो वापि सहोपत्या दण्डपद्रयः ।

विवरणम्—पादयोर्ध्वं चोर्वा सह पाठे प्रमदण्डवत् कृते रथसन्निका विवृतिर्भवति। तत्रथा उदा० पादशोर्ध्वं चो वापि सहोपत्या दण्डपद्रयः । हि-वति हि-वति सूरम् । स्वसारो जामय । सूरमुन्नय । उन्नय सूर हिन्वति । हिन्वति सूरम् । सूरमुन्नय । जामय स्वपति । पति जामय स्वसार । स्वसारो जामय । जामय स्वपति । पतिमिति पतिम् । एष अर्धर्चयोरोपि ऊहनीयम् । यद्यपि पादार्धर्चयोर्विकल्पेन पाठो विहितस्तथाप्यर्धर्चपाठे हे शास्त्रिकेनातिरात्रे योऽर्थाप्रहणवत् फलाधिपय द्रष्टव्यम् ॥

अर्थ — दोन शरणांचा निवा अर्धर्चेंचा मरौवर प्रमदण्डप्रमाणें पाठ केला म्हणजे "रथ" असाच निहात होते उदाहरण वर मूळात दिले आहे या विवृतीचा पादशोर्ध्वं चो वापि सहोपत्या आहे यावेळीं

अर्धचं पाठात क्षमाधिक्य असल्यामुळे अतिरात्रातील पाठेशी ग्रहणाप्रमाणे पलाधिक्य जाणावे.

घनं लक्षयति—मूलकारिका-अन्तक्रम पठेत् पुर्ध आदिपर्यंत-मानयेत्। आदिक्रम तद्येदन्तं घनमाहुर्मनीषिण ॥१॥ विवरणम्—पुर्धमन्तक्रम अर्धचान्तस्य क्रम पठेत्। तथा एकैकअर्धचादिपर्यंतं नयेत्। आदितश्चारभ्यैकैकक्रममग्न यापन्नयेत्। त घनं मनीषिण आहुरित्यर्थ। यथा। अर्पसीत्यर्पसि। प्रणः। विभ्रद्वर्पसि। त इन्द्रो न विभ्रत्। इन्द्रोमहे। ऊर्मि न। इन्द्रो इतीदो। महेतणे। तन ऊर्मि। इन्द्रोमहे। न विभ्रत्। इन्द्रो इतीदो अर्पसीत्यर्पसि। प्रणः ॥ अत्र ध्वजापेक्षयान्तक्रम आदो आरभणीयः एतावान्वाचशेषः अर्धचस्याप्याद्यन्तयोः समवात्। ध्वजवत् ऋगादिग्रहणाभावात् अर्धचं पवितादश पाठः कर्तव्यः। पादाद्यन्तयोः कथमेव घन स्यात् क्रमसामर्थ्याभावात् तथाचं समापयेत् इत्युक्तक्रमस्वरूपावाच्येन-तत् पठनीयम्। फचिदुत्तरेत् इति पाठः। तस्यार्थः लक्षणया उच्चा-रयेदित्यर्थः। इति जटावल्या अष्टौ विकृति-याख्या समाप्ता ॥

अर्थ :— पहिल्याने अर्धचं चा शेवटच्या पदाचा क्रम नंतर अदिपदाचा याप्रमाणे अन्तापासून अदिपर्यंत व आदिपासून अन्तापर्यंत क्रमधर्माने क्रम म्हणावा म्हणजे “घन” नावाची विकृति होते उदाहरण वर मुळात दिल्याप्रमाणे समजावे. ‘ध्वज’ आणि ‘घन’ या दोन विकृतित भेद एवढाच की, ध्वजात प्रथम आदिपदाचा क्रम, नंतर अन्तपदाचा क्रम मान्या विपरीत म्हणजे प्रथम अन्तपदाचा क्रम, नंतर आद्यपदाचा क्रम म्हणण्याची रीत सांगितली आहे हा घन साप्रत वैदिकाच्या म्हणण्यात कोठेच नाही, म्हणून छुत समाजाचा. मूळ कारिकेत अदि व अन्त असे शब्द आहेत त्यामुळे घन अर्धचं तच धर्पणिने भाग आहे. कारण अदि व अन्त अर्धचं तच समजतात. शिवाय ध्वजाप्रमाणे मूळकारिकेत ऋगादिऋचा उल्लेख नसल्यामुळे घन अर्धचं तच सप्यावा यावर कोणी असे म्हणेच की,
च. व्यू. १०

पादात (चरणात) आद्यन्त समवतात मम अर्धचेत घन न सपविता पादान्ती का संपवू नये ? तर त्याचे समवात असे काँ, चरणात घन संपविष्यामुळे क्रमसामर्थ्याचा अभाव होऊन 'तथार्थसमापयेत्' याक्रमसरूपाचा बोध होईल. म्हणून पादात घन न सपविता अर्धचेतच सपनाया या प्रमथे जटायाळ प्रयातीळ माल दिकारिनाड्यारव्येचें भाषातर समात शाले,

इदानीं वैदिकानां अन्वयने यो घनः पठ्यते तद्वृक्षणमाह । पदद्वय जटामुक्त्वा गृहीतानन्तरं पदम् । द्विवारं पठित्वा तु एकवारं तु मध्यमम् ॥ पुनर्द्विवारं प्रथमं मध्यमं चान्त्यमेकदा । अथ घन इति प्रोक्तः इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ १ ॥ अन्यच्चजटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अथ घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृती पठेत् ॥ २ ॥ द्वितीयघनलक्षणे 'जटा', पदेन पदोत्तरजटा (शिरसापरपर्याया) ग्राह्या न तु केयला.

अर्थ :— दोन पदाची जटा म्हणून पुढचे पद प्यारें ते दोन वेळ म्हणावे नंतर मधले पद एकवेळ, पुन वेडिले पद दोनदा म्हणावे. नतर मधले व दोनटचे ऐकनदा म्हणावे म्हणजे घनविकृति होते. याप्रमाणे आठ विकृतीचे पठन करावे दुसरे लक्षण जें दिलें जाई त्यातीळ 'जटा' या पदाचा अर्थ पदोत्तरजटा म्हणजे शिरसा समजायी.

घनोदाहरणम् :—ममिघाग्निमार्शिसमिधा समिघाग्नि दुपस्यत
दुपस्यताग्नि समिघा ममिघाग्नि दुपस्यत ॥ समिघेति समुदाधा ॥

१. अग्नि दुपस्यत दुपस्यताग्निमार्शि दुपस्यत घृतेधृतदुपस्य-
ताग्निमार्शि दुपस्यत घृतेः ॥

२. दुपस्यत घृतेधृतेधृतदुपस्यत दुपस्यत घृतघोषियत घोषयत
घृतेधृतदुपस्यत दुपस्यत घृतघोषियत ॥

३. घृतघोषियत घोषयत घृतेघृतघोषियतातिघिमतिथि घोष-
यतघृतघृतघोषियतातीः ॥

५. बोधयतातिथिमतिथिं बोधयत बोधयतातिथिम् । अति-
थिमित्यतिथिम् ॥

दशग्रंथग्रंथसूचकारिका—

संहिता प्रथमो ग्रन्थः ब्राह्मणस्तु द्वितीयकः । आरण्यकं तृतीय
स्तु शिक्षा चातुर्विधी स्मृता ॥ १ ॥ कल्पस्तु पंचमोत्थः पण्डो
व्याकरणं स्मृतम् । निघण्टु सप्तमोत्थो निरुक्तमष्टमः स्मृतः ॥ २ ॥
उदस्तु नवमः प्रोक्तो ज्यातिषु दशमः स्मृतः ॥ प्रोक्ता एते दशग्रंथाः
व्याडिनेत्र महर्षिणा ॥ ३ ॥

अर्थ — १ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षा, ५ श्रौत व
वृष्यसूत्र, ६ अष्टाध्यायी, ७ निघण्टु, ८ निरुक्त, ९ उद, १० ज्योतिष,
अर्थ दश ग्रन्थ व्याडि महर्षिनि सामितले आहेत.

अन्यत्र पदक्रमात्मको वेदो ब्राह्मणारण्यके तथा । पट्टगानि निघण्टुश्च
दशग्रन्थाः प्रदीर्घताः ॥ १ ॥ १ क्रमान्तवेद, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक,
४ शिक्षादि, एते अने, ५ निघण्टु असे दश ग्रन्थ आहेत.

संप्रति षोडशका विभूतिपठनावसरे पञ्चसाधियुतं घनं पठन्ति
इत्यतः पञ्चसंधिलक्षणमाह व्याडिः ।

मूलकारिका-क्रममादी प्रयुञ्जीत पदमन्त्यं द्विराद्युतम् । विप-
र्याभं ततः कृत्या द्विवारं प्रथमं स्मृतम् ॥ १ ॥ पुनश्च क्रममुच्चार्य
पञ्चसंधेयं लक्षणम् । पञ्चसंधीनां नामानि सलक्षणानि । कारिका ।
पञ्चक्रमशोक्तमश्च ध्युक्तमोऽभिक्रमस्तथा । संक्रमशोति पञ्चैते
भयन्ति क्रमसन्धयः ॥ इति जटापटले ।

१. प्रथमस्य द्वितयेन सद् संधिर्भवत्कन । २. द्वितीयस्य
द्वितीयेन संधिक्रम उच्यते । ३. द्वितीयस्य तथायेन संधिर्गुणक्रम
उच्यते । ४. प्रथमस्य च तेनैव सहसंधिरभिप्रम- । ५. क्रमस्य पुन-
रुच्चारः स च संक्रम उच्यते:-

उदाहरणम्:- १. ओपचयः स्तम् । संसम् । समोपचय । ओप-
चय ओपचयः ओपचयः तम् ॥ २. सद्दन्ते । पदन्ते पदन्ते । पदन्ते

सम् । संसम् । स वदन्ते । ३ वदन्ते सोमेन । सोमेन सोमेन ।
 सोमेन । वदन्ते । वदन्ते वदन्ते । वदन्ते सोमेन । ४. सोमेन सह ।
 सह सह । सह सोमेन । सोमेन सोमेन । सोमेन सह । ५. सह
 राधा । राधा राधा । राधा सह । सह सह । सह राधा । राधोति
 राधा । ६. यस्मै कृणोति । कृणोति कृणोति । कृणोति यस्मै । यस्मै
 यस्मै । यस्मै कृणोति । ७. कृणोति ब्राह्मणः । ब्राह्मणो ब्राह्मणः
 ब्राह्मणः कृणोति । कृणोति कृणोति । कृणोति ब्राह्मणः । ८. ब्राह्मणस्तं
 तं तम् । त ब्राह्मणः । ब्राह्मणो ब्राह्मणः । ब्राह्मणस्तम् । ९. त राजन् ।
 राजन् राजन् । राजंस्तम् । ततम् । तं राजन् । १० राजन् पारयामसि ।
 पारयामसि पारयामसि । पारयामसि राजन् । राजन् राजन् ।
 राजन् पारयामसि । पारयामसीति पारयामसि :

अर्थः—आरमी क्रमधर्माने दोन पदाचा क्रम, नंतर क्रमातीत
 जन्त्यस्य दोन वेळ, पुढे व्युत्क्रम, पुनश्च पहिले पद दोन वेळ, नंतर पुन
 क्रम म्हणजे पंचमधि होतात. (पंचमधि ही एक प्रसारची जटाच
 आहे. करिता कोठे कोठे वैदिक पंचमधियुत जटेचा पाठ करतात, ते
 शास्त्रमुद्र दिमत नाही.) क्रम म्हणजे पहिले व दुसरे पद जोडून म्हणजे
 १ उत्क्रम म्हणजे दुसरे पद दोन वेळा उच्चारण २ व्युत्क्रम म्हणजे दुसरे
 पद प्रथम, नंतर पहिले. ४ अभिक्रम म्हणजे पहिले पद दोन वेळ म्हणजे
 ५ पुनः क्रम म्हणजे उदाहरण वरील मन्त्रातच स्पष्ट कळण्यासारखे आहे.

चरणव्यूहभाष्यस्य तृतीयो भागः

१ वैदिक (छंदोमंजरी) चरणव्यूह

—तृतीयो भागः ३ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तदुदाहरणमन्त्राश्च
 छदपरिभाषा । प्रथमं छदत्रिपदा गायत्री पंचकाश्चत्वारः षट्क-
 श्वैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा षडपक्तिः षट्सतेकादशा उष्णिग्गमां त्रयः
 सप्तकाः पादानिचतुर् मध्यम.षट्कश्चेदति निवृत् ३ दशकश्चेत्तमभ्या
 यस्यास्तु षट् सप्तकाष्टकाः सावर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौषट्को सप्तकश्च
 न्हर्षायसी ॥ १ ॥

द्वितीय मुष्णिकत्रिपदात्यो द्वादशाक्षेत्रपुरउष्णिद् मध्यमक्षेत्र
 क्ववुप् लैशुभजागतचतुष्का क्वुम्ब्यं कुशिरकादशिनोः पर.षट्कस्तनुधिरो
 मध्ये चेत विपीलिकमर्घ्यायः पंचक खयोष्टका अनुष्टुग्गमां चतुः
 सप्तकोष्णिगेव ॥ २ ॥

तृतीयमनुष्टुप् पंचपंचका षट्कश्चैको महापद पंक्तिर्जागता षट्-
 कश्च कृति मध्ये चेदष्टक विपीलिकमर्घ्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा
 णव घराज खयोदरी नष्टरुरी दशकाखयो विराळैका दशकावा ॥ ३ ॥
 चतुर्थे बृहती तृतीयो व्दादशाक्षेत्र पुरस्ताद्बृहती द्वितीयक्षेत्र्यकुसारै
 ष्युरोबृहती वा रुरुधोमीवीवा त्यक्षेत्रे दुपरिशवृहत्पठिनोर्मध्ये दशको
 विष्टार बृहती त्रिजागतोर्ष्वं बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येष्टक. विपीलिकमर्घ्या
 नयकाष्टयेकादशपठिनो विषमपदा चतुर्नवका बृहत्त्वेन ॥ ४ ॥

पंचमपक्ति.पंचपदाथ चतुष्पदा विराट्दशकैर्युजी जागती सतोबृहती
 युजैचेद्विपरीतायौचेत्प्रस्तारपक्तिरत्यौचे दास्तार पक्ति राधात्तयौचेत् सस्तार
 पक्ति मध्यमौचे द्विष्टारपक्तिः ॥ ५ ॥

पद्यत्रिपृष्त्रैष्टुभपदा' द्वौतुजागती' यस्याः साजागते जगती' त्रैष्टुभे-
 त्रिष्टुपूर्वराजौ' जागतीचामिसारिणी' नवकौ वैराज छैष्टुभश्च' द्वौष
 वैराजौ' नवकछैष्टुभश्च विराटस्थानैकादाशिनस्योष्टकश्च विराटहृषा व्दादशिन
 छयौष्टकश्च ज्योतिष्मती', यतोष्टकस्ततो ज्योति' श्वत्पाराष्टका जागतश्च'
 महावृहती मध्येचेद्यमध्या' द्वादशकावष्टकास्त्रयः पञ्च्युत्तरा विराट
 पूर्वावा ॥ ६ ॥

सत्यमं जगती जागत पदाष्टिन' छयः स्यौचद्वौ' महासतो बृहत्पष्टकौष
 त्रकःषट्को दशको नवकश्च' पञ्चष्टका या महापांक्ति' ॥ ७ ॥

अथ प्रगाथावृहती सतोवृहत्यौवर्हतःककुप्चेत्पूर्वाकाकुभो' महावृहती
 महासतोवृहत्यौ' महावर्हतोवृहती' विपरीते विपरीतोत्तरोनुष्टुप् 'गायन्वी
 चानुष्टुभो' नुष्टुप्सुखास्तृचा इत्युक्ते' ॥ ८ ॥

अथ जगत्यादिसप्तवर्गोपाद विशेषानुक्रमण्यंतरोक्ता उच्यन्ते-
 पादा अतिजगत्यांतुत्रयो व्दादशकाः परौ' । अष्टकौशकरी पादाः सप्तै-
 याष्टाक्षराश्चते । अति द्वाक्षरपादौव्दापादितः षोडशाक्षरौ' । जागतोयाष्ट
 कावष्टि' पादाः षोडशकास्त्रयः ॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागती चाष्टगास्त्रयः
 जागतश्चाष्टकश्चाथ षृति पादौ तु जागती । पादास्त्रयोष्टकाश्चाथ षोडशाक्षर
 एवच । अष्टकश्चातिषृती जागत षोडशाक्षरः ॥

२ वैदिक छंदोमंजरी

तृतीयो माग (पुरवणी)

छद्सा उदाहरणमत्राणा शृत्तला.

अय^१ देवायाभिष्टे^२ अचा^३—भेतमय^४ तामेअश्व्याना^५ त्वावैत^६
 पुरुतम^७ समुन्नेय^८ ईशाना^९ जाप^{१०} पृणीतमेष्टमुदश^{११} ॥ १ ॥

यइन्द्र^१ युजतिइरीशधैशधैवा^२ ददीरेक्य^३ प्रयोचोष^४ हरीयस्य^५
 पितुन^६ मसीमन्थी^७ ॥ २ ॥

अमभोनिष्ठ^१ तय^२ स्वादिष्टा^३ मान्स्मै^४ पर्यु^५ ताविद्रासा^६ विष्टुग्गामि^७
 भेदोअग्नेऽग्निरोष्ठी^८ ॥ ३ ॥

माचिन्दन्महोयस्पति^१ रीनानमिधौयैपातपते^२ युवत्यास्तमघयदिमे^३
 ऽभिवोवीर^४ सनित^५ स्तत्ववपीपतो नव^६ ॥ ४ ॥

दानासो^१ विविप्रो^२ रापनरो^३ यरुष्वस्तस्यो^४ समुद्रा^५ आग्निना^६
 पठिसदस्त्रा(श्वरया) तीपामनिदोष्ठी^७ ॥ ५ ॥

करयन्त^१ यूपनरका^२ येमाग्नि^३ योगाचा^४ स्वतिन^५ इद्र^६ शुधीह्व^७
 भुतमे ऽग्निनेद्रण^८ ताभिरापात^९ ननाना^{१०} समातन्त्येनेद्राग्निम्याडादश^{११} ॥ ६ ॥

प्रदेवमरुता—य प्रया—वियत्तिका तदज्ञाय चत्वारि ॥ ७ ॥

मयवा—मासपतायो बृहद्भिद्राग्ने नीहेतधूरात्वारय पच ॥ ८ ॥ प्रनोमहे.

२ (वैदिक छंदोमंजरी)

तृतीयोभागः

न्योष्टका कामतथे तथैराष्टक इत्यपि ॥ परसत्तक पादास्तु प्रसंगा त्स्यभिरिता ॥ (पुराणी पद्या)
 प्रथमिहे प्रोवर्त्म सक्त जात सिक दुर्केणश्रीहोत्तासर्म्भई इद्र सहिशार्थेन ससं ॥

टीका—एषा परिभाषा लण्डाना अग्रे दत्त कोष्टक एव व्याख्या ज्ञेया।
 सा परिभाषा खड्गचं निरण सृणजे पुढे दिलेले कोष्टकच आहे असे समजावे।
 ॥ इति छंद परिभाषा समाप्ता ॥

भेदनामच	१ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तत्रामानि चोदाहरणमंत्राश्च	अष्ट अ व.
१ वरणाश्वराणि च	प्र गायत्री छंदोभेदाना वदाहरणमना	
गायत्री	अम देवायु जन्मने । स्तोमो विभ्रैभिरासुया ॥	१-२-१
८।८।८	अकारिनुवात्तम ॥	२-५-१०
पदपक्ति	अभिष्टं अद्य । गीभिर्गुणैश्च । अग्नेदोशेन ।	
५।५।५।५।५।५	प्रतैदिवोव । स्वयतिश्रुणा ॥	
पदपक्ति	अपेनप्य । अश्वनस्तोमै । प्रतु न भूद ।	
५।५।५।५।५।५	हृदित्युशाम् कृष्णामान् जोहै ॥	२-५-१०

चरणव्यूह

उपिगमभा

६।७।११

पादनिचूत्

७।७।७

अतिनिचूत्

७।६।७

यजमघ्या

७।१०।७

वर्षमाना

६।७।८

तमे अव्ययानाम् । हरीणां नितोशना ।

उत्तोत्कृज्ययानानुवाहसा ॥

त्वायत पुरुवसो । वयमिद्रणेत । स्मसिंस्यात्तर्हीणा

पुस्तमं पुरुषाम् स्तोत्राणां विवाचि ।

अजेमि-वजियुताम् ॥

ससुंवेयो वसूना । योराया मनेता य इळानाम्

सोमो य सुक्षित्तीनाम्

इंशाना वार्याणाम् । क्षयन्तीश्वर्यणीनाम्

अपोयाचामि मेपुजम् ॥

६-२-२५

६-४-१

४-७-२६

७-५-१९

७-६-५

चरणव्यूह

१ टीप—जेथे मन्त्राया चरणाचीं अक्षरें बरोबर येणार नाहींत तेथें “पादपूरणार्थं तु क्षेत्रस्योरी-
काक्षरी भावान् गृहेत्” ही परिभाषा. परिभाषार्थ—चरणपूर्ण होण्याकरिता क्षेत्र स्योग व एकाक्षरी भाव
यांची फोड करावी. क्षेत्र, = इ उ या स्वरापुढे विजातीय स्वर येऊन जो यूच् हेतो त्याच क्षेत्र म्हणतात
(इकोपचाचि) उ, शुष्ठी + अन्ने शुष्ठापे । स्योग, = जोडाक्षर (इहोनन्वरा स्योग). एकाक्षरीभाव, =
असद्विरेकाक्षरीभाव पूर्वदेअक्षरे अनेकैकमक्षरा क्रियते उ. विबस्पुषिव्या ।

आपं पृणीतभेज्जम् । कस्य तन्वेद्धर्म ।

ज्योक्च सूर्यं द्यौः ॥

प्रेष्ठं तुप्रियर्णाम् । स्तुक्षां सायातिथिय

अग्नि रथाना यमम्

२ उष्णिक् छंदोभेदास्तन्नामानि चोदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमन्त्रा

यद्दे सोम पातम । मदं शक्विष्टचेतति ।

येनाह सिन्धुत्रिण तर्भागे ॥

युञ्जन्ति हरी इरिस्स्य गार्धया । उरोरथं उरुयुगे

इदवाहा वचोयुजां ॥

शर्षं शर्षं व एषा । त्रातं त्रात गण गण सुशस्तिभि

अनुक्रामेन घीतिभि

दुदीरेक्यन्त्वेददिवसु । दृदिगीन्तु पुरुहूत वाजिनम् ।

नुनमर्ष ।

५	तनुशिरा ११-११-६	प्रपाथेरे भ्रमंशणे न शोमे । यथावाचा पर्वति वशिष्टयोर्वा । प्रैरुतुर्न विद्वान् ॥	१-८-२२
६	निनीदिकल्प्या ११-६-११	हरी यस्य सुयुजा विप्रनामेः । अर्चानानुशेषां ।	८-५-२६
७	अनुष्टुप्गर्भा ५-८-८-८	उमास्त्रीन केशिना पविर्दन् ॥ पितृनुत्सां । महोत्सर्माणं तापंभी ।	२-५-६
८	उष्णिगोर केराज ७-७-७-७	यस्यश्रितो व्योमना । यत्रैपिपं मरुपंत् ॥ मंसीमाहंत्वायं । अस्माकं देरूपम् ।	७-७-१३
	श्रोत्रोत्प चरणोत्तराणि	मनीमानं साधनम् । विप्राणां चाश्रयम् ॥	स्थानम् अष्ट. अ. व.
१	अनुष्टु ८-८-८-८	३ अनुष्टुप् छदोभेदास्तत्रामानि उदाहरणमंत्राश्च उदाहरणमंत्राः अग्न ओजंप्रसामर । घृत्तपुमाम्य मधिप्रो ।	४-१-२
२	महापद्मपङ्क्तिः ५५५५५५५५	प्रगौराया परीगसा । रक्षित्वाजापुं पन्यान् ॥ तन्वादिष्ट । अस्मिंदंष्टिः । इदाचिदुहः । इदाचिदक्तोः । श्रियेऽनुमोत्त ॥ रोचत उपानि ॥	३-५-१०
३	कृतिः - १२११२८	माकस्मै धानमयं मित्रिणोना । अनुजानो गृहेय्यो धुनवोगुः । स्नानुपुत्रो आशंशीः ॥	१-८-२३

४ विपिच्छिकमध्या

१२।८।१२

५ काशिराट्

१।१२।९

६ नष्टरूपी

१।३०।१३

७ शिराट्

१०।१०।१०

८ शिराट्

११।११।११

पर्यपु प्रथेन्यु याजसातये । परिवृत्राणिसृक्षणि ।

द्विपत्संख्याग्रणयान ईयसे ॥

तामिदासां हवामहेयां । तानो मिदासा मन्मवोचे तमद्य ।

प्राचैर्हयमानो युगकु ॥

विष्टुग्रभि पाग्याङ्ग देवान् । वष्टुत्तस्याद्भुतस्य दसा ।

पातचु सरसो युगचु रथसो ॥

प्रेक्षो अग्रे दीदीहि पुर । नोर्जस्रिया सुगर्षी यविष्ठ ।

त्वाशर्धतु उर्षयन्नि वाजा ॥

अग्निनो दीधितिभि ररथ्यो । हस्तचुली जनयत्त प्रशास्तम् ।

दुरेदुश गृहर्षति मथ्यु ॥

४ बृहतीछंदोभेदास्तत्रामानि उदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमंत्राः

माचिदुन्य द्विसंसत । सखायो मारिफण्यत ।
 इन्द्रभिक्षितोता वृष्यं सचासुते । मुहुंक्षयाच शंसत ॥
 मद्देयःसतिः शर्मसो असाया । गृहोनुग्नस्यंस्तुनिः ।
 भर्ता वजस्य धिष्णोः पितृपुत्रांमेव प्रियम् ॥
 ईजान भिषीर्षितार्वडुः । ईजानं भोगे रभिम्रभृयणि ॥
 ईजानं देवावृषिनी । अग्नि सुनै र्वर्धताम्

ये पुत्रयन्ते अर्धभिः । निरीणां स्तुभिरिषां ।
 युज्ञं मंहिष्वर्णानाम् सुमं तुमिष्वर्णीनां प्राचुरे ॥

युं ह्यास्तीं गृहोरन् । युवं धृष्य जिर्त्ततं सतं ॥
 तानौनम् छुगोषा स्यतिम् । पुतं नो बृकां दधायोः

छन्दोनाम	चरणाक्षराणिव
१	बृहती ८।८।१२।८
२	पुरस्ताबृहती १२।८।८।८
३	न्युत्कारिणी उरोबृहती स्कंधोभिषीना ८।१२।८।८
४	उपरिष्ठाबृहती ८।८।८।१२
५	विष्ठाबृहती ८।१०।१०।८

स्थानम्
अष्ट. अ. व.

५-७-१०

७-७-६

८-७-२०

६-४-४

१-८-२३

वरपण्य

१०

६	उपवृद्धती १२।१।१२	अथ यद्वि मे पक्वमान रोदसी । इमाच पिच्छा मुक्वनाभि मृगमर्ता । युथेन नि घा वृक्मो वित्तिष्ठसे ।	७-५-२३
७	पीपिलिकमप्या १३।८।१३	अभिवो वीर-भक्षसो मदेवुगाय । गिरामहाविचेतस इद्द नामश्रुच शक्तिन् वज्रोयाथा ॥	६-४-३
८	त्रियमपदा १।८।१।८	सन्ति सुसन्तितरय । चित्तचेतिष्ठसूदंत । प्रासदा सप्राद् सहृष्टि सहत भज्यु वाजेवपुष्ये ॥	६-४-४
९	बृहयेन ९।९।९।९	तत्प्राय पितो वचोभि । गावो न हृव्या सुषुदिमा । देवेभ्यस्त्वा सुधमादय । अस्मभ्यत्वा सभादम् ॥	२-५-७
१०	इयमेतला वृहती पक्ति ८।८।८।८	५ पंक्तिछदोभेदास्तदुदाहरणमंत्राय अग्नि त मन्त्रे यो वरु । अस्तु य यन्तिथेनव । अस्तुमन्त्र अथर्व अस्तं नि योसो वाजिन । इप स्तोत्रस्य आभर । विष्णो रविमा यस दृष्ट्या । पुरो वशिष्ठ्यंसा न दद । सुदामन्तरेकणो अप्रमृष्य । ऋषिभने द्वाप द्राशुयेदा ॥ आयनर सुदानवो ददाद्ये दिव कोशमर्ष्यच्यतु । विपुर्भचं सजन्ति रोदसी अनु । धन्वता यति वृष्टय ॥	३-८-२२
११	सोवृहती १०।१०।१०		४-६-१०
१२	१२।८।१२।८		४-३-१२

४ विपरीतावृहती

८।१२।८।१२

५ प्रस्तारपक्ति

१२।१२।८।८

६ आस्तारपक्ति

८।८।१२।१२

७ सस्तारपक्ति

१२।८।८।१२

८ विष्टारपक्ति

८।१२।१२।८

१ त्रिष्टुप् ११-

११-११-११

यं ऋष्य श्रौच्यसंस्था । विश्वेस्तवंदु जनिमा पुरुष्टुत ।
त विश्वे मानुषा युगा । इद्र हवन्ते तद्विप यत्तुव ॥
तस्यो समद्रा अधि विश्वरन्ति । तेन जीवन्ति प्रदिशुधर्तस
तर्त क्षरत्यक्षर । तद्विद्युसुपर्जोवति ॥

आग्नि न स्रवृत्ति नि । होतारं त्वा वृणीमहे । युज्ञाय स्तीर्ण
वंहिषु विभोमदे । शीर पर्वक शोक्विषु विवक्षसे ॥
पृष्टि सहस्राय्यरया युतासिन । उद्युना विशति शता ।
दद्यासायीवा शता । दद्याय्यरीणा दशगत्रा सहस्रा ॥
अतीयाम न्दिदत्तिर । स्वस्तिभिर्हिवाय्य मराती ।
वृष्टीशयो रापे दुक्तिभेयुज । स्वाम मरुत सह ॥

६ त्रिष्टुप् छंदोभेदास्तन्वामानिउदाहरणमत्राय

उदाहरणमत्र

कस्यवन कानस्या युताम । मनामहे चारु देवस्य नामे ॥
कोनोमबा आदित्ये पुनर्दीप । पितरच दृशेय मातरच ॥

६-४-३

२-३-२२

७-७-४

६-४-५

४-३-१३

१-२-१३

६

चरणव्यह

२	जामत ११।- १२।१।१२
३	विष्णु ११।- ११।२।१२
४	अभिसारिणी १० १०।१२।१२
५	विराटस्थाना १० १०।९।११ विराटस्थाना ९।९।१०।११
७	विराटरूपा ११- ११।११।८
८	ज्योतिष्मती १२- १२।१२।८

युवस्ता उतमे युषवाहाः । चयां ये अश्रुपाय तर्हति ॥
 येचाविते पचन्तं सुभरति । उतो तेषामभिमूर्ति न इन्द्रतु ॥
 ये वाजिनं परिपस्यन्ति पक्वं । यस्माद्दुः सुभिमिर्हि रेतं ।
 ये चर्वतो मासभिक्षानुपासते । उतोतेयामभिमूर्ति न इन्द्रतु
 यो वाचा विवाचो मूधवाचः । पूरुः सहसा शिवा जघानं ॥
 तत्तदिदस्य पौंस्यं गुणीमसि । पितृवयस्ताविषी वापचे शर्वः ॥
 श्रुधीहवै निद्रं भारिण्यः । स्याते दावने वर्सना ।
 इमादित्वा सूर्जो वर्धयन्ति । वसुधः सिध्वोनक्षरन्तः ॥
 स्वस्ति न इदो बुद्धश्रवाः । स्वस्तिनं पूया विध्वेदाः ॥
 स्वस्तिनस्ताक्ष्यो अरिधनेमिः । स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दिधातु ॥
 श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेम । उत श्रुतं सर्वेने विष्मत्सी ॥
 श्रोतुनः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः । सुशेवा सिधुरद्विः ॥
 अश्रितेणै कण्ठेन विष्णुना । आदित्यै रुद्रेर्वसुभिः सवामुना
 सुजोपसा उपसा सूर्येण च । सोमं पिबतमधिना ॥

२-३-८
२-३-९
७-७-९
२-६-३
१-६-१६
२-१-२
६-३-१४

९	ज्योतिः ८- १२।१२।१२	ताभिरार्यातं वृणुणा । उपमेह्व विषम्वु विखनार्यम् इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमानरा । याभिः क्रिषिं वाबुवुस्ताभिरार्गतम् । नवाना नवतीनाम् । विषस्य रोपुयीणा । सयीसामममं नाम । आरे अस्य योजनं । हरिष्ठा मधुत्वा मधुला चकार ॥ समोतपंयभित् । सयलीरिपुशीमः विवाधते अमतिनमातागमु । वेने वेरीयते मृति ॥ एवंद्राग्निप्यामहो विह्व्य । शय्य घृत न पुतमादिभि । तासुरिषु श्रवोवृहत् । रयि गणसु दिष्टतं । इयं गणसु दिष्टत ॥	६-२-७ २-५-१६ ७-८-१ ४-४-३२
१०	महाबृहती ८।८।८।१२		
११	यमपथा ८।८।१२।८		
१२	पंसुतरा १०- १०।८।८।८		
१	विराट्पूर्वो वा जगती १२- १२।१२।१२	७ जगतीछंदोभिदास्तनामानि उदाहरणमंत्राश्च उदाहरणमंत्राः प्रदेवमच्छ मधुमन्त इदवः । असिध्वदन्त गाव आनधेनव वर्हिषदो वचनान्तजधभिः । पुरुस्तुतभावियानिर्जिभिरे ॥ आयः पृथी रोधसी भा'नुलाउमे । धुमेनधामतेदिमि । सिरस्तमो ददश उर्म्योहा । स्यात्सर्वश्योपा । आस्युत्सर्वहू०	७-२-१९ ४-८-२
२	महास्तोबृहती १२- ८।१२।८।८		

३	महापंक्तिः ८।८	इयसि वा शबुतिवा । सुवजघासते विपं । सोचिदुनमराति ।	
	७।६।१०।९	मोवगमराम । आरेअंय योजनं हरिषाः । मधुवा मधुलात्रकार ।	२-५-१६
४	महापंक्तिः ८।	तदत्राय तदपसे । तंभागमुपसेदुषे । त्रितायच द्वितायच ।	
	८।८।८।८	उषो दुष्यन्धे बह । नेहसो वजुतयः । सुजुतयो वजुतयः ॥	६-४-१०

प्रगाथभेदो
चरणाक्षराणि

वाहृत प्रगाथः बृहती

८।८।१२।८ (३६)
सतोबृहती १२।८।१२।८(४०)
(७६)

कावुन प्रगाथः

कडुपू ८।१२।८ (२८)
सतोबृहती १२+८।१२।८ (४०)
(६८)

८ अथ प्रगाथभेदास्तन्नामानि तदुदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमंत्राः

अयं वा मर्दुमतम । सुत सोमरुतावृथा ॥
तमश्विना यिवतं तिरोअह्वयं रथेना । धुत्तरंलानि दाशुपं ॥ १
त्रिवधुरेण त्रिवृता सुपेयंसारथेनायांतमश्विना ।
कायनासोवाब्रह्म कृणम्यधुरोतेषा सुशृणुतं हवीं ॥ २ अ. अ. व. १-४-१

आसंखायः सवृद्धिर्वा । धेनुमंजन्वुपुन्यसामचः

सुजघ्न मनेपसुरा ॥ १

या शर्धाय मरुताय स्वमानवे । श्रमेमंयुधुधंत ।

या मृच्छेके मरुतां तुराणाया । सुभैरेवया चरी ॥ २ अ. अ. व. ४-८-३

महाबार्हत प्रमाणः

महाबृहती ८।८।८।८।१२ (४४)
महासतोषुहती १२।८।१२।८।१२।८।४८
(१२)

प्रिपरीतोत्तर प्रमाणः

बृहती ८।८।१२।८ (३६)
प्रिपरीता ८।१२।८।१२ (४०)
(७६)

अनुपुस्तुताः प्रमाणाः

(गामत्रयी) ८।८।८।८ (३२)
८।८।८ (२४)
८।८।८ (२४)
(८०)

बृहन्निरुत्ते आचमिः शुक्रेण देव शोचिषा । महाब्रह्मसमिधानः ।
येधिष्ठय खलः शुक्र । दीदिदि द्युमत्पावक दीदिदि ॥ १ विश्वासा
गहपति विशाभसि । त्वमेभमानुषीणा । शतं पूभि यविष्टपणाहसः ।
समेक्षार शतदिनाः । स्तोत्रयो येवददत्ति ॥ २ अ. ४ अ. ८ व. २

तदितेशू पृथसः । अन्तं विद्राभिसृता । दुरास्यानो मघयन्तुनि-
दशिवः । भियुवागेभिराविष ॥ १
य ऋष्य. श्रौत्यसंखा । विश्वेत्सवेदुर्बर्निमा पुरुष्टुतः । तं विश्वे
मनुष्यायुगा । इदं हवन्ते तत्रिपर यतलुचः ॥ २ अ. अ. व. ६-४-३

आत्वार्यं यदोत्तये । सुन्नामवर्तयामासि ।
तुविकुभि मृतीयर्ह । इन्द्रशर्विष्टस्यते ॥ १
तुविश्रुम् तुविकतो । शर्वीथो विश्वया मते ।
आप्राप्राय महिल्वना ॥ २
यस्यंते महुिनामहुः । परिआयन्तंभीम्यतुः ।
हस्तावर्हिरुण्यर्ष ॥ ३ ॥

अ. अ. व. ६-५-१

वैश्वदेव

१२

अथ शम्भेद इत्यादि तुचाहि त्रिष्टुबन्तकम् ।

इदंशास्त्रमधीयान् प्रणवार्थमित्तामिशात् ॥ १

अनवसान सूक्तानि—वसूहये, निवर्तञ्च त्वामग्ने त्वंहातृत्पच

अवसानाभ्रनद्या स्युर्वंसृता. शाकलादयः ॥ १

सूक्तमध्येऽवसानोयो भ्रष्टवीर्यः सपापकृत् ।

गतासुर्मुनिहन्ता च रौरव नरक त्रजेत् ॥ २ *

अर्थ—वसूहदा, इवजये, त्वामग्ने, त्वहि, ऋतस्थगोपा ह्या सूसांर अवसान धेतव्यामुळे शाकलादि ऋषि विस्मरणशील होऊन नष्ट झाले. जो ह्या सूक्तमध्ये अवसान धेतो तो भ्रष्टवीर्य असुर्हिन मुनिहन्ता होऊन रौरव नरकांत जातो,

१ अतिजगत्यादि सप्तवर्गे पादविशेषा अनुक्रमण्यंतरोक्ताः

सोदाहरणा लिख्यन्ते

उदाहरणमंत्राः

सतिर्द्रं जोह्वीभि मधवानमम्रं । सत्रार्धानु मप्रतिष्ठुतं शवांसि

सहिष्ठो गीभि रात्वं युञ्जियो ब्रवीत् । रायेनो विश्वासुपां कृणोतुवृषी ॥

यब्दा. प्रथोमहेतमर्थो यन्तु रिण्वि ।

मरुत्वते गिरिजा एध्यामरुत् । प्रशार्घ्य प्रयज्यवेसुखादये ।

तवसेमंददिष्टये । धुनिव्रतापु शवसे ॥

प्रोष्वसे पुरोरुधं । इंद्रोपशुपमर्चत । अभीकौचिदुल्लेककृत् सुंगे

सुमल्लु बृश्ट्वा अस्माकं वोभिचोदित्वा । नभतामन्युकेन

उध्याका अधिधन्वसु ॥

अधुरिर्वीमा अग्योजंता त्रिविक्रयामन्त् । आरोदसी अपृणदस्य

मज्जना प्रवाहये । अर्धसान्य जुठरे प्रेमरिच्यत ।

सैतं सधश्चेदेवं । सत्य सिद्धं सत्य ईदुः ॥

छंदोनाम

पादाक्षराणि च

अतिजगती १३

१३।१३।१३

(५२)

यब्दा. १२।१२

१२।८।८

(५२)

शुषरी८।८।८

८।८।८।८

(५६)

अतिजगती १६

१६।१२।८

(५२)

३१५४२

अ. अ. प.

६-६-३८

श्री

४-४-३३

८-७-२१

१०२

२-६-२८

४	अधि. १६।१६ १६।१६ (६४) अत्यधि: १२।१२।८।८ ८।१२।८ (६८)	त्रिकदुक्तेषु महियो यथाशिरं दुग्धिगुग्धः । तपसोमेमपिबुद्धिष्णुना सुतं यथा वरात् । सरै ममाद् माहेकर्त्तुं कर्त्तवै महासुरं । सैनं सधरेवोदेवं । सत्यमिदं सत्यद्वन्द्वुः ॥ अग्निहोतारं मन्ये दाक्षन्तं । वसुं सनुं संहसो जातवेदसम् । जितवेदसम् । यजुर्व्यां स्वपुत्रः । देवोदेवाभ्यां कृपा ॥ विभ्रं न प्रीति शोचिष्यां । आजुब्धानस्य सार्षपं. २।१।१२ यन्त्रा । अयाह्वाचा हरिष्या पुनानो निष्ठा । द्वेयासि तरति सयुगंभिः । यरोनस्युगभिः । धारासुतस्य रोचते पुनानो अरुयो हारैः । निश्चायद्वपा परिपाल्युक्त्तुभिः । सप्तार्योनिर्सेकंभिः ॥ अग्निह ईन्द्रदाह्यहि शुधीनः । शुशोचुहिष्योः क्षानमीयां अद्विवः घृणालमीयां अद्विवः । श्रामन्तमोहिशुष्मिभिः । वृधेक्षेभिरीयसे । अंपूरुयन्नो अप्रतीत शूरसत्वाभिः त्रिः सप्तैः शूरं सत्वाभिः ॥ साहे शर्धेति मारुत तुरघ्वाणंः अग्रंक्षती पर्वरा सिग्धतिरातेनस्त्रिष्टनिः आदंख्यान्यांशुदिः । युद्धस्य केतु र्हिणा । अधस्मासु हर्षतः । ह्योपन्नो विधंशुननुष्याम् । नतः शुभेन पपांम् ॥ उक्तछदे-	२-६-२८
५			
६	धृतिः १२।१२ ८।८।८।१६।८ (७२) अतिधृतिः १२।१६।८।८		७-५-२४
७	८।१६।८ (७६)		२-१-२२

मिना छंदोमजयाँ अधोलिखितानि छद्रास्थुक्तानि ।
 तेम कात अक्षराणि सन्ति तान्यपिलिखितानि परतेम उदा-
 हरणानि न लिखितानिरति कृत्वा मयातेम नामानि अक्षर-
 सग्याच केवलम् अग्रे-प्रदर्शिता कृति (८०) प्रकृति (८४)
 आकृति (८८) विकृति (९२) सप्तिकृति (९६) अभिकृतिः
 (१००) उत्कृति (१०४) इतिगायत्र्यादि छद्रासि ॥

१० परिभाषोक्त अतिशक्तो छंदोदाहरणम्

पादाक्षराणि १६।१६।१२।८।८ (६०)
 साक जात ऋतुना साक मोर्जसा वप्रक्षिय ॥
 साक वृद्धो नीर्धे सासहिर्मृधो विचर्षणि ॥
 दाता राधे स्तुते काम्य वसु
 संने सधदेनो देव
 सत्य मिद्र मत्य इन्दु ॥ २-६-२८ ॥

धरोमुन्यधभृशाके विरोविनामवत्सरे । राधेसिने वसुविधौ सार्पभेमृगु-
 वासरे ॥ १ ॥ चरणव्यूह भाष्यस्य स्पष्ट मापान्तर तत्र । मालादि
 विकृतीना च व्यक्त विवरण परम् ॥ २ ॥ यरोनयत्त मत्रस्य जटाया
 विकृतीक्षया । जगबल्युक्तमार्गेण लिखित तद्विदासुदे ॥ ३ ॥ दासमष्टेन
 च मया श्रीराजेश्वरसूनुना ।

१० प्रथमभागे प्रथमं परिशिष्टम् ॥१॥

(ऋक्संहितायां अनुनासस्थसूक्तसंख्या निर्देशक कारिकाः)

मधुच्छन्दप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्हि तपोवलात् ।
 दृष्टानामनुषाकाना सूक्तान्यह्यामि वदतान् ॥ १ ॥
 अग्निर्माले तिसूक्तस्तु मुरुपेद्रं चतुष्ककम् ।
 अग्निसोमानमित्येतौ पट्का कस्येति सप्तकः ॥ २ ॥
 अग्ने विवस्वदमित्यं नूचित्ते सप्तकाख्यः ।
 स्वमग्ने पञ्चकं विद्यात्प्रथोयहमथाष्टकम् ॥ ३ ॥
 पश्वाननथक विद्यादुपैकादशक तथा ।
 प्रथेनुमन्ते नथकमिमं द्वादशकं विदुः ॥ ४ ॥
 इंद्र मित्रं दशैवाथ नासत्याभ्यां तु पञ्चकम् ।
 कादित्यापद् सप्तकंचाग्निं तथात्वाजुषश्चपद् ॥ ५ ॥
 घेदिपदे सप्तदशाधोघ्याग्निस्त्वष्टसूक्तकः ।
 कपाग्निपंचसूक्तस्तु युषोर्द्वादशक विदुः ॥ ६ ॥
 त्व यो गणानामातेपिल्लिरेकौदशापरोदशे ।
 सोमस्यमा द्वादश च प्रथो सप्तदशेति च ॥ ७ ॥
 इच्छन्ति नथक विद्यादिद्र मतिप्रिपचकं ।
 इमंमहेति नथक प्रोक्तर्षेय मनीषिभि ॥ ८ ॥
 त्वां ह्यग्ने दशमद्र यदस्यकादशकाजुमौ ।
 नयोदश मक्रनुभ्यध्याम पिमा प्रयोदश ॥ ९ ॥
 घतुर्दश ह्यपोषगिरष्टादश प्रथेघसे ।
 मादिमदे द्वादशको विदादिवस्वर्षेय च ॥ १० ॥
 भारद्वाज. पौल्लशर्षे यदचत्त्रिपंचकः ।

द्वेचैव सूक्ते नैधीते च विद्यादधाष्टम वै नवमे शत स्यात् ।
 चतुर्दश त्रयोदश्याधिकान्यप्याद्ये यदुक्त दशमे तथैव ॥ ३ ॥
 आद्ये चतुर्विंशतिरिहानुवाक्य अत परं मङ्गल यच्चतुष्कम् ।
 द्वे पञ्चके त्रीणि पट्कानिचैव दशाष्टमं सततत्रयं द्वादशान्त्यम् ॥ १ ॥
 पञ्चाशीतिर्दशतय्येऽनुवाका दृष्टा पुराणज्ञाणिर्मर्महात्माभिः ।
 तान् पारायणे शाकले शैशिरीये वदन्ति शिष्टा न सिद्धेषु विप्रा
 यस्ता नृद्विद्वेद चैवाम्यधीते स नारुपृष्ट भजते ह शश्वत् ॥

टीका—आषा उपरिनिर्दिष्ट सूत्रकारिकाणा अग्रे लिखितकोट्टयमेव
 ध्यातव्याश्रेया

अर्थ—ह्यो दिलेल्या सूत्रकारिकाची स्पष्ट व्याख्या म्हणजे पुढे

११ प्रथमभागे प्रथम परिशिष्टम् १

मंडलानुसारतस्तथ सूक्तप्रतीकानि (संख्याच)

नू.	स	अनुवाक प्रतीकसू.	स	अनुवाक प्रतीकसू.	स	अनुवाक प्रतीक
३		अग्निमिते०	८	अवाष्पग्नि०	१३	प्रकमुन्य०
४		सुरूपहृ व०	१	कथा गुभा०	१३	अग्रपिवा०
४		एद्र सानसि०	१२	युवोरत्नासि०	५८	चतुष्मल्लम्
६		अग्निभूत०	१११	प्रथमेमडलम्		अनुवाक ५
६		सोमानस्वरण०	सू स	अनुधाका १४	१४	अशोभ्यग्नि०
७		वत्पनूत०	११	त्वमश्रु सुमि०	१८	प्रवेधन०
५		यमश्र प्रथमा०	११	याजातग्व०	१२	महिमह०
८		प्रवो यन्द्०	१०	गणानावा०	१२	विदादिव०
७		अग्ने विवस्व०	१०	जातवितर०	१६	आध्द्रास
७		अग्नि य मेष०	४२	अनुधाका ५	१५	यद्रयस्थ
७		नूचित्सहोना०		द्वितीयमल्लम्	८७	पचममडलम्
९		पदानतापु०	१२	सोमस्थमा०		अनुवाक ६
११		उपप्रयतो०	१७	प्रवादेवाव०	१५	वचग्रे प्रथम
९		प्रयथुभवत्त०	१४	इच्छति वा०	८	त्वमश्रु यशाना
१२		श्मरतोम०	१५	इद्रमति०	२०	व्यामदा
१०		इद्र मित्र०	९	इमभे०	६	यो रावरो०
५		नाश पाञ्चा०	६२	तृतीयमल्लम्	१२	हुवेव
६		जदि यानू०	सू स	अनुधाका ५	१४	स्तुपेनरा
७		अग्निहोतर०	१०	वाहाग्रे०	७६	षष्ठ मडलम्
६		अवातुव०	११	मत्त०		अनुवाक ६
१७		वेदिपद०	११	यन्त्रद०	१७	अग्निवरा

सू. सं.	अनुवाक प्रतीक सू. सं.	अनुवाक प्रतीक सू. सं.	अनुवाक प्रतीक सू. सं.
१६	वेदयत्	११	सखाय आनि०
२२	यनुका०	११४	नवममंडलम्
१५	वेद व्यक्तानरः		अनुवाक ७
१९	अपस्वसुः०	१६	अधेवृहन्०
१५	प्रतीरया०	१३	त्रयादुहिने०
२०४	वतन मंडलम्	१३	प्रदेयवा
	अनुवाक० ६	१८	अच्छामद्रं०
	माचिदन्यत्०	८	इदामित्यारौद्र०
	महोद्दिद्र०	१६	भद्राअग्ने०
	८ इद्रः सुतेतु	६	स-येनोत्तमिता
१०	धपमुल्या०	९	सजाग्रदग्निः
१२	योयजाति	१३	इद्र दृष्ट०
	इमेधिप्रद	१६	समस्ययावा
१०	अग्रभावादि	२३	नासदासीत्
११	योराजा०	४०	शासहःष्या०
१३	भानूवद्रं०	१९१	दशममंडलम्
१०	गीर्धयाति०		अनुवाकः १२
१२	अनुवाकाः १०		मंडलप्रतीकम्
११	वात्परित्यम् सू.		१ अग्निपीठ
१०३	अशमनद्वन्म्		१९११४
२४	स्वादित्रया०		२ त्वमग्नेःसुभिः
१६	परम्यदशायधनः		४११४
	अपावीनि०		३ सोमस्यमा
१८	मदसमच्छा.		६०१५
११	वतभास्यः		४ स्वाग्ने०
	अरपग्नेयाः		५८१८
			५ अग्नेःसुभिः
			८७१६
			७ अग्निरो
			२०४१६
			८ माचिदन्यत्
			९२११०
			९ स्वादित्रया
			११४१७
			१० अग्नेवृहन्
			१९१११२
			मंडलानि
			१०१७
			युगसख्या
			१०१७
			अनुवाक संख्या
			८८

१२ ॥ अथऋग्वेदीयो वाष्कल संहिता क्रमः ॥

संहिता दीक्षिजः कुत्सः परुः । कुत्सा दीर्घमता हेते इत्येप वाष्कलक्रमः ॥ १ ॥ अत्रात्रात्रुमगणी

ऋषयः	प्रारम्भ	अन्ता	ऋषयः
(ऋग्वेदा े मभिन्)	आ॒ति॒नो॒ ० १।१।१—	इ॒ष्टि॒म॒ ॥ १।१२।१२	(गो॒त्रो रा॒ष्ट्र॒गण)
(ऋ॒षी॒भ्य॒ औ॒शि॒त्र)	गा॒दे॒ त्वा॒भ्या॒ ० १।२।३।३।—	इ॒ष॒व॒ज्ज॒ग् ॥ १।१५।१५	(पर॒ष्ट्या दे॒वो॒द॒क्षि)
(त्रु॒म आ॒भिर॒ण)	इ॒म॒ सो॒म॒म॒ ० १।१४।१—	उ॒वा॒ सो ॥ १।१५।१५	(त्रु॒ष आ॒भिर॒ण)
(दी॒र्घ॒ता ओ॒ग॒ण)	वे॒दि॒शे॒ ० १।१४०।१—	ई॒रि॒क्षि॒म॒ ० १।५०।५०	(पु॒त्रि॒भ्य॒ वा॒ण॒)
(भ॒र्गः प्र॒गा॒य)	भा॒जा॒गा॒ण॒ ० ०।१०।१—	हो॒म॒क्की॒ये॒ ० १।१४।१४	(वि॒तु॒रा॒भिर॒ण)
(मु॒ष्टि॒भ्य॒ वा॒ण॒)	क॒थ॒म॒नो॒ ० ०।५१।१—	वा॒ण॒वे॒ ० १।५५।५५	(वृ॒श॒ वा॒ण॒)
(वि॒रि॒त्रा॒भिर॒ण)	आ॒भिर॒ो॒ ० ०।५५।१—	वि॒त्रो॒म॒ ० ०।५५।५५	(मू॒र॒ वा॒ता॒भिर॒ण)
(मे॒घ॒ वा॒ण॒)	ए॒र्षे॒ ए॒वा॒मि॒ ० ०।५६।१—	स॒र्षे॒ ० ०।५६।५६	(मे॒घ॒ वा॒ण॒)
(" ")	क॒मु॒त्रि॒जा॒ ० ०।५६।१—	स॒त्रि॒ ० ०।५६।५६	(" ")
(मू॒र॒वा॒ग॒भिर॒ण)	वा॒ग्ना॒म॒सु॒तो॒ ० १।५६।१—	सु॒त॒म॒ ० १।५६।५६	(स॒म॒न॒ आ॒भिर॒ण)
	अ॒ना॒भ्य॒ ० ०—	१५६ (१५ अ॒त्र परि॒शि॒ष्टम्)	

इति ऋग्वेदीया वाष्कल संहिता

अनुवाक सूत्रम्

अग्निमीळे सुरूप कृत्नुमेंद्रसानसि मग्निदूत सोमान स्वरण कस्येवृता
 रममे प्रयम प्रवो यद्धममे विष्वदभित्यमेवनाचि त्सहोजा पधानतायु
 मुपप्रयन्त प्रयेशुभन्त इम सौममिद्र मिन वरुण नासत्याभ्या कदित्याग्नि
 होतार मारता जुषो वेदिपदे बोध्याग्नि यया शुभा युवा रजासि त्वमग्नेषु
 भियो जात एव गणा नात्या वे पित सोस्यमा प्रवो देवाये च्छतित्वैद्र
 मति रिम महे त्याह्यमे भद्र ते व न इद्र प्रक्तमुम्भोऽम पिशाचो ध्यमि
 प्रवेक्षते महि महे विदादिव आर्धद्रासो यदद्यस्य स्वयमे प्रथमर वमम
 यज्ञाना वृषामदे योरथियो हुवे स्तुपेनराग्निनरस्वेहपत्पशुका कई व्यता
 पस्वम प्रवी रया माचि दन्यमहो इद्र इद्र सुतेषु वयमुत्वा योजयातीने
 विप्रत्याग्र आयाहि योराजा वने इद्र गोर्धयति स्वादित्रा परस्त्रदक्षसापनो
 यायीति प्रदेनमच्छा प्रत आशयोऽत्यप्रेषा सत्ताप आनिपी दताग्ने वृहत्त्वष्टो
 दुक्षि प्रदे ववाच्छामद्रमिदमिषा मद्रा भमे सत्येनोत्त मिता सजाष्टनद्रि

रिद्र दृष्य तमस्य दायो वृथिवी नासदासी च्छास इत्ये त्वनुज्ञाना पचाशीति
 रेकरालमुपनमे विरात मदसे सपद प्रक्षणेन समच्छति ॥ १ ॥
 अग्निमीळे वात भावातु पद वर्गमि नरोऽमे वृहत् पचनर्गा प्रवृत्तान्यपस
 यस्याप्यनेति द्वे विरुने निहोतायन्ता पशुरिति भुक्त न पेटत् ॥

टीप.— तुव, पटूच, सत्वचं वगं याची सन्ध्या करिवेप्रमाजे
 यज्ञानवृत्ताचे वगं धरुादी येन नाही वैदिकानी शोध करताना

१ क्रमेण प्रथमाष्टके अरण्यध्यायं तृचादिसंख्यप्रवर्गानां अंशव्यतिस्तथा क्ररुसंख्याच
प्रथम मागे प्रथमं परिधिष्टम्

(२)

अध्याय	सूत्र वर्गा	वर्ग वृत्त	प्रवर्ग वर्गा	वृत्त वृत्त	सप्त वर्ग	अष्ट वर्ग	सकल वर्ग
अग्निमीळे १	०	२।४ २१ ३३ ३९ ३७	१।३।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।	५।६ १९।२० २२।२३ २४।२५ २६।२७ २८।२९	०	२१	४ X ६ = २४ ५ X १८ = ९० ६ X १२ = ७२ ८ X १ = ८
योग	०	४	१८	१२	०	१	५. ३७ १९४
अपरिधा २	२ २४ ३५	१२ २६	१।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।	४ ७ १६	२७ ३१	०	३ X ३ = ९ ४ X २ = ८ ५ X २८ = १४० ६ X ३ = १८ ७ X २ = १४
ग	३	२	२८	३	२	०	५. ३८ १८९

क्र	श	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	शुद्ध
१	X	X	X	१८	६	१८	X	१	X	१७	१७४
२	X	X	३	२८	२	३	X	X	X	२८	१८९
३	X	X	१	२८	३	३	X	X	X	२९	१७३
४	X	X	१	२८	३	६	१	१	X	२३	१५२
५	X	X	१	२४	४	४	X	X	X	२३	१५५
६	X	X	२	२९	५	५	X	X	X	२२	१८५
७	X	X	X	२१	५	३	१	२	X	२७	१७५
८	X	X	X	२२	X	३	१	१	X	२६	१२५
वर्ग	१	१	१२	१७८	२२	४३	५	४	X	१६५	१२४०+३०
शुद्ध	१	X	३६	८८	२८	२२८	३०	३२	X	१०४०	= २३७०

२. क्रमबद्ध-द्वितीयाष्टके प्रत्यध्याय तृतीया वर्गीणा-भंशसूचि स्तया वर्गी क्रमसंख्याच

अक्षर	वृत्त	चरु	शुद्ध	पञ्चम वर्गा	षष्ठ्य	सप्तम	अष्टम	सकलवर्ग
	वर्गा							शुद्ध वर्ग
१ मग प्रात	६	२०	१२	१२१४/५/७/८/१२/१४	१२११७	१०	०	३५ ३ = ९
	९				२११२३	११		४५ १ = ४
	१५			१६१२८/१९/२४		२०		५५ १३ = ६५
						२२		६५ ४ = २४
						२६		७५ ५ = ३५
योग	३	१		१३	४	५	०	२ २६ २३७

१	११	२५	२५/४/१०/१२/१५/१५	१/१५/५	०	२१	३५ २ = ५
१	११		१०/१०/२०/२/२५	०/१/१/५		२६	५५ १ = ५
				१/१/२/३		२७	५५ १३ = ५५
				२/२/२/२			६५ १० = ६०
				२/२/२/२			८५ ३ = २५
योग	२	१३		१०	०	३	७. ३९ ३५९
विशेष	१२	१८/२०	१५/१०/१०/१५/१०/१५/१५	१/१	०	०	३५ १ = ३
६	२२/२५	१५/१०/१५/१५/१५/१५/१५	६/१/५				५५ ७ = २८
	२६/२८	३०/११	१/५/१/७	१/५/१/७			५५ १८ = ९०
	३२			१/५/१/७			६५ ६ = ३६
योग	१	७	१८	६	०	०	५. ३२ ५ ५७
७	०	५	१०/५/५/१०/१५/१५/१५	३	८	१५	५५ १ = ५
			१८/२०/१५/१/२/२/२/२/५	१०	११		१५ १६ = ८०
				१३	१५		१५ ५ = २५
				२५			७५ ३ = २१
							८५ १ = ८
योग	०	१	१६	५	३	१	७. २५ ११०

३ श्रमेद-तृतीयाष्टके प्रत्यध्यायं वृचादि वर्गोणा-मंसूत्राचि सत्था वर्गे त्रयसंख्याच

(८)

अध्यायः	वृत्त वर्गो	चतु शत	पचनं वर्गो.	पठुन	सतनं	अष्टनं	सकलनम् शतृ वर्गे शतृ सख्या
मथआस १	०	६८ १० १२ २७	१११/५६/७१/१११/१७१/१८ १९/२०/२१/२२/२४/२५/२६ २८/२९/३०/३२/३३	२/४ १६ ३१ ३४	१३ १४ १५	०	४४ ५ = ९० ५४ २१ = १०५ ६४ ५ = ३० ७४ ३ = २१
योगः	०	५	२१	५	३	०	व. ३४ १७६
इच्छति २	१४	२६	१२/३०/७१/१०१/१०१ १३/१४/१५/१७/१९/२१/२३ २४/२५	१६/१८ २० २२	४ ८ ११	०	३४ १ = ३ ४४ १ = ४ ५४ १७ = ८५ ६४ ४ = ७८ ७४ ३ = २१
योग	१	१	१७	४	३	०	व. २६ १३७

श्र	श्र	श्र	श्र	श्र	श्र	श्र	श्र	श्र	श्र		
१	१५	२३	११३/५/७/९/११/१३/१५/१७/१९/२१/२३/२५/२७/२९/३१/३३/३५/३७/३९/४१/४३/४५/४७/४९/५१/५३/५५/५७/५९/६१/६३/६५/६७/६९/७१/७३/७५/७७/७९/८१/८३/८५/८७/८९/९१/९३/९५/९७/९९	२/४/६/८/१०/१२/१४/१६/१८/२०/२२/२४/२६/२८/३०/३२/३४/३६/३८/४०/४२/४४/४६/४८/५०/५२/५४/५६/५८/६०/६२/६४/६६/६८/७०/७२/७४/७६/७८/८०/८२/८४/८६/८८/९०/९२/९४/९६/९८	१५	३०	३५	३५	३५	३५	
योगः	१	१	१९	७	१	१	१	१	श्र. ३० १५९		
प्रत्यक्ष	१०	६	११३/५/७/९/११/१३/१५/१७/१९/२१/२३/२५/२७/२९/३१/३३/३५/३७/३९/४१/४३/४५/४७/४९/५१/५३/५५/५७/५९/६१/६३/६५/६७/६९/७१/७३/७५/७७/७९/८१/८३/८५/८७/८९/९१/९३/९५/९७/९९	२/४/६/८/१०/१२/१४/१६/१८/२०/२२/२४/२६/२८/३०/३२/३४/३६/३८/४०/४२/४४/४६/४८/५०/५२/५४/५६/५८/६०/६२/६४/६६/६८/७०/७२/७४/७६/७८/८०/८२/८४/८६/८८/९०/९२/९४/९६/९८	१९	३०	३१	३२	३२	३२	३५ ३=३ ५५ ३=३२ ५५ १३=६५ ६५ ६=३६ ७५ ५=३८
योगः	१	३	१३	६	५	५	५	५	श्र. २७ १५५		
इष्टमय	०	०	११३/७/९/११/१३/१५/१७/१९/२१/२३/२५/२७/२९/३१/३३/३५/३७/३९/४१/४३/४५/४७/४९/५१/५३/५५/५७/५९/६१/६३/६५/६७/६९/७१/७३/७५/७७/७९/८१/८३/८५/८७/८९/९१/९३/९५/९७/९९	२/४/६/८/१०/१२/१४/१६/१८/२०/२२/२४/२६/२८/३०/३२/३४/३६/३८/४०/४२/४४/४६/४८/५०/५२/५४/५६/५८/६०/६२/६४/६६/६८/७०/७२/७४/७६/७८/८०/८२/८४/८६/८८/९०/९२/९४/९६/९८	३५	०	८/२६			५५ १०=५० ६५ ११=६६ ७५ ५=३८ ८५ १=८	
योगः	०	०	१०	११	५	५	५	५	श्र. २६ १५२		

अध्याय	१	२	३	४	५	६	७	८	९	योग	क्र. स.
१	X	X	X	५	२१	५	३	X	X	३४	१७६
२	X	X	१	१	१७	४	३	X	X	२६	१२७
३	X	X	१	४	२२	X	३	१	X	३१	१५८
४	X	X	X	५	१७	२	२	४	X	२५	१२५
५	X	X	X	X	१६	६	X	४	X	२६	१४८
६	X	X	१	१	१९	७	१	१	X	३०	१५९
७	X	X	१	३	१७	६	४	X	X	२७	१४४
८	X	X	X	X	१०	११	४	१	X	२६	१५२
योग	X	X	४	१६	१३५	४१	२०	९	X	२०५	१२०९
क्र	X	X	१२	६४	६७५	२४६	१४८	७२	X	१२०९	

४ क्रमेद-चतुर्थष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गीणा-संस्मृतिस्तथा वर्ग क्रमसंख्याच

अध्यायः	तृच शर्गाः	चतु श्लोक	पंचमं वर्गाः	षष्ठ्य	सप्तमं	अष्टमं	सकलनाम श्लोक वर्ग क्रम संख्या	या अध्या- यात दीन श्लोकेषा १६ वा वर्ग आदि.
सामने १	३२ १४११ १८१२०	१२१३ १४११ १८१२०	७०८१११०१२१२७१२९१३३ ७४१२५१२६१२७१२८१२९१३०	३४ ५६ २१२२ ३२३३	१ २	०	३ × १ = ३ ४ × ६ = २४ ५ × १५ = ७५ ६ × ८ = ४८ ७ × २ = १४	या अध्या- यात दीन श्लोकेषा १६ वा वर्ग आदि.
योगः	१	६	१५	८	२	०	व. ३३ १६६	
मस्मिदि २	६	४ १२	११२३१०८१९१०१२११३ १४१२५११६१२७१२८१२९०१२१ २३२४२५२६२७	७ २७	२२	१९ २८	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × २० = १०० ६ × २ = १२ ७ × १ = ७ ८ × २ = १६	
योगः	१	२	२०	२	१	२	व. २८ १४६	

क्रमांक	प्राप्त	१	२	३	४	५	६	७	८	९	गो	श. सं.
१	X	१	१	१	१	१	१	१	X	X	३३	१६६
२	X	X	२	२	२	२	२	२	२	X	२८	१४६
३	X	१	१	१	१	१	१	१	३	X	३३	१६४
४	X	१	१	१	१	१	१	२	२	X	३६	१७७
५	X	१	१	१	१	१	१	१	X	X	३०	१६०
६	X	१	१	१	१	१	१	१	३	X	२५	१३०
७	X	X	१	१	१	१	१	X	१	X	३५	१७
८	X	X	१	१	१	१	१	१	X	X	३२	१६६
९	X	X	१	१	१	१	१	१	X	X	२५	१२०
१०	X	१	१	१	१	१	१	१	१	X	३०	१२८
११	X	२	१	१	१	१	१	१	१	X	३२	१२८

अपिलि. २

५ क्रमेण-पंचमष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाना-मंशस्यचिस्तथा वर्गं तसंसंख्याच

अध्याय	वृत्त रगा	चतु शार	षडर्चं वर्गा	षट्च	सप्तर्चं	अष्टर्चं	सकलमम् शुक्लं वर्गं शक्यं करत्या
सुक्ता १	१७	१८	११३/७/९/११/१६/१९/२०	२/४	०	१७	३ X १ = ३
		२० म.	२१/२३/२४/२५/२६/२७	५/६			४ X २ = ८
				८/१०			५ X १४ = ७०
				१२/१४			६ X ९ = ५४
				१५			८ X १ = ८
योग	१	१	१४	९	०	१	व २७ १४३
सुक्ता २	१५	८	११/३/४/५/६/७/१३/४/१८	२/१२	९	०	३ X ३ = ९
	१६	२३	१९/२०/२४/२५/२६/२७/२८	२१	१०		४ X २ = ८
	१७		२९	२२	११		५ X १७ = ८५
				३०			६ X ५ = ३०
योग	३	२	१७	५	३	०	व ३० १५३

କ୍ରମ	ନାମ	ପିତାଙ୍କ ନାମ	ପିତାଙ୍କ ବୟସ	ପୁଅଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା	ପୁଅଙ୍କ ବୟସ	ପୁଅଙ୍କ ନାମ	ପୁଅଙ୍କ ବୟସ
୧	୧୫	୧୫୦୧୫୦୧୫୦୧୫୦	୩୫	୩	୩	୩	୩
୨	୧୬	୧୬୦୧୬୦୧୬୦୧୬୦	୩୬	୩	୩	୩	୩
୩	୧୭	୧୭୦୧୭୦୧୭୦୧୭୦	୩୭	୩	୩	୩	୩
୪	୧୮	୧୮୦୧୮୦୧୮୦୧୮୦	୩୮	୩	୩	୩	୩
୫	୧୯	୧୯୦୧୯୦୧୯୦୧୯୦	୩୯	୩	୩	୩	୩
୬	୨୦	୨୦୦୨୦୦୨୦୦୨୦୦	୪୦	୩	୩	୩	୩
୭	୨୧	୨୧୦୨୧୦୨୧୦୨୧୦	୪୧	୩	୩	୩	୩
୮	୨୨	୨୨୦୨୨୦୨୨୦୨୨୦	୪୨	୩	୩	୩	୩
୯	୨୩	୨୩୦୨୩୦୨୩୦୨୩୦	୪୩	୩	୩	୩	୩
୧୦	୨୪	୨୪୦୨୪୦୨୪୦୨୪୦	୪୪	୩	୩	୩	୩
୧୧	୨୫	୨୫୦୨୫୦୨୫୦୨୫୦	୪୫	୩	୩	୩	୩
୧୨	୨୬	୨୬୦୨୬୦୨୬୦୨୬୦	୪୬	୩	୩	୩	୩
୧୩	୨୭	୨୭୦୨୭୦୨୭୦୨୭୦	୪୭	୩	୩	୩	୩
୧୪	୨୮	୨୮୦୨୮୦୨୮୦୨୮୦	୪୮	୩	୩	୩	୩
୧୫	୨୯	୨୯୦୨୯୦୨୯୦୨୯୦	୪୯	୩	୩	୩	୩
୧୬	୩୦	୩୦୦୩୦୦୩୦୦୩୦୦	୫୦	୩	୩	୩	୩
୧୭	୩୧	୩୧୦୩୧୦୩୧୦୩୧୦	୫୧	୩	୩	୩	୩
୧୮	୩୨	୩୨୦୩୨୦୩୨୦୩୨୦	୫୨	୩	୩	୩	୩
୧୯	୩୩	୩୩୦୩୩୦୩୩୦୩୩୦	୫୩	୩	୩	୩	୩
୨୦	୩୪	୩୪୦୩୪୦୩୪୦୩୪୦	୫୪	୩	୩	୩	୩
୨୧	୩୫	୩୫୦୩୫୦୩୫୦୩୫୦	୫୫	୩	୩	୩	୩
୨୨	୩୬	୩୬୦୩୬୦୩୬୦୩୬୦	୫୬	୩	୩	୩	୩
୨୩	୩୭	୩୭୦୩୭୦୩୭୦୩୭୦	୫୭	୩	୩	୩	୩
୨୪	୩୮	୩୮୦୩୮୦୩୮୦୩୮୦	୫୮	୩	୩	୩	୩
୨୫	୩୯	୩୯୦୩୯୦୩୯୦୩୯୦	୫୯	୩	୩	୩	୩
୨୬	୪୦	୪୦୦୪୦୦୪୦୦୪୦୦	୬୦	୩	୩	୩	୩
୨୭	୪୧	୪୧୦୪୧୦୪୧୦୪୧୦	୬୧	୩	୩	୩	୩
୨୮	୪୨	୪୨୦୪୨୦୪୨୦୪୨୦	୬୨	୩	୩	୩	୩
୨୯	୪୩	୪୩୦୪୩୦୪୩୦୪୩୦	୬୩	୩	୩	୩	୩
୩୦	୪୪	୪୪୦୪୪୦୪୪୦୪୪୦	୬୪	୩	୩	୩	୩
୩୧	୪୫	୪୫୦୪୫୦୪୫୦୪୫୦	୬୫	୩	୩	୩	୩
୩୨	୪୬	୪୬୦୪୬୦୪୬୦୪୬୦	୬୬	୩	୩	୩	୩
୩୩	୪୭	୪୭୦୪୭୦୪୭୦୪୭୦	୬୭	୩	୩	୩	୩
୩୪	୪୮	୪୮୦୪୮୦୪୮୦୪୮୦	୬୮	୩	୩	୩	୩
୩୫	୪୯	୪୯୦୪୯୦୪୯୦୪୯୦	୬୯	୩	୩	୩	୩
୩୬	୫୦	୫୦୦୫୦୦୫୦୦୫୦୦	୭୦	୩	୩	୩	୩
୩୭	୫୧	୫୧୦୫୧୦୫୧୦୫୧୦	୭୧	୩	୩	୩	୩
୩୮	୫୨	୫୨୦୫୨୦୫୨୦୫୨୦	୭୨	୩	୩	୩	୩
୩୯	୫୩	୫୩୦୫୩୦୫୩୦୫୩୦	୭୩	୩	୩	୩	୩
୪୦	୫୪	୫୪୦୫୪୦୫୪୦୫୪୦	୭୪	୩	୩	୩	୩
୪୧	୫୫	୫୫୦୫୫୦୫୫୦୫୫୦	୭୫	୩	୩	୩	୩
୪୨	୫୬	୫୬୦୫୬୦୫୬୦୫୬୦	୭୬	୩	୩	୩	୩
୪୩	୫୭	୫୭୦୫୭୦୫୭୦୫୭୦	୭୭	୩	୩	୩	୩
୪୪	୫୮	୫୮୦୫୮୦୫୮୦୫୮୦	୭୮	୩	୩	୩	୩
୪୫	୫୯	୫୯୦୫୯୦୫୯୦୫୯୦	୭୯	୩	୩	୩	୩
୪୬	୬୦	୬୦୦୬୦୦୬୦୦୬୦୦	୮୦	୩	୩	୩	୩
୪୭	୬୧	୬୧୦୬୧୦୬୧୦୬୧୦	୮୧	୩	୩	୩	୩
୪୮	୬୨	୬୨୦୬୨୦୬୨୦୬୨୦	୮୨	୩	୩	୩	୩
୪୯	୬୩	୬୩୦୬୩୦୬୩୦୬୩୦	୮୩	୩	୩	୩	୩
୫୦	୬୪	୬୪୦୬୪୦୬୪୦୬୪୦	୮୪	୩	୩	୩	୩
୫୧	୬୫	୬୫୦୬୫୦୬୫୦୬୫୦	୮୫	୩	୩	୩	୩
୫୨	୬୬	୬୬୦୬୬୦୬୬୦୬୬୦	୮୬	୩	୩	୩	୩
୫୩	୬୭	୬୭୦୬୭୦୬୭୦୬୭୦	୮୭	୩	୩	୩	୩
୫୪	୬୮	୬୮୦୬୮୦୬୮୦୬୮୦	୮୮	୩	୩	୩	୩
୫୫	୬୯	୬୯୦୬୯୦୬୯୦୬୯୦	୮୯	୩	୩	୩	୩
୫୬	୭୦	୭୦୦୭୦୦୭୦୦୭୦୦	୯୦	୩	୩	୩	୩
୫୭	୭୧	୭୧୦୭୧୦୭୧୦୭୧୦	୯୧	୩	୩	୩	୩
୫୮	୭୨	୭୨୦୭୨୦୭୨୦୭୨୦	୯୨	୩	୩	୩	୩
୫୯	୭୩	୭୩୦୭୩୦୭୩୦୭୩୦	୯୩	୩	୩	୩	୩
୬୦	୭୪	୭୪୦୭୪୦୭୪୦୭୪୦	୯୪	୩	୩	୩	୩
୬୧	୭୫	୭୫୦୭୫୦୭୫୦୭୫୦	୯୫	୩	୩	୩	୩
୬୨	୭୬	୭୬୦୭୬୦୭୬୦୭୬୦	୯୬	୩	୩	୩	୩
୬୩	୭୭	୭୭୦୭୭୦୭୭୦୭୭୦	୯୭	୩	୩	୩	୩
୬୪	୭୮	୭୮୦୭୮୦୭୮୦୭୮୦	୯୮	୩	୩	୩	୩
୬୫	୭୯	୭୯୦୭୯୦୭୯୦୭୯୦	୯୯	୩	୩	୩	୩
୬୬	୮୦	୮୦୦୮୦୦୮୦୦୮୦୦	୧୦୦	୩	୩	୩	୩
୬୭	୮୧	୮୧୦୮୧୦୮୧୦୮୧୦	୧୦୧	୩	୩	୩	୩
୬୮	୮୨	୮୨୦୮୨୦୮୨୦୮୨୦	୧୦୨	୩	୩	୩	୩
୬୯	୮୩	୮୩୦୮୩୦୮୩୦୮୩୦	୧୦୩	୩	୩	୩	୩
୭୦	୮୪	୮୪୦୮୪୦୮୪୦୮୪୦	୧୦୪	୩	୩	୩	୩
୭୧	୮୫	୮୫୦୮୫୦୮୫୦୮୫୦	୧୦୫	୩	୩	୩	୩
୭୨	୮୬	୮୬୦୮୬୦୮୬୦୮୬୦	୧୦୬	୩	୩	୩	୩
୭୩	୮୭	୮୭୦୮୭୦୮୭୦୮୭୦	୧୦୭	୩	୩	୩	୩
୭୪	୮୮	୮୮୦୮୮୦୮୮୦୮୮୦	୧୦୮	୩	୩	୩	୩
୭୫	୮୯	୮୯୦୮୯୦୮୯୦୮୯୦	୧୦୯	୩	୩	୩	୩
୭୬	୯୦	୯୦୦୯୦୦୯୦୦୯୦୦	୧୧୦	୩	୩	୩	୩
୭୭	୯୧	୯୧୦୯୧୦୯୧୦୯୧୦	୧୧୧	୩	୩	୩	୩
୭୮	୯୨	୯୨୦୯୨୦୯୨୦୯୨୦	୧୧୨	୩	୩	୩	୩
୭୯	୯୩	୯୩୦୯୩୦୯୩୦୯୩୦	୧୧୩	୩	୩	୩	୩
୮୦	୯୪	୯୪୦୯୪୦୯୪୦୯୪୦	୧୧୪	୩	୩	୩	୩
୮୧	୯୫	୯୫୦୯୫୦୯୫୦୯୫୦	୧୧୫	୩	୩	୩	୩
୮୨	୯୬	୯୬୦୯୬୦୯୬୦୯୬୦	୧୧୬	୩	୩	୩	୩
୮୩	୯୭	୯୭୦୯୭୦୯୭୦୯୭୦	୧୧୭	୩	୩	୩	୩
୮୪	୯୮	୯୮୦୯୮୦୯୮୦୯୮୦	୧୧୮	୩	୩	୩	୩
୮୫	୯୯	୯୯୦୯୯୦୯୯୦୯୯୦	୧୧୯	୩	୩	୩	୩
୮୬	୧୦୦	୧୦୦୧୦୦୧୦୦୧୦୦	୧୨୦	୩	୩	୩	୩

श्रुत	१६	०	२३३४५६७८९१०११२१३१४१५१६१७	१३७ १२ ११ १० ९	१३० १२ ११ १० ९	१ ० १ ० १ ० १ ० १ ०	३ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३	
योग	१	०	११	५	७	१	३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५	
तित्तो	२	१६ २६	३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९	३ ३३	९५	०	३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९	३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९
योग	१	२	२७	३	९	०	३, ३३, ३६, ३९	
श्रुत	२६	८	१३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९	३५ ३३ ३३ ३४ ३५	०	१७	३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९	३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९
योग	१	१	१०	३	०	१	३, ३३, ३६, ३९	

अवधि	१	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	श. र.
१	X	X	१	१	X	X	X	१	X	२७	१४३
२	X	X	३	५	५	३	X	X	X	३०	१५३
३	X	X	X	५	५	१	X	X	X	३०	१५५
४	X	X	५	५	५	५	१	२	X	३०	१५३
५	X	X	५	७	७	३०	३	२	X	२७	१५०
६	X	X	१	१	५	७	७	१	X	२५	१४५
७	X	X	१	१	५	७	१	X	X	२३	१३५
८	X	X	१	१	५	३	१	७	X	२६	१४३
९	X	X	३०	३०	२७०	२४०	११	७	X	२३८	१२४५६
१०	X	X	३०	३०	२४०	२४०	११	७	X	२३८	१२४५६

अनिल कि. ३
 " १०
 " ५
 १८

६ कम्पेन्ड-पष्टाष्टके प्रत्यध्यायं तुचादि वर्णानामंशुचित्तया वर्गानुसंख्याच

अध्याय	तुर्ग	चतुर्ग	वचनं वर्गा	षट्पञ्च	सप्तच	अष्टच	सकलानुम्
							शुक्लं वर्गं शुक्लं सख्या।
बह्व	१३	०	१।२।३।४।५।७।८।९।१०।११	२०	२८	६	३ X २ = ६
	१४		१।२।३।४।५।६।७।८।९	६१	३५		५ X ३२ = १६०
			२।३।४।५।६।७।८।९।१०	४०			६ X ३ = १८
			३।४।५।६।७।८।९।१०।११				७ X २ = १४
			३९				८ X १ = ८
योग	२	०	३२	३	२	१	व ४० २०६
षष्ठमुक्ता	४	२५	१।२।३।४।५।७।८।९।१०।११	३३	०	४०	३ X २ = ६
	८	३७	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०	३४			४ X २ = ८
			२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११				५ X ३३ = १६५
			३।४।५।६।७।८।९।१०।११				६ X २ = १२
			३२।३५।३६।३८।३९				८ X ३ = ८
योग	२	२	३३	२	०	१	व. ४० १९९

५५ अमित्य
द्विपदा

क्र.सं.	वर्ग	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०										
		१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०
५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००	
१००	१०१	१०२	१०३	१०४	१०५	१०६	१०७	१०८	१०९	११०	१११	११२	११३	११४	११५	११६	११७	११८	११९	१२०	१२१	१२२	१२३	१२४	१२५	१२६	१२७	१२८	१२९	१३०	१३१	१३२	१३३	१३४	१३५	१३६	१३७	१३८	१३९	१४०	१४१	१४२	१४३	१४४	१४५	१४६	१४७	१४८	१४९	१५०	
१५०	१५१	१५२	१५३	१५४	१५५	१५६	१५७	१५८	१५९	१६०	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०	१८१	१८२	१८३	१८४	१८५	१८६	१८७	१८८	१८९	१९०	१९१	१९२	१९३	१९४	१९५	१९६	१९७	१९८	१९९	२००	

या अर्था-
 याति 'याति'
 यिला, २३
 युक्त २८
 यम आदि
 या वर्ग २४
 तो ३२ ५,
 ८० साल-
 िलसद्विष
 या फलना
 १८८

अनिल दि. ५

(२३)

अपनामः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१	X	X	२	३	३	३	२	३	X	X	४०	२०६
२	X	X	२	३	३	३	X	३	X	X	४०	१९९
३	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	४९	२५८
४	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	५४	२९८
५	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	३८	१९५
६	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	३८	१९७
७	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	३९	१९८
८	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	३३	२०४
९	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	३३	१२७५५
१०	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	३३	१९७३०
११	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	३३	१७२५
१२	X	X	३	३	३	३	३	३	X	X	३३	१७२५

७ क्रोड-सप्तमष्टके प्रत्यध्यायं वृचदि वर्गीणामंशुचिस्तथा ऋक्सर्गसंख्या च

अपरा.	दि. सं.	१ ॥	वर्गं रणं	षट्च	सप्तचं	अष्टचं	उत्कलनम् शुक् वर्गं ऋक् संख्या	
मंशुचो	०	१०११	४१५६१७१९१८१७१३१२०	१	०	०	४४ ८ = ३२	
	१	१११३	२११२१३१४१५१६१७	२	०	०	५४ २० = ३५०	
	२	१२१५	२८१२१३१०१३१४१५१६१७	३	०	०	६४ ३ = १८	
योग-	०	८	३०	३	०	०	१५१ २०	
	दि-सो २	०	१२१२८	१२१३१४१५१६१७१८१९१०	०	१८	०	४४ ४ = १६
		१	१३०१३२	१३०१३१३१४१५१६१७				५४ २८ = १४०
योग:	०	४	१४००१०-१३२२१३३०३४२८०				७४ १ = ७	
			१७१२१३३३३					
		४	३८	०	१	०	१५३३ १६३	

अनिल्य दि. ११ (२७)

अध्याय.	१	२	३	४	५	६	७	८	९	गो	शु. म.
१	X	X	X	८	३०	३	X	X	X	४१	२००
२	X	X	X	८	२८	X	१	X	X	३३	१६३
३	X	X	१	३	१९	X	१	१	X	२६	१३५
४	X	X	१	४	१९	X	X	X	X	२८	१३८
५	X	X	२	३	२०	X	५	X	X	३३	१७८
६	X	X	२	३	१३	१०	०	X	१	२८	१५१
७	X	X	X	८	१६	१	१	१	X	३०	१५३
८	X	X	३	६	१६	६	१	X	X	२९	१५५
९	X	X	३	५	१५	७	X	X	X	२४	१५२+११ =१६३
गो			८	३६	१०७	३५	१०	२	१	२४८	
शु. म.			२४	१४४	७८५	२०४	७०	१३	९	१२५०	

८ मंत्रेष्ट-अष्टमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गोणांमंस्युचित्स्थाय वर्गमन्त्रसंख्या च

अध्याय	तृ. वर्गा	च. मंत्र व.	पंचर्षं वगा	षष्ठ्य व	सप्त्य व.	अष्ट्य व.	उत्तमम्
१ प्रश्नेता	४ १७	११	११ १३ १७ १० १३ १६ २२ २३ २६ २७ २८ २९	६ २२ १४ ११ १९ २० २१ २४ २५ ८	९ १८ ३०	०	३ X २ = ६ ४ X १ = ४ ५ X १४ = ७० ६ X १० = ६० ७ X ३ = २१
योग	२	१	१४	१०	३	०	५ ३० १६१
२ यस्वत	०	०	११ १४ १७ २० २३ २६ २९ १३ १६ २१ २४	२ १५ १६ १७ १८ १९ २० २२ २४	५ ८	०	५ X १२ = ६५ ६ X ९ = ५४ ७ X २ = १४
योग	०	०	१३	९	२	०	५ २४ १३३

अवधि:	1 श्रा	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
2	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
3	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
4	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
5	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
6	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
7	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
8	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
9	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
10	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
11	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
12	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
13	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
14	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
15	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
16	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
17	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
18	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
19	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
20	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
21	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
22	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
23	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
24	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
25	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
26	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
27	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
28	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
29	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
30	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X

अमित्य दि. २०

()

१२

१२

प्रथम भाग-द्वितीय परिशिष्टं
संपूर्ण ऋग्वेद संहितायां अष्टकानुक्रमेण एकचोदिवर्गोणां योग खनक-कोष्टकं

अष्टक	१		२		३		४		५		६		७		८		९		मंत्र सं.	शैक्षिक क्रिया अभिव्यक्तिपदाः
	एकचोदिवर्ग व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.	व.		
प्रथमं	१	५	१०	१५	२०	२५	३०	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	३०	अष्टक
द्वितीयं	५	१०	१५	२०	२५	३०	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	५	५
तृतीयं	१०	१५	२०	२५	३०	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१०	१०
चतुर्थं	१५	२०	२५	३०	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१५	१५
पंचमं	२०	२५	३०	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	२०	२०
षष्ठं	२५	३०	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	२५	२५
सप्तमं	३०	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	११५	३०	३०
अष्टमं	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	११५	१२०	३५	३५
सं. योगः	३५	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	११५	१२०	३५	३५
वाच्यतायाः	४०	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	११५	१२०	१२५	४०	४०
रक्षितं मंत्रं सं.	४५	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	११५	१२०	१२५	१३०	४५	४५
संस्कृतं मूलं व्योमः	५०	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	११५	१२०	१२५	१३०	१३५	५०	५०
संपूर्णं वाच्यतायाः संख्या	५५	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	११५	१२०	१२५	१३०	१३५	१४०	५५	५५
अष्टकं	६०	६५	७०	७५	८०	८५	९०	९५	१००	१०५	११०	११५	१२०	१२५	१३०	१३५	१४०	१४५	६०	६०

श्रीगणेशाय नमः
 पाठशालासाठी
 संख्या वाच्यतायाः
 अष्टकं

(६)(२)

(१) टीप - बालखिल्य सूक्तहित, सजान सुक्ताचे वग ५४०
दिवेवरून मोजलेली आहे व ती अगदी बरोबर आहे पण चरणव्यूह भाष्या

(२) श्री महाचार्य श्रीपाद दामाद सातवलेर यांच्या मुद्रित
मयाळा देऊन ज्या एकच दि वग सवण्या काढिल्या आहेत

टीप - उपयुक्त कारिकेनुसार एरुचादि वगंसल्या मुर्जीन जमा
नाही

अथ ऋग्वेदीयः साख्यायन संहिता क्रमः

अग्निमीळक १। १। १—पुरस्तात् (१८। ४८। १६)

अभिप्रवे (ऋ ८। १। १—न आयु (८। ५९। ७)

अश्रभावाह (८। ६०। १)—सुसहसति (१०। १९। ४)

सहान सूक्त ऋ १५ सहान मुशना
इति साख्यायन संहिता

(१) साख्यायनीये ऋग्वेदे कालखिल्य सूक्तानि संहितातर्गतान्येव सन्ति ।
अतोऽत्र 'अथवाकलिव इतिनाकलिवैः' इत्यादिभा तसूचकं न विद्यते ॥

(२) 'सहान मुशना' इति गाकलक अथै पर्यपरिशिष्ट वर्तते
तेषु साख्यायनीय संहिताया अत एव संहिताग भूत वतते । तस्य च
त्वारी वगांस्ते इत्यथ गाक्रम अभिप्रवे दर्शितं ॥

१३ संज्ञानमूक्तम्

सज्ञानं नुशना वदत् सज्ञानं वर्णो वदत् । सज्ञानं मित्रं चाग्निश्च सज्ञानं
 सविता वदत् ॥ १ ॥ सज्ञानं स्वर्ग्यं सज्ञानं मरुतेभ्यः । सज्ञानं
 भविना युवमिहा समासु निरपञ्चताम् ॥ २ ॥ यत्कर्त्तव्यं सवर्नं पुत्रो
 अगिरसा भवेत् । तेन नोद्य विश्वे देवा सप्रिया समजीजनन् ॥ ३ ॥ सवो
 यनासि ज नता समाकृतिं मनामसि । असौ यो विमना जनस्तु समावर्त
 यामसि ॥ ४ ॥ व. १

तच्छठयोराष्टुणीमहे । ॥ ५ ॥ नहस्त्य सेनाद्वयं परिवर्त्तु
 यद्वि ॥ तेन मित्राणां ब्राह्मणं हविषा शोषयामसि ॥ ५ ॥ परिवर्त्तु
 न्देवमिदं पूष च सख्यं ॥ देवा वो अग्निं दग्धाना मग्निपूहाना
 मिदो हन्तु वरं वरं ॥ ६ ॥ ऐशं नय वृषाजिन हरिणस्य धियं यथा
 परां अमिलीं ऐशत्ववाचीं गौरुवाजं ॥ ७ ॥ व २ प्राध्वरणां पते
 वसो होतवरेणैव क्रतो । तुभ्यं गायत्र मृच्यते ॥ ८ ॥ गो'कामो
 अन्नकाम प्रजाकाम उक्तश्यप । भूतभविष्यपरतौ ति सृष्ट्वस्रैकमन्त्रं बहु
 ब्रह्मैकमन्त्रं ॥ ९ ॥ यदक्षरं भूतकृतं विश्वे देवा उपाठंते ।
 महं ऋषिमस्य गोन्तारं जमदग्निं मकुर्वन्तम् ॥ १० ॥ जमदग्निरा
 प्यायत छदो भिष्वतुरक्षरी । राजा सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावताम्

(२)

॥ ११ ॥ शिवानः प्रदिशोदिशः सत्यानः प्रदिशोदिशः ॥ १२ ॥ व ३ अजो
यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परोगुहा ॥ यदृषिः कस्य पः स्तौति सरयव-
हचराचरं ध्रुवं ब्रह्मचराचरम् ॥ १३ ॥ व्यायुषं जमदग्नेः कस्यपदप
व्यायुष मगस्त्यस्यव्यायुषं ॥ ब्रह्मेवाना व्यायुषं तन्मे अस्तु व्यायुष
सर्वमस्तुव्यायुषं ॥ १४ ॥ शतायुष तच्छंयोराङ्गिमीहे गातुं
शायगातुं यक्षप तये दैवी स्वास्ति रस्तुनः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वानि
गातमेज शनो अस्तु द्विपदे श चतुष्पदे ॥ १५ ॥ व. ४.

(३)

पाठभेदः—वर्ग १ ऋक २ न १, स्वेभ्यः नस्त्रभ्यः नः स्वेभ्यः ।
 (१) वर्ग १ ऋ ३ ० वासववननो, वान्सवननो । सामवेत् ० सामवेत्-
 समर्वाचरन् (१) वर्ग १ ऋ ४ नमामसि ४
 (ऋग्वेद गायत्र्यादि छंदसां मंत्रसंख्या)

छंदोनामाने	अक्षरसंख्या	मंत्रसंख्या
१ गायत्री	२४	२४४९
२ उष्णिक	२८	३९८
३ अनुष्टुप्	३२	८५८
४ बृहती	३६	३७१
५ पङ्क्ति	४०	४९८
६ त्रिष्टुप्	४४	४२५१
७ जगती	४८	१३४६
८ अतिजगती	५२	१७
९ शकरी	५६	११
१० अतिशकरी	६०	१०
११ अष्टि	६४	७
१२ अत्यष्टि	६८	८२
१३ धृति	७२	२
१४ अतिधृति	७६	१
१५ द्विपदागायत्री	१६	१२९
१६ " विराट	२०	१४
१७ " त्रिष्टुप्	२२	१
१८ " जगती	२४	५
१९ एकपदा विराट	१०	१
२० एकपदा त्रिष्टुप्	११	१
		१६३
		१०३०९

सर्वे योगः—१०४७१

(४)

ब्राह्मण्येत्यादि सूक्तानां छंदसां मंत्रसख्या

छंदोनामानि	अक्षरसख्या	मंत्रसख्या
१ गायत्री	२४	७
२ अनुष्टुप्	३२	२
३ बृहती	३६	५६
४ पक्ति	४०	१
५ त्रिष्टुप्	४४	७
६ जगती	४८	७
		८०
सर्व मंत्राणा योग—१०५५२		

द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

मूलसंहितामंत्रः— यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाक महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्या सन्ति देवा ॥१॥
 पदानि— यज्ञेन । यज्ञ । अयजन्त । देवा । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाक । महिमानं । सचन्त । यत् । पूर्वं । साध्या । सन्ति । देवा ॥

क्रम— यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा । देवास्तानि । तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । आसन्नित्यासन् ॥ ते ह । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्तयत् । यत्रपूर्वं । पूर्वं साध्या । साध्या सन्ति । सन्तिदेवा । देवा इति देवा ॥

जटा

जटालक्षणम्— क्रम + व्युत्क्रम + क्रम

उदा० १ यज्ञेन यज्ञयज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञ २ यज्ञमयजन्तायजन्तयज्ञ—
 यज्ञमयजन्त ३ अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्तदेवा ४ देवास्तानि
 तानि देवा देवास्तानि ५ तानि धर्माणि धर्माणि तानि धर्माणि
 ६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि धर्माणि प्रथमानि ७ प्रथमान्या
 सन्त्यासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन् ८ आसन्नित्यासन् ॥

९ से ह हते तेह १० हनाक नाक ह हनाक ११ नाक महिमानो
 महिमानो नाक नाक महिमान १२ महिमान सचत सचन्त महिमानो
 महिमान सचन्त । १३ सचन्त यत् यत् सचन्त सचन्त यत् । १४ यत्
 पूये पूये यत् यत् पूये १५ पूये साध्या साध्या पूये पूये साध्या १६
 साध्या सन्ति सन्ति साध्या साध्या सन्ति १७ सन्ति देवा देवा सन्ति
 सन्ति देवा १८ देवाइति देवा ॥

माला:—

मालालक्षणम् — आदिपदस्यक्रम अनन्तर अन्तपदस्य विपर्यास

भ्रंशस्य पूर्वार्धः

१ यथेन यत्	२ आसन् प्रथमानि
३ यत्प्रयजन्त	४ प्रथमानि धर्माणि
५ अयजन्तदेवा	६ धर्माणि तानि
७ देवास्तानि	८ तानि देवा
९ तानि धर्माणि	१० देवाअयजन्त
११ धर्माणि प्रथमानि	१२ अयजन्तयत्

टीप — श्री सातवलेकर यांच्या कव्हेदसहित जी विहृतीची उदा
 हरणे दिली आहेत त्यात माला या विहृतीचे दोन प्रकार स्वतःच मानले
 आहेत, पण जटावलीप्रघात क्रममाला व पुष्पमाला एकच म्हणून सांगि
 तली आहे तथेच उदाहरणात विपर्यासाचे वेळी घेता म्हणू नये असा स्पष्ट
 निवेध आहे व त्यांनी दिलेल्या उदाहरणांत विपर्यासाचे वेळी घेऊन केले
 आहे वरी विद्वय वैदिकानी शोध कराय व प्रमाण घाणे

—: मंत्रोदाहरणम् :—

१३ प्रथमान्यासन् १४ आसन्नित्यासन्
१५ यत् यज्ञेन

मंत्रस्योत्तरार्धः

१ तेह २ देवाः सन्ति
३ हुनाक ४ सन्ति साध्याः
५ नाकं महिमानः ६ साध्याः पूर्वे
७ महिमानः सचन्त ८ पूर्वेयत्र
९ सचन्तायत्र १० यत्रसचन्त
११ यत्रपूर्वे १२ सचन्तमहिमानः
१३ पूर्वे साध्याः १४ महिमानोनाकं
१५ साध्याः सन्ति १६ नाकं ह
१७ सन्ति देवाः १८ देवाइति देवाः
१९ हते

शिखा

शिखालक्षणम् — जटा + पुत्रचे पद

१ यज्ञेन यत् यत् यज्ञेन यज्ञेन यज्ञेन परमयजन्त २ यष्टमयजन्तायजन्त
यष्ट यष्टमयजन्तदेवाः । ३ अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्त देवा
स्तानि ४ देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि ५ तानि धर्माणि
धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि ६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि
धर्माणि धर्माणि प्रथमान्यासन् ७ प्रथमान्यासन्नासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन् ।
८ आसन्नित्यासन्

२ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टनिकृतिपुमंत्रोदाहरणम्)

१ ते ई हते तेह नाक' १० हनाक नाक' हनाक' महिमान
 ११ नाक' महिमानो' महिमानो नाक' नाक' महिमान सचन्त १२
 महिमान सचन्त सचत महिमानो' महिमान सचत यत्र १३ सचन्त
 यत्र यत्र सचत सचन्त यत्र पूर्वे' १४ यत्र पूर्वे पूर्वे यत्र यत्र पूर्वे' साध्या
 १५ पूर्वे' साध्या साध्या पूर्वे पूर्वे साध्या सन्ति' १६ साध्या सन्ति
 सन्ति साध्याः साध्या सन्ति देवा १७ सन्ति देवा देवा सति सन्ति
 देवा १८ दवा इति देवा

लेखा

लेखालक्षणम्— क्रमाने दोन, तीन, चार, पाच पदाचा क्रम व वेग
 वेगळा क्रमविपर्यास व पुन क्रम

उदा०— यत्रे न यत्र । यत्र यत्रेन । यत्रेन यत्र । यत्रमयजतदेवा ।
 देवा अयजन्तयत्र । यत्रमयजन्त । अयजन्त देवा । अयजन्त देवास्तानि
 धर्माणि । धर्माणि तानि' देवाअयजन्त । अयजन्त देवा । देवास्तानि' ।
 तानि धर्माणि । देवास्तानि धर्माणि प्रथमायासन् । आसप्रथमानि धर्माणि
 तानि देवा । देवास्तानि' । तानि धर्माणि , धर्माणि प्रथमानि प्रथमायासन् ।

सेवद्या चार पदांचा क्रम, विप्यास व पुनः क्रम म्हणून ही अर्घरी समाप्त करावयाची. पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । देवाः सन्ति साध्याः पूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः सन्ति । सन्ति देवाः ॥ देवा इति देवाः ।

टीपः— एखाद्या अधर्चेत लेखा पूर्ण होऊन काही पदे शिल्लक उरतात म्हणून लेखाविकृतीच्या विवरणात ही अध्यायावर समाप्त करावी घसा उल्लेख केला आहे.

३ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टविंशतिषु मंत्रोदाहरणम्)

एका ऋचेत एक लेखा सपूर्णं होजन पदे मुठीच शिल्क रहत
 नाहीत असं उदाहरणः— मधुनक्तमुतोषसो मधुनक्तार्थिवं रजः ।
 मधुयोरस्तुनः पिता ॥ १ ॥ पदानि- मधु । नक्त । उत । उपसः । मधु
 ऽमत् । पार्थिव । रजः । मधु । योः । अस्तु । नः । पिता ॥ लेखा
 विकृतिः—मधुनक्त । नक्तमधु । मधुनक्त । नक्तमुतोषसः । उपस उत-
 नक्त । नक्तमुत् । उतोषसः । उपसो मधुमत् पार्थिव रजः । रजः पार्थि-
 व मधु मधुनक्तः । उपसो मधुमत् । मधु मत्पार्थिव । मधुमदिति मधुऽमत् ॥
 पार्थिव रजः रजइति रजः । मधु योरस्तुनः पिता । पितानोऽस्तुयोरमधु ॥
 मधुयोः । योरस्तु । अस्तुनः । नः पिता । पितेति पिता ॥ ×××

ध्वजः— १ यजेने यज्ञं । २ देवा इति देवाः । ३ यज्ञमयजन्त ।
 ४ सन्ति देवाः । ५ अयजन्त देवाः । साप्याः सन्ति । ६ देवा स्तानि ।
 ७ पूर्वे साप्याः । ८ तानि धर्माणि । ९ यत्र पूर्वे । १० धर्माणि प्रय-
 मानि । ११ सचन्त फलं । १२ प्रयमान्यासन् १३ महिमानः सचन्त । १४
 आसन् नित्यासन् । १५ नाक महिमानं । १६ ते वा । १७ हनाकं । १८
 हनाकं । १९ वे ह । २० नाक महिमानं । २१ आसन् नित्यासन् २२

महिमानं सचन्त । २३ प्रथमान्यासन् । २४ सचन्त यत्र । २५ धर्माणि
 प्रथमानि २६ यत्र पूर्वे २७ तानिधर्माणि २८ पूर्वे साध्या २९ देवा
 स्तान् ३० साध्या सन्ति ३१ अयजन्त देवा ३२ सन्ति देवा यज्ञेन
 यत् ॥ इतिश्वजविकृति ॥

६ दृष्टः— यज्ञेन यत् । यत् यज्ञेन । यज्ञेन यत् । यज्ञमयजन्त
 अयजन्त यत् यज्ञेन यज्ञेन यत् । यज्ञमयजन्त अयजन्त देवा । देवा अय
 जन्त यत् यज्ञेन । यज्ञेन यत् । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा देवास्तानि
 तानि देवा अयजन्त यत् यत्न । यज्ञेनयत् । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा ।
 देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि तानि देवा अयज तयत् यज्ञेन । यज्ञेनयत् ।
 यज्ञमयजन्त अयजन्तदेवा । देवास्तानि तानिधर्माणि धर्माणि प्रथमानि
 प्रथमानिधर्माणि तानि देवा अयज तयत् यज्ञेन । यज्ञेनयत् यज्ञमयजन्त ।
 अयज तदेवा । देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा
 न्यासन् । आसन्प्रथमानिधर्माणितानि देवाअयजन्त यत् यज्ञेन । यज्ञेन यत् ।
 यज्ञमयजन्त । अयज तदेवा । देवास्तानि । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथ
 मानि । प्रथमान्यासन् आसन्तिलासन् ॥ ते हे । हते । तेहे । हनाक ।
 नाक हते । तेहे । हनाक । नाक महिमानं । महिमानो नाक हते ।
 तेहे । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्त महिमानो
 नाक हते । तेहे । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सच
 न्त यत् । यत् सचन्त महिमानो नाक हते । तेहे । हनाक । नाक महि
 मानं । महिमानं सचन्त । सचन्त यत् । यत् पूर्वे । पूर्वे यत् सचन्त महिमानो

—: मंत्रोदाहरणम् :—

नाक॑ हते । तेह॑ । हनाक॑ । नाक॑ महि॒मानः॑ । महि॒मानः॑ सचन्त । सचन्त॑
 यत्र॑ । यत्र॑ पूर्वे॑ । पूर्वे॑ सा॒ध्याः । सा॒ध्याः पूर्वे॑ यत्र॑ सचन्त महि॒मानो॑ नाक॑
 हते । तेह॑ । हनाक॑ । नाक॑ महि॒मानः॑ । महि॒मानः॑ सचन्त । सचन्त॑ यत्र॑ ।
 यत्र॑ पूर्वे॑ । पूर्वे॑ सा॒ध्याः । सा॒ध्याः सन्ति॑ । सन्ति॑ सा॒ध्याः पूर्वे॑ यत्र॑ सचन्त
 महि॒मानो॑ नाक॑ हते । तेह॑ । हनाक॑ । नाक॑ महि॒मानः॑ । महि॒मानः॑ सचन्त॑
 सचन्त॑ यत्र॑ । यत्र॑ पूर्वे॑ । पूर्वे॑ सा॒ध्याः ।

४. द्वितीयभागेपारिशिष्टम्

(अष्टनिकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

साध्या सन्ति । सन्ति देवा । देवा सति साध्या पूर्वेष्वत्र सचन्त
महिमानो नाक' हते । तेह । हुनाक' । नाक' महिमानं । महिमानं सचन्त ।
सचन्त यत्र । यत्रपूर्वे' । पूर्वे साध्या । साध्या सन्ति । सन्ति देवा । देवा
इति देवा ॥ इति दण्ड क्रम विकृति ॥ × × ×

७. रथः—पादश । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ ।
तानि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि धर्माणि । यज्ञमयजन्त । अय
जन्तयज्ञयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमयजन्त । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा
निधर्माणि तानि । तानिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि अयजन्तदेवा । देवा
जयन्तयज्ञयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा । प्रथमान्यासन् ।
आस प्रथमानि धर्माणि तानि । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा
यासन् । आसनित्यासन् ॥

तेह । हते । तेह । यत्र पूर्वे' । पूर्वेष्वत्र । यत्रपूर्वे' । हुनाक' । नाक'
हते । तेह । हुनाक' । पूर्वे साध्या । साध्या पूर्वेष्वत्र । यत्रपूर्वे' । पूर्वे साध्या ।

१ अर्धरीत किंवा नव्वेत्त सारस्सी गृहणे समान पदे अतल्या
शियाय (पादश किंवा अर्धचश) ही विकृतिहि समवत नाही

---: मत्तोदाहरणम् :---

नाकं^१ महिमानं^१ । महिमानो^१नाकं^१ हते । तेह^१ । हुनाकं^१ । नाकं^१ महिमानं^१ ।
 साध्या.सन्ति । सति^१साध्याः पूर्वेष्वे^१ । यत्रपूर्वे^१ । पूर्वे^१साध्याः । साध्याः
 सन्ति । महिमानं^१ सचन्त । सचन्त महिमानो^१ नाकं^१ हते । ते ह^१ । हुनाकं^१ ।
 नाकं^१ महिमानं^१ । महिमानं^१ सचन्त । सन्ति^१ देवाः । देवाः सति^१ साध्याः
 पूर्वेष्वे^१ । यत्र पूर्वेष्वे^१ । पूर्वे^१ साध्याः । साध्या.सन्ति । सन्ति^१ देवाः । देवा इति^१
 देवाः ॥

८. प्राचीनयनोदाहरणम् । आसन्नित्वा^१सन् । यजेन^१यत् । प्रथमा
 न्यासन् । यजमेयजन्त । धर्माणि प्रथमानि^१ । अयजन्तदेवाः । तानि धर्माणि ।
 देवास्तानि^१ । देवास्तानि^१ । तानिधर्माणि । अयजन्त देवाः । धर्माणि प्रथमानि^१ ।
 यजमेयजन्त । प्रथमान्यासन् । यजेन^१ यत् ॥

(हा वन साम्रत वैदिकाध्या गृणथ्यात नहून दुम झाला जाहे.
 प्रचलित पानाचे केवल पचसाधि व पचसधियुक्त वन याची उदाहरणे
 पुढे दिल्याप्रमाणे गाहेत. वनलक्षण (शिखा + पुढचे पद + शेवटच्या
 तीन पदाचा व्युत्पन्न व क्रम)

९. घनः—१. यजेन^१ यत् यत् यजेन^१ यजेन^१ यजमेयजन्ता
 यजन्त यत् यजेन^१ यजेन^१ यजमेयजन्त

२. यजमेयजन्तायजन्तयत् यजमेयजन्तदेवा देवा अयजन्तयत् यत्
 यजन्त देवाः

३. अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्तदेवास्तानि तानि देवा
 यजन्तायजन्त देवास्तानि^१

४. दे॒वास्तानि॑ तानि॑ दे॒वा दे॒वास्तानि॑ धर्मा॑णि धर्मा॑णि तानि॑ दे॒वा
दे॒वास्तानि॑ धर्मा॑णि

५. तानि॑धर्मा॑णि धर्मा॑णितानि॑ तानि॑धर्मा॑णिप्रथ॒मानि॑ प्रथ॒मानि॑
धर्मा॑णितानि॑ तानि॑ धर्मा॑णि प्रथ॒मानि॑

६. धर्मा॑णिप्रथ॒मानि॑ प्रथ॒मानि॑धर्मा॑णि धर्मा॑णिप्रथ॒मान्या॑सन्नासन्प्रथ॒
मानि॑ धर्मा॑णि धर्मा॑णिप्रथ॒मान्या॑सन्

७. प्रथ॒मान्या॑सन्नासन्प्रथ॒मानि॑ प्रथ॒मान्या॑सन् ॥ आसन्नि॒त्यासन् ॥

टीप — श्री. सातवळेकर यांच्या पुरतकात द्विचक्र, त्रिचक्र, चतु
श्चक्र असे रथविकृतीचे भेद दाखवून उदाहरणें दिली आहेत त्यास
प्रमाण काय ?

५ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

१. ते ह॑ ह॒ते तेह॑ ना॒रु ना॒रु॑ ह॒ते तेह॑ना॒रु॑
 १०. ह॒ना॒रु ना॒रु॑ ह॒ना॒रु॑ महि॒मानो॑ महि॒मानो॒ना॒रु॑ ह॒ना॒रु॑
 महि॒मानः॑ ।
 ११. ना॒रु॑ महि॒मानो॑ महि॒मानो॒ना॒रु॑ ना॒रु॑ महि॒मानः॑ स॒चन्त॑
 स॒चन्त॑महि॒मानो॒ना॒रु॑ ना॒रु॑ महि॒मानः॑ स॒चन्त॑
 १२. महि॒मानः॑ स॒चन्त॑ स॒चन्त॑महि॒मानो॑ महि॒मानः॑ स॒चन्त॑य॒त्रय॑
 स॒चन्त॑महि॒मानो॑ महि॒मानः॑ स॒चन्त॑य॒त्रे
 १३. स॒चन्त॑य॒त्र य॑त्स॒चन्त॑ स॒चन्त॑य॒त्रपूर्वे॑ पूर्वे॒यत्स॒चन्त॑ स॒चन्त॑-
 य॒त्रपूर्वे॑
 १४. य॒त्रपूर्वे॑ पूर्वे॒यत्स॒चन्त॑ य॒त्रपूर्वे॑ सा॒भ्याः सा॒भ्याः॑ पूर्वे॒यत्स॒चन्त॑ य॒त्रपूर्वे॑ सा॒भ्याः
 १५. पूर्वे॑ सा॒भ्याः सा॒भ्यापूर्वे॑ पूर्वे॑ सा॒भ्याः॑ सन्ति॑ सन्ति॑ सा॒भ्याःपूर्वे॑
 पूर्वे॑ सा॒भ्याः सन्ति॑
 १६. सा॒भ्याः सन्ति॑ सन्ति॑ सा॒भ्याः सा॒भ्याः॑ सन्ति॑ दे॒वाः सन्ति॑
 सा॒भ्याः सा॒भ्याः सन्ति॑ दे॒वाः
 १७. सन्ति॑ दे॒वाः सन्ति॑ सन्ति॑ दे॒वाः ॥ दे॒वाः सन्ति॑ दे॒वाः ॥ इति॑
 प्रचलितपत्रविज्ञप्तिः ॥
 केवल पंचसंधिः— क्रम १०२ + उत्तर २०२ + व्युत्तर २०१
 + मन्त्रक्रम १०१ + उत्तर १०२

१. यज्ञेन^१यज्ञ । यज्ञयज्ञ । यज्ञयज्ञेन^१ । यज्ञेन^१यज्ञेन^१ । यज्ञेन^१यज्ञ

२. यज्ञमयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तयज्ञ । यज्ञ यज्ञ

यज्ञमयजन्त

३. अयजन्तदेवा । देवादेवा । देवा^१अयजन्त । अयजन्तायजन्त ।

अयजन्तदेवा

४. देवास्तानि^१ । तानितानि^१ । तानि^१देवा । देवादेवा । देवास्तानि^१

५. तानिधर्माणि । धर्माणिधर्माणि । धर्माणितानि^१ । तानितानि^१ ।

तानिधर्माणि

६. धर्माणि प्रथमानि^१ । प्रथमानि^१ प्रथमानि^१ । प्रथमानि^१धर्माणि ।

धर्माणिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि^१

७. प्रथमान्यासन् । आसन्नासन् । आसन्प्रथमानि^१ । प्रथमानि^१

प्रथमानि^१ । प्रथमान्यासन्

८. आसन्निर्त्यासन् ॥

९. वेह । हह । हते । वेते । वेह ॥

१०. हनाक^१ । नाकनाक^१ । नाकह । हह । हनाक^१

११. नाक^१महिमानं । महिमानो^१महिमानं । महिमानो^१नाक^१ ।

नाकनाक^१ । नाक^१महिमानं

१२. महिमानं सचन्त । सचन्तसचन्त । सचन्तमहिमानं । महि

मानो^१महिमानं । महिमानं सचन्त

१३. सचन्तयत् । यत्सचन्त । यत्सचन्त । सचन्तसचन्त । सचन्तयत्

१४. यत्पूर्वे' । पूर्वेपूर्वे' । पूर्वेयत् । यत्यत् । यत्पूर्वे'

१५. पूर्वे'साध्याः । साध्याः साध्या । साध्याः पूर्वे' । पूर्वेपूर्वे' ।

पूर्वे'साध्याः

१६. साध्या सन्ति' । सन्तिसन्ति' । सन्ति'साध्याः । साध्या. साध्या ।

साध्या. सन्ति'

१७. सन्ति' देवाः । देवादेवाः । देवा.सन्ति' । सन्तिसन्ति' । सन्ति'.

देवा. ।

१८. देवा इति' देवा. ।

६ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टमिकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

५ चसंधिघनोदाहरणम्:— १ यहेनें यज्ञ । यज्ञ यज्ञ । यज्ञ यज्ञेनां
यहेनें यज्ञेनां । यहेनें यज्ञा यज्ञेनां यज्ञ यज्ञ यज्ञेनां यज्ञेनां यज्ञमयजन्तायजन्त
यज्ञ यज्ञेनां यज्ञेनां यज्ञमयजन्त ।

२ यज्ञमयजन्त । अयजन्तायजन्त । अजयन्त यज्ञ । यज्ञ यज्ञ । यज्ञमं
यजन्त । यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञ यज्ञमयजन्तदेवा देवा अयजन्त यज्ञ
यज्ञमयजन्तदेवा ।

३ अयजन्तदेवा । देवा देवा । देवाअयजन्त । अयजन्तायजन्त ।
अयजन्तदेवा । अयजन्तदेवा देवाअयजन्तायजन्त देवास्तानि तानि देवा
अयजन्तायजन्त देवास्तानि ।

४ देवास्तानि । तानि तानि । तानि देवा । देवा देवा । देवा
स्तानि ।

देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि धर्माणि तानि देवा देवा-
स्तानि धर्माणि

५ तानिधर्माणि । धर्माणि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि तानि ।
तानि धर्माणि तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि
धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि ।

६ धर्माणि प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमानि धर्माणि ।
धर्माणि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि

१६ साध्याः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति साध्याः । साध्या. साध्याः ।
 साध्याः सन्ति साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवा. देवा. सन्ति
 साध्याः साध्याः सन्ति देवा.

१७ सन्ति देवाः । देवा देवा. । देवाः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति
 देवा. । सन्ति देवा देवाः सन्ति सन्ति देवा.

१८ देवा इति देवा. (अष्टविकृत्युदाहरणानि समाप्तानि)

अभिप्राय

साहित्यमनीषी शङ्करशास्त्री आर्वीकर यांचा अभिप्राय

ओदुम्बरप्रामनिवासिमिरधीनाम्नायज्योतिषागमैः वैदिक-
याद्वयग्रन्थेषु कृतमूरिपरिश्रमः श्रीमद्भिरयाचितोपाद्यैः दासंभट्ट-
जीमदोदयैः सभाष्यचरणव्यूहग्रंथस्य महताप्रयासेन मातृभा-
षायां (मराठी) सुविशदं सुलभं च भाषान्तरमकारि ।

अयं चरणव्यूहग्रन्थः सुतरां प्राचीनः किल सतु शौनकेमहापि-
णकृतः । केचन कार्यापनेन कृत इति वदन्ति । विद्वद्वरेण मदीया-
साख्येन पंडितेन तत्रोपरि भाष्य व्यरचि । आर्यपीयूषव्याहिरग्रंथे
ऋग्वेदादिचतुर्वेदानां तत्तच्छास्त्रानामपि सविस्तृतं विवरणं विद्यते ।
तत्रापि च विशेषतः ऋग्वेदस्यैव विस्तारः प्रदर्शितः सर्वेषु वेदेष्वप्यत्र
भूयस्त्वात् । पुरा किल ऋग्वेदस्यैव मन्त्राणां हवनमासीदिति प्रयत
पय सुस्पष्टं भवति, नान्येषां वेदानामिति । अत एव तस्य पारायणे
हवने च यन्मन्त्राणां न्यूनाधिकत्वं तद्वन्नदृशीकृतम् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् छद्मसांख्यानं, कतिचिधे पारायणं, कतिचोपवेदाः,
पुरा घनपाठः कीदृशः, समतिच कीदृशः, काव्याद्यैर्विद्वत्तयः,
कानि तासां लक्षणान्युदाहरणानि च, व्याडिमनेन के दशग्रन्थाः,
अन्यमतेन च के, इत्याद्यनेकधिसंख्यायां प्रतिपादनादधुना वेदाध्यय-
नकर्तुं शक्यानां अधीतवेदानामप्यतीरोपयुक्तमेतत्पुस्तकमिति ।

इदं श्रुत्वा भाषान्तरं समीचीनं ज्ञातम् । अत्र तु अष्टविहाने-
पठनसम्बन्धिन्यः " जट.पटल " पुस्तकस्याः कारिका अपि नमु-
द्भूताः । एतत्पुस्तकपठनेन प्रायः सर्वेषु वेदेषु पकं ज्ञानं नवत्येव ।
अनेन पुरातनवैदिकवाङ्मयकीदृशं, किञ्च पुरातनानामुपनिषदराणां
पेदुष्यं, सद्यो घनमासीदिति सर्वं ज्ञानानां संप्रिपमानीतम् ।

सप्रति प्राचीनवैदिकवाङ्मयाना भाषान्तरकरणमतीववद्द
कम् । तेन लोकाना वैदिकवाङ्मयपठने, आलाचने, अभ्यासे वाऽ
भिरुच्चिर्जायतेत्यहमाशाले । इदानीमयाचितमहाभागै सम्यगुप-
क्रमोऽयकृत । अत धेदशाखाध्ययनशीलै, वैदिकवाङ्मयपिपाठि
पुमि, वैदिकधर्मानुयायिभिश्चावश्यमेतद्भाषान्तर सग्राह्यमिति ।
अलमतिरेखनेन इति शम् ।

भवदीय.

“साहित्यमनीषी” आर्यीकरोपाह्वः शंकरशर्मा
काव्यतीर्थ, (कलकत्ता,) शास्त्री-(पञ्जाब)
ता २२-२-१९५४ सोमवासर,

॥ श्री ॥

वेदभूषण अम्बादास शर्मा आर्यीकर याचा अभिप्राय

एतच्चरणव्यूहभाषान्तर मूलानुसारेण भाष्यानुसारेण च
सजातम् । यावानप्रत्यो वैदिक, मत्रविभाग, सोऽपि सुसब्दः ।
अष्टविहृतिसबधीन्युदाहरणानि च शुद्धानि सर्वतोपरि भाषान्तर
मिद समीचीनम् । इद खलु वैदिकाना कृत प्राय अतीवोपकार
कमिति ॥

भावत्क.

“वेदभूषण” आर्यीकरोपाह्वः अम्बादासशर्मा
नागपुरस्थ भोसलावेदशास्त्रमहाविद्यालयस्य-
ऋग्वेदाध्यापक

ता २२-२-१९५४ माघ वदि ४ सोमवासर.

(३)

॥ श्री सद्गुरु शरणम् ॥

महामहोपाध्याय यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे यांचा अभिप्राय

अत्र भावकस्य चरणव्यूहभाष्यानुपादस्य भागा समग्रमपा-
ठितम् । वेदिकवाङ्मयपरिचयार्थयोऽयं श्रीमद्भिर्यशस्वी प्रयत्नो
व्यधायि । सोऽयसाप्रतं वेदगन्धशून्यप्रायाणातरुणाना भृशमुप-
कुर्यादिति यल्लवती नो मतिः । विशेषतश्च वार्धक्येऽत्र महान्
श्रम सर्वथाऽभिनन्दनास्पदम् । तत्रापि भाषायाः सारस्य
वैशद्यञ्च विशेषत उपादेयता स्वहस्तयति ।

संस्कृतपाठशाला नदितटतः
फाल्गुने सुदि एकादश्याम्
१८७५ तमे शाके सोमवासरे
(२५-३-५४)

विद्वद्विधेयौ
१ कस्तुरे कुलोद्भवः यज्ञेश्वर.
२ जोशीर्युपावहो बाळाचार्य

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास यांचा अभिप्राय

ही कृति अतिशय आश्चर्यली. आपण ते तात्काळ प्रसिद्ध करावे.
मराठीत आपणच सर्व प्रथम हा ग्रंथ आणून वेदपुराणाची फार
मोलाची सेवा केलेली आहे.

महाराष्ट्रशास्त्रवेत्ते दालन आपल्या या ग्रंथाने समृद्ध झालेले
आहे.

वे. शा. मं. शंकरशास्त्री मारुलरू याचा अभिप्राय.

श्रीशिवः शरणम्

श्री वे. शा. स. 'दासोपन राजेश्वर शास्त्री आयचित' इत्यभिधेयमहाभागैर्विरचित, शौनकोक्तचरणव्यूहस्यसमाप्यस्य महाराष्ट्रभाषया भाषान्तरं' प्राय.समप्रमेयाऽऽहोक्तितयानहम् तादृ महाराष्ट्रभाषान्तर सुपरिशुद्धसप्रमाण सोपपत्तिक सुसगत-च वर्तत इति मे मति सर्वेषा वेदाधिकारिणा पूर्वसप्रदापानुसारेण तत्तद्वेदपरिप्राहिणा स्वस्वशास्त्रासूत्रादि भेदाचार्यानुपूर्वी-जटा दिविकृति-रूपपरिमाण-पारायण विध्यादिज्ञानोमेतहास दृष्ट्याऽप्यावश्यकमितितदर्थं प्राटतत्राचकानातपादमकमुत्कृष्ट साधन वरीवर्ति,

मारुलरूरोपाहः — शंकरशास्त्री-

आनन्दाश्रम, स या शालाध्यापक ।

शुद्धिपत्र

क्रमेदवर्णन

पान	२	श्लो	२१	शुद्ध	अशुद्ध
				(ऐ. आरण्यक.)	(ऐ. अरण्यक)
पान	३	"	२	वदनैर्विभुः	वदनैर्विभुः
पान	३	"	३	विचक्षणः २ (या आकड्याचें स्वप्ती	
				करण पान ५ वरील टीपेत पहावें	
पान	३	"	१६	सोप्याह	सोप्याह
पान	४	"	१	वात्स्य	वात्स
पान	४	"	५	बद्धृचाः सहिता हयेताः	बद्धृचाःहयेता
पान	४	"	८	इद्र प्रमिति	इद्र प्रति
पान	४	"		संहिता	संहिता
पान	४	"	१६	उदात्तानुदात्त	उदात्तनुदात्त
पान	५	"	१	सर्वेषा	सर्वेषा
पान	५	"	२	उपसितव्यम्	उपसितव्यम्
पान	८	"	१८	चत्वारः	चत्वारः
पान	८	"	२२	तथा. क्रम्य	(तथा क्रम)
पान	८	"	१९	(५।१।१२४) अयं अर्थः	(५।१।१२४)
पान	१२	"	९	सूत्रे ताल्वोष्ठ	सूत्रो ताल्वोष्ठ
पान	१३	"	२४	पञ्ज-पाप प्र ।	पञ्ज-पाप प्रे. म्ह.
पान	१५			दडानुसारी होत-याच्यापुढें घन ही	विहित ज्ञान आणि याना अनुसरणारी आहे

(२)

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	१५	"	१३	अन्तर्चादि	अन्तर्चादि
पान	१५	ओ.	११	विपर्यस्य	विपर्यस्य
"	"	"	"	सत्पदानि	सत्पदानि
पान	१५	टीप		प्रत्यादायो	प्रत्यादायो
पान	१६	ओ	११	आश्वलायनी	आश्वलायनी
पान	१६	ओ	११	इत्याहानूल्युत्र	इत्याह
पान	२०	ओ.	४	पितृभाण शुभत्	शोषूण
					(१११११६)
					समाप्ते

पान २० ओ. १५ समाप्ते
पान २१ ओ. ४ (२) पत्नोदाहरणम्

पितृभाण शुभत्-या
उदाहरणात् पदपाठात्
पितृवान् असे पद अस्त्
सहितिकाळी नचा ण शाला
आहे म्हणून पितृवान्मिती
पितृवान् असे वेष्टन व्याये

पान	२१	ओळ	१३	त्रिक्रमोदाहरणम्.	त्रिक्रमोदाहरणम्
पान	२२	आळ	५	दशसहस्राभि	दशसहस्राभि
पान	२२	ओळ	१९	वालरित्यसूत्रे	वालरित्यसूत्रे
पान	२४	आळ	३	द्या तीन फन्चा	द्यातील फन्चा
पान	२४	ओळ	१८	चतुष्पदा कृत्वा	चतुष्पदा कृत्वा
पान	२५	ओळ	१०	प्राग्भाषासूत्र	प्राग्भाषासूत्र
पान	२६	ओळ	२	मुवायो एसा	मुवायो वा एसा

			शुद्ध	अशुद्ध	
पान	२८	ओळ	१२	तान्येव	तान्ये—तान्येव
पान	२८	ओळ	२३	सकलान्येवाशिष्ट	सकलान्येवाशिष्ट
पान	२८	ओळ	२५	त्रयाणा अतर्भावो	त्रयाणा अतर्भावे
पान	३१	ओळ	२	तच्छयोराशुगीमह	तच्छयोराशुगी
पान	३४	ओळ	२१	अग्निहोतर	अग्निहोतर
पान	३५	ओळ	२	शाकलशाखीपाना	शाकलशा
पान	३८	ओळ	९	कारणे—	कारणे ।
पान	३८	ओळ	२०	उदगप्र वत्सतान्वाकृति	उदगप्र व वत्सतान्वा
				उदगप्र व वत्सतान्वा	
पान	४५	ओळ	७	चक्षु	चक्षु
पान	४९	"	७	सूत्रे अनेक आदेत.	सूत्रे आदेत
पान	४९	"	१८	कुपितो	कूपितो
पान	५८	"	१	ब्राह्मणवावेद	ब्राह्मणवावेद
पान	५८	"	१८	अनयोरपि	अनेयोरपि
पान	५९	"	१९	अमयेतुनू ३ दि	अमयेतुनूसन्तपः
				ब्रह्मब्रह्म. प्रणेभ्यामि	प्रणेभ्यामि मूउहि
पान	६१	"	२०	हे प्रेप हीं प्रतिवचने	हे प्रतिवचन
पान	६६	"	४	स्वस्ति	स्वस्ति
पान	६६	"	२६	पौष्पग्यापन्त्ययो	पौष्पग्यापन्त्ययो
पान	७१	"	७	प्रादेय.	प्रादेय.
पान	७२	"	२२	अग्निगोत्र	अग्निगोत्र
पान	७४	"	१२	वेद	वेद
पान	७५	"	२५	जटाकलाप	जटाकलाप.

द्वितीय भागे परिष्टम्

शुद्ध	पृष्ठ १	अशुद्ध	पृष्ठ १
प्रथमानि ^१		प्रथमानि ^१	
यजन्तायजन्त		यजन्तायजन्त	
२ यजन्तदेवा		२ यजन्तदेवा	
८ आसन्नित्यासन्		८ आसन्नित्यासन्	
	पृष्ठ २		
१२ महिमानं सचन्त		१२ महिमानं सचन्त	
२ आसन् प्रथमानि ^१		२ आसन् प्रथमानि ^१	
	पृष्ठ ३		
६ प्रथमानि घर्मा ^१ णि		६ प्रथमानि घर्मा ^१ णि	
	पृष्ठ ४		
१२ महिमानो नाक		१२ महिमानो नाक ^१	
घर्मा ^१ णि प्रथमानि ^१		प्रथमानि (शे आ)	
	पृष्ठ ५		
सचन्त यजे		सचन्त यज	
	पृष्ठ ७		
।पतानोऽस्तुचोर्मधु ^१ ओ १०		पितानोऽस्तुचोर्मधु	
अस्तुन ओ ११		अस्तुन	
	पृष्ठ ८		
(दठ) ओ ५ यजेनयज		यजेनयज	
यज मयजन्त		यजनयजन्त	

शुद्ध

दृढ ओळ ८

य॒त्त य॒त्ने॑

य॒त्ने॑ य॒त्त

तानि॑ धर्मा॑णि ओ. ९

प्र॒य॒मानि॑ धर्मा॑णि

य॒त्तम॑य॒जन्त॑ ओ. १४

नाक॑ महि॒मानं॑ ओ. १९

पूर्वे॑ य॒त्र स॒चन्त॑ महि॒मानो॑

साध्या॑ पूर्वे॑ य॒त्र ओ. २

पूर्वे॑ ओ. ५

य॒त्र पूर्वे॑ (शिवटची ओ)

(रय—पादत्र)

य॒त्त य॒त्ने॑ ओ. ७

दे॒वा अ॒य॒जन्त॑

य॒त्त य॒त्ने॑ ओ. ९

आ॒स॒न्प्र॒य॒मानि॑ ओ. १२

य॒त्त (२)

य॒त्तम॑य॒जन्त॑ दे॒वा

य॒त्त य॒त्ने॑

य॒त्ने॑ य॒त्त

तानि॑ धर्मा॑णि ओ. ९

प्र॒य॒म नि॒धर्मा॑णि

य॒त्त म॒य॒जन्त॑ ओ. १४

नाक॑ महि॒मानं॑ ओ. १९

पूर्वे॑ य॒त्र स॒चन्त॑ महि॒मानी॑

साध्या॑ पूर्वे॑ य॒त्र

पूर्वे॑

य॒त्र पूर्वे॑ (शे. ओळ)

य॒त्त य॒त्ने॑

दे॒वा अ॒य॒जन्त॑

य॒त्त य॒त्ने॑

आ॒स॒न्प्र॒य॒मानि॑

पृ ११

य॒त्तम॑य॒जन्त॑ दे॒वा

यज्ञ

यज्ञः

पृष्ठ १२

घन (६) धर्मा^१णि प्रथमान्या^१ धर्मा^१णि प्रथमान्या^१
 सत्रासन्प्रथमानि सत्रासन्प्रथमानि

पृ. १३

घन (१३) सचन्त यत्र पूर्वे^१ सचन्त यत्र पूर्वे^१
 घन (१५) साध्या पूर्वे^१ साध्या पूर्वे^१

पृ. १४

(२) यज्ञ यज्ञेन यज्ञ यज्ञेन^१
 (११) नाक नाक (११) नाक नाक^१

पृष्ठ १५

(१४) पूर्वे यत्र पूर्वे यत्र

पञ्च सधि घनोदाहरणम्

शुद्ध

पृष्ठ ७७

अशुद्ध

(५) तानिधर्मा^१णि तानिधर्मा^१णि
 तानितानि धर्मा^१णि तानितानि धर्मा^१णि

पृष्ठ १७

ओळ १ प्रथमानि

प्रथमाणि

(१३) सचन्त यत्रपूर्वे^१ सचन्त यत्रपूर्वे^१
 (१५) सन्ति^१ देवा देवा. सन्ति^१ देवा. देवाः

चरणव्यूह यजुर्वेद खंड

शुद्ध

अशुद्ध

पान ४ ओळ ६—

कूर्मलक्षण मित्याष्टादश.

कूर्मलक्षण निर्याष्टादश.

औख्या^२

औख्या २

पंचभेदा^३पंचभेदा^२

पान ६ टीप ओ. १।१

१४

चरणव्यूह पंचम खण्ड फलश्रुतिः

श्लोक ३ पुत्रात्

पुत्रान्

द्वितीयो भाग पृ. ७७

जटोपत्त—

जटोक्ता (ओळ ८)

उदाहरण

उदाहरणार्थ (शेवटी)

पृष्ठ ७८

अन व अक

अव व अक (ओळ १४ या)

मन्तं

मन्त (ओळ २१ बी)

पृष्ठ ८२

यदज्ञ

यदज्ञा (ओळ ७ बी)

ओळ ११ मधील ' अग्ने भद्रं करिष्यसि ' पादन ओळ १३ मधील

' भद्रं करिष्यसि पर्येतचा मजकूर गाळावा

उदाहरण

उदाहरणार्थ (शेवटी)

पृष्ठ ८३

संपादनीयं

संपादनीय (ओळ १५)

• हत्यनेनेव

हत्यनेनेव (ओळ १९)

(८)

शुद्ध

अशुद्ध

पृष्ठ ८५

तेच

तेच (ओळ ११)

आदितः

आदितितः (ओळ १४)

पृष्ठ ९२

पारयामसि पारयामसि ।

पारयामसि । पारयामसि (ओळ १६)

सूचना

पृष्ठ ४५ पासून पाना वरील मथळा ऋग्वेदवर्णन ज्या ऐवजी बह्वेद वर्णन असा वाचावा पान ६१ पर्यंत ६२ पासून पुढें ६७ पर्यंत सामवेद वर्णन असा वाचावा ६८ पासून ७२ पर्यन्त अथर्ववेदवर्णन असा वाचावा ७३ ते ७६ फलस्तुतो खड असा वाचावा.
